

קול חמות וקול בלה

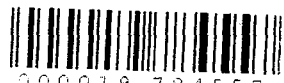
היבטים תיאורטיים ומחקריים
בתפיסת ה"אחרות" הנשית

שרה ברסלרמן

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

OCR: אוניברסיטת חיפה - תזות

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה לחינוך
החוג לחינוך

000019 784557

ארגז: 111

אוניברסיטת חיפה

תזות

מספר ארגז: 111

צרכות

אוגוסט 2003

קול חמות וקול כלה

היבטים תיאורטיים ומחקריים בתפיסת ה"אחרות" הנשית

מאת: שרה ברסלרמן

בהדרכת: פרופ' רות לין

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה
עבודת הדוקטור אושרה
תאריך: 21/10/03
דיקו ללימודים מתקדמים

שרה ברסלרמן

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה לחינוך
החוג לחינוך

- אוגוסט 2003 -

מומלץ לשיפוט ע"י _____ תאריך: 23/10/03
(מדריך העבודה) *ד"ר*

מאושר לשיפוט ע"י _____ תאריך: 27/10/03
(יו"ר ועדת ד"ר) *יו"ר*

**MOTHER-IN-LAW / DAUGHTER-IN-LAW'S
NARRATIVES: THEORETICAL AND RESEARCH
ASPECTS OF FEMININE "OTHERNESS"**

By: SARA BRESLERMAN

**A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"**

**University of Haifa
Faculty of Education
Department of Education**

August, 2003

לפרופ' רות לין,

לעיתים רחוקות מזדמן לנו בחיינו הבוגרים להיות ברי מזל, לפגוש מישהו שיגרום לנו להכיר עולמות שעדיין לא הכרנו ולהוציא מעצמנו יכולות שלא ידענו על קיומם. מעבר לתודות הרבות על הנחייתך האינטנסיבית, האכפתית והחכמה, ברצוני להודות לך על שהיית עבורי מקור השראה ומופת.

לד"ר מיכל רוזנברג, תודה על השעות הרבות של הקשבתך החכמה, התעניינותך ועזרתך המעשית, במשך שנות העבודה על המחקר.

למישל מידן, תודה על העזרה הרבה בשלב כתיבת העבודה, ובעיקר על העידוד ברגעים שהייתי זקוקה לכך יותר מכל.

ללאה מוסאי, מזכירת דיקן הפקולטה לחינוך, תודה על היחס האישי, היעילות הרבה והנכונות המתמדת לעזור.

לנשים שהשתתפו במחקר, שלא החמיצו אף פגישה, וחשפו בפני ובפני האחרות את הרגשות, הסודות והכאבים הכי פרטיים שלהן: תודה לכן על שהכנסתן אותי לחייכן, ועל שהרשתן לי להשתמש בסיפוריכן האישיים והמשפחתיים למחקר זה.

לחמותי דבורה, תודה על הסובלנות והאצילות בה קיבלת את נושא מחקרי...

לבסוף, ברצוני להודות לאימי ולאבי, חנה ומשה, שאהבתם ואמונם בי וביכולותי – עזרו לי להביא עבודה זו אל סיומה.

עבודה זו מוקדשת באהבה רבה למשפחתי:

לצלי, האיש שלי

ולילדי - ליאור, ליעד וגילי

תוכן העניינים

<u>עמוד</u>		
VI - VII	.....	ת ק צ י ר
VIII	.....	רשימת טבלאות
IX	.....	רשימת תרשימים
1 - 2	.....	פרק 1: הקדמה
3 - 5	.....	פרק 2: מבוא: חמיות וכלות - קול, שתיקה ו"אחרות"
6 - 42	.....	פרק 3: סקירת ספרות
6 - 11	.....	3.1 חמיות וכלות באנתרופולוגיה - נראטיב של נוכחות
11 - 16	.....	3.2 חמיות וכלות בפסיכולוגיה - נראטיב של נפקדות
17 - 26	.....	3.3 חמיות וכלות במשפחה - נראטיב של קונפליקטים
21 - 26	.....	3.3.1 חמיות וכלות - נראטיב של האשמה
27 - 29	.....	3.4 חמיות וכלות - סיכום
29 - 42	.....	3.5 חמיות וכלות - נראטיב של "אחרות"
32 - 37	.....	3.5.1 נראטיב הקול המוסרי - גיליגאן
37 - 42	.....	3.5.2 נראטיב ההתנגדות המוסרית - לין
43 - 50	.....	פרק 4: המתודולוגיה המחקרית
43	.....	4.1 חילוץ הקולות
43 - 46	.....	4.1.1 ראיונות "קבוצות מיקוד"
46 - 50	.....	4.2 הליך המחקר הנוכחי
46 - 47	.....	4.2.1 אוכלוסיית המחקר
47 - 48	.....	4.2.2 שלב א': ראיון קבוצתי
48 - 49	.....	4.2.3 שלב ב': ראיון אישי
49 - 50	.....	4.2.4 עיבוד וניתוח הנתונים
51 - 121	.....	פרק 5: ממצאים
51	.....	5.1 ממצאי קבוצות המיקוד
51 - 64	.....	5.1.1 קבוצה מס' 1 - חמיות ותיקות
64 - 75	.....	5.1.2 קבוצה מס' 2 - חמיות צעירות
76 - 89	.....	5.1.3 קבוצה מס' 3 - כלות ותיקות
89 - 98	.....	5.1.4 קבוצה מס' 4 - כלות צעירות
99 - 104	.....	5.1.5 השוואת קבוצות המיקוד - השיח הקבוצתי

עמוד

105 - 116	ממצאי הראיונות האישיים	5.2
105 - 112	ראיונות אישיים עם כלות	5.2.1
112 - 116	ראיונות אישיים עם חמיות	5.2.2
117	השוואת ממצאי הראיונות האישיים והקבוצתיים	5.3
118 - 121	השיח הייחודי של חמיות וכלות	5.4
118	מימד הגבולות	5.4.1
118 - 119	מימד ההאשמה	5.4.2
119 - 121	הסיבות ליחסים תקינים או בעייתיים	5.4.3

פרק 6: דיון

122 - 158	פירוק הקולות - ההיבט המחקרי	6.1
123 - 127	פרקטיקה של אפשרויות	6.2
127 - 129	פרקטיקה של "אחרות"	6.3
130 - 135	פרקטיקה של עמידה בקונפליקט	6.4
135 - 138	פרקטיקה של שחרור משיח האחר	6.5
138 - 142	פרקטיקה של רגשות	6.6
143 - 145	פרקטיקה של חיים עם אחרים	6.7
146 - 149	פרקטיקה של גבולות	6.8
149 - 154	פרקטיקה של האשמה	6.9
155 - 158		

פרק 7: יחסי חמות-כלה – סיכומים

159 - 165	המלצות למחקרי המשך	7.1
159	יישומים טיפוליים וחינוכיים	7.2
160	מגבלות המחקר	7.3
161	תרומת המחקר	7.4
161 - 162	סיכום	7.5
163 - 165		

פרק 8: ביבליוגרפיה

פרק 9: נספחים

187 - 191	נספח א': תיעוד יחסי חמות-כלה בתחום הלינגוויסטי	
187		
188 - 190	נספח ב': תיעוד יחסי חמות-כלה בתחום ההומוריסטי	
188 - 190		
191	נספח ג': תיעוד יחסי חמות-כלה בספרות העממית	
191		

קול חמות וקול כלה:

היבטים תיאורטיים ומחקריים בתפיסת ה"אחרות" הנשית

שרה ברסלרמן

ת ק צ י ר

הספרות האנתרופולוגית, הפסיכולוגית והמשפחתית המועטה המתיחסת לסוגיית יחסי חמות-כלה, נוטה לראות יחסים אלו, כמעט אפריורית, כבעייתיים (Bryant, Conger & Meehan, 2001). הבעייתיות ביחסים תועדה כקשורה לבעיית גבולות בין התא המשפחתי החדש למשפחה המורחבת, וכמטילה את האשמה בעיקר על החמות (Duvall, 1954; Spielrein, 2001).

עבודת מחקר זו מהווה ניסיון לבחון את תופעת היחסים הבעייתיים בין חמיות לכלות מתוך האזנה לסיפוריהן, כנראטיב של התנגדות מוסרית של נשים במצבי קונפליקט (Linn, 2001b). מתוך מרחב תיאורתי חדשני זה, נבחנו יחסי חמות-כלה כיחסים בין "אחרות" ("Others") בחברה ובמשפחה.

חילוץ קולות ה"אחרות" של הנשים נעשה בשני כלים מחקריים: ראיונות עומק אישיים (Brown & Gilligan, 1993; Linn, 2001b) וראיונות בקבוצות מיקוד (focus groups) (Wilkinson, 1999), הנדרשים לחקר אוכלוסיות ונושאים המעלים רגישות ובושה (Crawford & Kimmel, 1999).

במחקר השתתפו אחת-עשרה חמיות ושתיים-עשרה כלות, שחולקו לארבע קבוצות: קבוצת חמיות ותיקות, קבוצת חמיות צעירות, קבוצת כלות ותיקות וקבוצת כלות צעירות.

ממצאי המחקר עובדו על פי מימדי נראטיב ההתנגדות המוסרית של לין (Linn, 2001b), המתמקד ב"אחרותן" של נשים במצבי קונפליקט. לין זיהתה שישה מימדי התנגדות: גיאוגרפיה של האפשרויות, הגדרה מחודשת של "אחרות", דרכים לעמידה נוכח קונפליקט, שחרור מהשיח האחר, פרקטיקה של אהבה מתמשכת וחיים עם אחרים.

ההאזנה לקולות החמיות והכלות מתוך מימדים אלו, העלתה את מוטיב ה"אחרות" הנשית כתימה מרכזית ורבבת פנים, הקשורה לגילן של הנשים. "אחרות" זו נחוותה על ידי החמיות הותיקות כרב-מימדית (כנשים בחברה ובמשפחה, כנשים מבוגרות וכחמיות); על ידי החמיות הצעירות והכלות הותיקות כדו-מימדית (כנשים בחברה ובמשפחה וכחמיות וכלות); ועל ידי הכלות הצעירות כחד-מימדית (כנשים בחברה ובמשפחה). הבחנה זו מרמזת כי "אחרות" הנשים אינה אחידה וקבועה, אלא עוברת שינוי תוך-מימדית ובין-מימדית לאורך מחזור החיים הנשי, וכן מושפעת משינויים חברתיים המתרחשים מחוץ למשפחה (Hekman, 1999).

מימד ה"פרקטיקה של אהבה מתמשכת" שהציעה לין (Linn, 2001b) הורחב במחקר הנוכחי ל"פרקטיקה של רגשות", שכן הנראטיבים של הנשים במחקר העלו קולות רגשיים מגוונים, ובעיקר רגשות שליליים של צער, כאב, קנאה, כעס ושנאה. הדיון בפרקטיקה זו איתגר את הנטייה המחקרית והתיאורטית השכיחה בספרות הפמיניסטית, לייחס לנשים תכונת דאגה ואהבה (Gilligan, 1982).

מימד ה"פרקטיקה של חיים עם אחרים" העלה בנראטיבים של הנשים את תפקידי המשפחה המשמעותיים ליחסי חמות-כלה: אם הכלה, הסבתא, הבעל/הבן. במימד זה ניתן ביטוי לאפליית החמות כאמא וכסבתא בהשוואה לאם הכלה, ולהיעדרות הגבר מהיחסים בין אימו ורעייתו. קולות ההתנגדות המוסרית האישיים והקבוצתיים שביטאו הנשים במחקר, הרחיבו את הדיון התיאורטי גם לסוגיות מוסר, כוח ושפה, שהעלו אי-סימטריות בין אוכלוסיות הנשים, על פי תפקידן וגילן. קולות אלו אפשרו להבין את מורכבות יחסי החמות והכלה כנובעת מתפקידן המשפחתי הכפוי עליהן, ומיכולתן המועטה להשתחרר מה"שיח האחר", הדומיננטי, המתייג את החמות ואת היחסים עימה – כבעייתיים. בנוסף למימדים אלו, שמצאו את אישורם בסיפורי החמיות והכלות, עלו שתי קטגוריות מובחנות נוספות (אף כי ביטויי ניכר גם בקטגוריות המובנות): פרקטיקה של גבולות ופרקטיקה של האשמה (self and other blaming).

הדיון ב"פרקטיקה של הגבולות" תומך בטענת דובאל (Duvall, 1954, 1977) כי סוגיית הגבולות הינה סוגיה מרכזית לבחינת הקונפליקט בין חמיות לכלות. התלונות ההדדיות של החמיות והכלות שיקפו את אי-הסימטריה ביניהן בכינון הגבולות האישיים והמשפחתיים. רצון הכלות בגבולות ברורים ורחוקים, נמצא בסתירה לרצון החמיות בגבולות עמומים וקרובים. החמיות והכלות, כאחת, טוענות כי הכלות הן הקובעות את טיב הגבולות המשפחתיים.

מימד ה"פרקטיקה של האשמה" העלה כי הנשים במחקר נטו להאשים בעיקר את האחרת בבעייתיות היחסים, ונמנעו מלייחס את האשמה לעצמן או לגבר (הבן/הבעל). יוצאת דופן היתה נטייתן של החמיות הותיקות לקחת על עצמן את האשמה בקונפליקט כאשר רואיינו בראיונות האישיים בלבד.

ההליך המחקרי של ראיונות קבוצתיים נראה במחקר הנוכחי כהליך המאפשר לנשים, ובעיקר לחמיות, להביע את סיפורן האישי והמשפחתי ללא הכחשת הבעייתיות ביחסים, אשר תועדה במחקרים קודמים בנושא זה (Cotterill, 1994; Linn & Breslerman, 1996).

מתוך כך, נראטיב ההתנגדות המוסרית של חמיות וכלות, העלה קולות תוקפניים ולוחמניים שהציגו את יכולתן של נשים להיות דכאניות כלפי נשים אחרות, לא פחות מאשר את היותן קורבנותיו של דיכוי זה. כיוון מחקרי ותיאורטי זה מלמד על הצורך להכיל את חקר היחסים המורכבים בין חמיות לכלות לתחום הפסיכולוגיה ההתפתחותית והמשפחתית, ולפתח מודל חינוכי-טיפול של נשים כשלעצמן, על שונותן הרבה, ולא בהשוואה לגבר.

המלצות למחקרי המשך, יישומים טיפוליים וחינוכיים, מגבלות המחקר ותרומת המחקר - מובאים בסוף העבודה.

רשימת טבלאות

עמוד

- 51 טבלה מס' 1 - איפיונים דמוגרפיים של החמיות הותיקות
- 65 טבלה מס' 2 - איפיונים דמוגרפיים של החמיות הצעירות
- 76 טבלה מס' 3 - איפיונים דמוגרפיים של הכלות הותיקות
- 89 טבלה מס' 4 - איפיונים דמוגרפיים של הכלות הצעירות

רשימת תרשימים

עמוד

- תרשים מס' 1 - מודל המערכות השלובות של הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים עפ"י רבין (1991)
151
- תרשים מס' 2 - מודל המערכות השלובות של הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים – תמונת מצב
152

פרק 1 - הקדמה

כשאני נשאלת "מהו נושא עבודת המחקר שלך?" ואני עונה: "יחסי חמות-כלה" - לרוב, תגובת השומעים הינה צחוק ופליאה. איני תמהה על תגובה זו, אם אפילו במילון למינוחים פמיניסטיים (Kramrae & Treichler, 1996) מופיעה ההגדרה הבאה ל"חמות":

"אם הבעל או האשה. נקבה מנוולת בדרמה של הנישואין, המתועדת בציטוטים מרושעים החל מ-1440 ב-Oxford English Dictionary". (עמ' 283)

מיד לאחר השאלה על נושא המחקר שלי, עולה לעיתים קרובות השאלה הבאה: "איך הגעת לנושא הזה?" על כך אני עונה: "כיצד אפשר שלא להגיע אליו, הרי כמעט כל אחת מאיתנו, המצפה להיות רעיה ואם, צפויה להיות כלה ו/או חמות".

אולם, חקר יחסי החמות והכלה במשפחה אינו מופיע כסוגיה מובנת מאליה בתחומי הפסיכולוגיה והחינוך, חרף ההכרה בהיות הנשים סוכנות חינוך עיקריות מהגיל הרך ועד גיל זיקנה (Grych, 1999; Yob, 2000) כמטפלות, כגונות, כמורות וכמנהלות (חן, אודרי וענבר, 1998), ובהיות המשפחה המוסד הראשון להתפתחות המוסרית של הילד (Piaget, 1954).

הרעיון לחקור נושא זה עלה בדעתי בקורס על "שיפוט מוסרי" אצל פרופ' רות לין, בעקבות דיון בתיאוריה ההתפתחותית-מוסרית של קארול גיליגאן (Gilligan, 1982) וזיקתה לאבחנה של ננסי צ'ודוראו (Chodorow, 1978) אודות בעייתיות מוגדרת ביחסי משפחה. דיון זה עורר בי את השאלה - מדוע אפילו צ'ודוראו, שהינה חוקרת כה רגישה לדפוסי פתולוגיה במשפחה, בעיקר ביחסי אם-בת ואם-בן, לא נתנה את הדעת לנטייה הרגשית השלילית ההדדית של סוכנות החינוך העיקריות במשפחה - החמות והכלה ?

העליתי בפני פרופ' לין את הרעיון להתמקד בנושא זה, אותו ראיתי כמורכב במיוחד. שאלתי הראשונה את המרצה היתה: האם זה נושא לגיטימי למחקר ? שאלתי זו היתה מבוססת על כך שנושא זה לא הופיע ככותרת באף מחקר פסיכולוגי התפתחותי שנדרשתי לסקור אותו בעקבות קורס כלשהו במהלך לימודי בפקולטות לפסיכולוגיה ולחינוך. כבר בשלב המוקדם של גישוש בספרות המקצועית, לגבי קיום הנושא בכלל, או האפשרות לחקרו בפרט, נתקלתי בהסתייגויות רבות של חברי החוקרים :

1. הנושא אינו ראוי לחקירה מדעית.
2. הנושא אינו אלא עוד מחקר פמיניסטי.

שתי הסתייגויות אלו אתגרו אותי להעמיק אף יותר בנושא, משום שנוכחתי לדעת כי באשר לטיעון הראשון, נושאים רבים אחרים הקשורים למשפחה, כמו יחסי הורים גרושים עם ילדיהם (רוזנברג, 1998),

נתקרו לאורך שנים ללא צורך באיתגור הנושא כבעל ערך מדעי. באשר לטיעון השני, הרי הוא משקף את התפיסה המונוליטית של הפמיניזם כזרם רדיקלי וקיצוני בציבור הרחב. (Sommers, 1994; רפפורט, 1993). כך הגעתי לראשונה לחקור את הבעייתיות שביחסי חמות-כלה (ברסלרמן, 1993), כאשר אני שואלת את עצמי האם הבעייתיות ביחסים קשורה למשתנים אישיים של הנשים הללו, או למשתנים מצביים. ממצאי המחקר הראו כי יותר מאשר תכונותיהן האישיות, תפקידן ומקומן במשפחה הוא שהופך את הצמד הנשי הזה ליריבות בפוטנציה (Linn & Breslerman, 1996).

עבודה זו גרמה לי להמשיך ולשאול, כיצד בנות שתי נשים אלו את היריבות ביניהן? מדוע קיימת הבעייתיות בין החמות והכלה לאורך חברות וזמנים? מהי הדרך הנכונה לתאר בעייתיות זו בשפה פסיכולוגית-חינוכית? והעיקר, כיצד זה הופכות נשים דואגות ואכפתיות, מבחינת תיאוריית ההתפתחות המוסרית, לאוייבות הגדולות ביותר של בנות מינן?

עבודת דוקטורט זו הינה המשך של עבודת ה-M.A שלי, אליה יצאתי ככלה צעירה, אשר עסקה בגידול ילדים. האפשרות שיום אחד אהפוך גם אני לחמות היתה עדיין תיאורתית בלבד...

לעבודה הנוכחית אני יוצאת, עשר שנים לאחר עבודה ה-M.A, כאשר אני כבר כלה וותיקה וכמעט חמות בעצמי, דבר המאפשר לי לבצע את המחקר מתוך הרגישות הראויה לאוכלוסייה הנחקרת (Gadamer, 1975; Wilkinson, 1999). אני ניגשת למחקר זה כבעלת ניסיון ומיומנות, כאשה בעלת משפחה וכמטפלת פרטנית, זוגית ומשפחתית.

אני בת 47, נשואה 25 שנים, אם לשלושה (שני בנים ובת). סיימתי תואר ראשון בחוג לפסיכולוגיה (מורחב) באוניברסיטת בר-אילן. לתואר שני למדתי בפקולטה לחינוך באוניברסיטת חיפה, במסלול אישי - ייעוץ משפחתי.

הוכשרתי בטיפול זוגי ומשפחתי, ואני עוסקת בכך מזה כשבע שנים, במסגרות פרטיות וציבוריות. בנוסף, אני מטפלת בנפגעי אונס ואלימות מינית ומנחה קבוצות הורים לילדים פגועי נפש. תחומי טיפול אלו קרבו אותי להבנת החשיבות המיגדרית בחקר יחסים בינאישיים במשפחה, ולהבנת כוחה של הקבוצה ככלי מעבדתי בו עשויים לצמוח דיאלוגים וביטויי רגשות שלעיתים קשה לעורר אותם בפן אינדיבידואלי (Reitz, 1999; Unger, 1999).

עבודתי זו הינה ניסיון לחלץ את הקולות הקונפליקטואליים וההרמוניים ביחסי חמות-כלה במשפחה. אני סבורה כי המסע עצמו (צבר-בן יהושע, 2001), מסע להענקת משמעות לקולן הנעלם של חמיות וכלות, הינו בפני עצמו אתגר תיאורטי, מחקרי וחינוכי גם במילניום השלישי.

פרק 2 - מ ב ו א - חמות-כלה, שתיקה, קול ואחרות

יחסי חמות-כלה הינם חלק ממכלול היחסים בין פרטים במשפחה הגרעינית והמורחבת, בהיותם יחסים הוריים, בינוגיים ובינדוריים, יחסים בין קרובי חיתון ויחסים בין נשים (Bryant, Conger & Meehan, 1994; Duvall, 1954; Cotterill, 2001).

למרות שיחסים אלו הוכרו כשכיחים, מורכבים, בעייתיים ובעלי השלכות על יחסים אחרים במשפחה, יחסי חמות-כלה הינם תחום מוזנח במחקר הפסיכולוגי ובחקר המשפחה והחינוך (Cotterill, 1994; Bryant, Conger & Meehan, 2001; Goetting 1990; Guberman, 1999). נפקדות זו מקבלת נוכחות חדשה בקרב חוקרי התפתחות המוסר של שנות ה-2000, אשר רק לאחרונה הודו בגלוי בהזנחת חקר המשפחה כבית הספר הראשון בו נחשף הילד למודלים של יחסים מוסריים: פרטיים ואוניברסליים (Berkowitz & Grych, 1999; Smetana, 1999; Walker & Hennig, 1999).

ההתייחסות לחקר חמות-כלה נמצאת זה מכבר בתחום הלינגוויסטי (נספח א'), בתחום ההומוריסטי (נספח ב') ובתחום הספרות העממית (נספח ג') (Foragiskatos, 1994; Goetting, 1990). תחומים אלו מתארים יחסי חמות-כלה מאספקטים של דעות קדומות, כפי שהונצחו במדיה ובספרי לימוד, ושוכפלו עד שקיבלו גושפנקא מדעית והפכו לחלק מתודעתנו-לסטרייטיפים ולמיתוסים (בירקאן, 1997; Spielrein, 2001). כך למשל, התוקפנות והעקיצות כלפי החותנת מוצאים ביטוי בשמו הלטיני של קקטוס קוצני במיוחד (Sansevieria), שתורגם באנגלית ל-"mother's in law tongue", ובעברית "כסא החותנת". כתבות ובדיחות על חמיות וחותנות לא נפקדים גם מתחום האינטרנט (Bachkoff, 2000), המכיל אתרים רבים בנושא הבעייתיות בין חמיות וכלות, ובעיקר תלונות של כלות כלפי חמיותיהן.

הקול המחקרי בעל הנוכחות הרבה ביותר נמצא בתחום האנתרופולוגי. כאן מופיעים יחסי החמות והכלה במחקרים על קרובי חיתון (Adler et al., 1989; Marx, 1987; Shanas & Streibe, 1965; Shlien, 1962), ובעיקר על נשים לא מערביות (Swarajylakshmi & Ramamurti, 1973; Sugihara & Wolf, 1968; Katsurada, 2000; Lau, 1995). מחקרים אלו קשרו את הקונפליקט לדפוסי המשפחה המסורתית ומתעדים את אופייה האוניברסלי- מעבר לזמן ולתרבות מסויימים, של הבעייתיות.

וכך, בעוד סוגיית יחסי החמות והכלה אינה מקבלת תשומת לב מרובה בחקר המשפחה המערבית, הרי שבספרות הפסיכולוגית-המשפחתית יחסי חמות-כלה מתוארים מלכתחילה כבעייתיים, והחמות מתוארת כבן המשפחה הבעייתי ביותר, "חמות אוניבסלית" (Duvall, 1954) אשר אינה ניתנת לשינוי (Cotterill, 1994; Fischer, 1983; Marotz-Baden & Cowen, 1987). יחסי חמות-כלה מתוארים בתחום זה כפתולוגיה נצחית ולא כאספקט התפתחותי, בו כל אשה היולדת בן עשויה להפוך לחמות, וכל בת עשויה להפוך לכלה, אלא יחסים המתוארים כיוצאי דופן וכ"אחרים" (Bryant, Conger & Meehan, 2001).

פתולוגיית היחסים מונצחת בתיאוריות של הטיפול המשפחתי (; Diman, 1997; Mahlstedt, 1999; Ferrari, 2000) מעצם הצבת יחסי חמות-כלה או יחסי מחותנים כ"נושא מיוחד", "מקרה מיוחד של בעיות משפחה" (Goetting, 1990), או "נושא בעל פוטנציאל לבעיות בין בני הזוג" (; Bryant, Conger & Meehan, 2001).

אפילו העניין המיוחד שיש למחקר המשפחתי ביחסים הדיאדיים של אמהות-בנות (; Russel & Saebel, 1997), אמהות-בנים ואבות וילדיהם משני המינים (; Caplan & Caplan, 2000; Caplan, 1995; Apter, 1994), לא הגיע לכדי חקר הקשר של הורים עם ילדיהם הנשואים ובני זוגם. ממחקרים אלו נראה כאילו יחסי הורים וילדים נעצרים בגיל ההתבגרות, ומתחדשים רק בהיות ההורים חולים וזקנים הזקוקים לעזרת ילדיהם (; Apter, 1995; Berger-Weger, McGartland & Tebb, 2001).

בעוד שהיעדרותם של יחסי חמות-כלה בתיאור הפסיכולוגי המסורתי של יחסים משפחתיים קשה להסבר, היעדרותם מתיאוריות שעיסוקן בפסיכולוגיית האשה (; Chodorow, 1978; Gilligan, 1982) קשה פי כמה לפענח. כאן, היה זה אך צפוי שקונפליקט תוך מיגדרי זה יקבל תשומת לב נרחבת. אולם, אפילו באותם מחקרים פמיניסטיים, הטוענים נגד ההטייה המחקרית שגרמה לבלתי נראות (invisibility) של נשים ולהשתקת (silencing) קולן במחקר התפתחות האדם (עצמון 2001 ; ; Allen & Baber, 1992; Gilligan, 1982; Nielson, 1990; Saris & Johnston-Robledo, 2000; Unger & Crawford, 1992), לא נמצא נסיון מחקרי לאתגר סוגיה זו.

כיצד זה, תיאוריה ששמה לה למטרה לאפשר השמעת קולן של נשים, ובעיקר זה של אמהות, טרם גילתה את יחסי חמות-כלה כראויים למחקר מדעי, ואת קולן של חמיות וכלות כראוי להשמעה (; Arcana, 1983; Barnett, 1988; Benhabib, 1999; Bromberg, 1987; Chodorow, 1978; Cohler, 1988; Dahl, 1989; De Reus, MaloneBeach & DeGenova, 2000; Forcey, 1987; Saris & Johnston-Robledo, 2000) ?

כיצד תיאוריות המתמקדות בנשים במשפחה לא נתנו דעתן על התפתחות הזהות הנשית במכלול תפקידיה, ובהם גם תפקידי החמות והכלה (; De Reus, MaloneBeach & DeGenova, 2000; Letherby, 1999) ?

מדוע בתוך מגוון הקונפליקטים בין נשים, הקונפליקט היחיד שזכה לתשומת לב מחקרית נרחבת, הינו זה של יחסי אם-בת (; Barnett, 1988; Bromberg, 1987; Chodorow, 1978; Cohler, 1988; Dahl, 1989; O'Reilly & Abbey, 2000) ?

איך קרה שהיחסים האמביוולנטיים של האם ובתה בתיאוריות ההתפתחות הפכו ליחסים היציבים ביותר במשפחה, לאחר נישואי הבת (Apter, 1999) ? וכיצד זה התעלמה תיאוריית יחסי-אובייקט מהתפנית שחלה ביחסים הנורמליים של האם ובנה (Chodorow, 1978) לאחר נישואיו (Cotterill, 1994) ?

אם אומנם נוטות נשים לפייסנות והרמוניה במצבי קונפליקט עם אחרים (Gilligan, 1982; Kohlberg, 1984; Piaget, 1954; Plant, Hyde, Keltner & Devin, 2000), כיצד ניתן להסביר את עוצמת הרגשות השליליים העולים ביחסי חמיות וכלות (Linn & Breslerman, 1996) ? מה המשמעות שהפסיכולוגיה ההתפתחותית מייחסת ל"קול השונה" ?

הגדרת הקול על פי גיליגאן (Gilligan, 1982) הינה:

"להיות בעל קול - זה להיות אנושי. להיות מי שיש לו מה להגיד - זה להיות בן אדם. אבל דיבור תלוי בקשב ובכך שהוא נשמע; זו פעולה של קרבה מועצמת... קול הוא תופעה טבעית וגם תרבותית... וקול הוא כלי פסיכולוגי רב עוצמה וערוץ תקשורת המחבר בין עולמות פנימיים וחיצוניים... מן הסיבות האלה הקול הוא מפתח חדש להבנת המערך הפסיכולוגי, החברתי והתרבותי - מבחן לקמוס של מערכות יחסים ומדד לבריאות נפשית (גיליגאן, 1995, עמ' 20).

מה משמעותו של מסר זה של גיליגאן, אם הקול השונה של הנשים, עליו היא מדברת, אינו מביטח יחסי הרמוניה וצדק לאורך טווח החיים? באיזו מידה הוא מהווה מדד לבריאות נפשית אם יחסים אלו משקפים פתולוגיה כרונית (Cotterill, 1994; Fischer, 1983) ?

בעבודה זו נעשה ניסיון לבחון את יחסי החמות והכלה כצומת בה נפגשים שני קולות "שונים", אשר כל המשותף ביניהם הוא ה"אחרות" שמייצג כל קול. "אחרות" זו נבחנת כנראטיב של נשים במשפחה, המתנגדות למיצובן כ"אחרות" על פי התסריט של החברה הפטריארכלית (Linn, 2001b).

המתודולוגיה של המחקר הנוכחי יוצאת אף היא בעקבות מתודולוגיית הקול השונה של גיליגאן, ומתודולוגיית ההתנגדות המוסרית של לין בנסיון לחלץ את מרכיבי "אחרותו" (Gilligan, 1982, 1991; Linn, 2001b, 2002).

ניסיון זה מאמץ גישה פרשנית, במובן שהוא מנסה להבין את המשמעות שנותנות נשים להיותן חמיות או כלות, וקונסטרוקטיביסטית, בהתעניינותו בהשתקפותן של פרקטיקות חברתיות בקולות הנשים (צבר-בן יהושע, 2001).

פרק 3 - סקירת ספרות

פרק זה יסקור את הספרות המחקרית והתיאורית הקיימת בחקר יחסי החמות והכלה לפי מידת נוכחותם בדיסציפלינות השונות:

התחום האנתרופולוגי (סעיף 3.1) הינו התחום בו נמצאה הנוכחות הרבה ביותר ליחסים אלו, המוצגים כמורכבים ובעלי פוטנציאל בעייתי, מעבר לזמן ולתרבויות שונות (Cotterill, 1994; Goetting, 1990; Toland-Serb, 1978). מטרת הסקירה האנתרופולוגית הינה להדגים את שכיחות הבעייתיות של יחסי חמות- כלה מעבר לתרבות ולזמן.

התחום הפסיכולוגי על המחקרים המועטים שנעשו בו בנושא חמיות וכלות (סעיף 3.2).

התיאוריות המשפחתיות (3.3) כתיאוריות בעלות פוטנציאל להבנת הסוגיה המשפחתית, והתפקיד המשפחתי (3.3.1) כמסייע ליצירת ה"אחרות" של הנשים במשפחה. סיכום המחקרים והתיאוריות על בעייתיות יחסי חמות-כלה יובאו בסעיף 3.4.

תחום הפסיכולוגיה של האשה (נראטיב של "אחרות" - 3.5); הקול המוסרי על פי גילגאן (3.5.1) ונראטיב ההתנגדות המוסרית על פי לין (3.5.2) - יסיימו את חלק המבוא התיאורתי.

3.1 חמיות וכלות באנתרופולוגיה - נראטיב של נוכחות

נוכחות יחסי חמות-כלה ניכרת בבירור בעולם הידע האנתרופולוגי- לעומת תחומי ידע אחרים במדעי החברה. נוכחות זו מדגישה את אופיים האוניברסלי של היחסים מעבר לזמן ולתרבות מסויימים (Goetting, 1990). עדות לכך נמצאה במחקר השוואתי-בינתרבותי של אדלר, דנמרק ואחמד (Adler, Denmark & Ahmed, 1989), שבחן עמדות כלפי בני משפחה שונים בארה"ב, מצרים, כווית וסודן, ולא העלה הבדל בין התרבויות השונות. במחקר זה נמצא שהעמדות כלפי "אמא" ו"סבתא" היו החיוביות ביותר (הן נתפסו כאוהבות ודואגות), וכלפי "חמות" ו"אם חורגת" - השליליות (הן נתפסו כמרשעות ודוחות).

המחקרים השכיחים ביותר על יחסי חמות-כלה נעשו בחברות שונות במזרח הרחוק. בהודו בדקו סוואראג'ילקשמי ורממורטי (Swarajylakshmi & Ramamurti, 1973) את הקשר בין עמדות שליליות או חיוביות של נשים אלו זו כלפי זו, ובין משתנים כמו מצב כלכלי, השכלת החמות והכלה, ומצבה המשפחתי של החמות (נשואה או אלמנה). מחקרם העלה שבשכבות מבוססות הכלות הביעו עמדה חיובית יותר כלפי החמיות מאשר בשכבות עניות יותר. ככל שעלתה השכלת החמות והכלה, כך פחתו העמדות השליליות זו כלפי זו. ממצאי מחקר זה לא הראו קשר בין עמדות ובין סגנון משפחתי (משפחה מורחבת או גרעינית), או מצבה המשפחתי של החמות.

המחקרים על יחסי חמות-כלה שנערכו בסין ובטיוואן (Gallin, 1986; Wolf, 1968), הינם מעניינים במיוחד, בהיותם מלווים בטקסים וחוקים חברתיים, שלא נמצאו בחברות אחרות.

וולף (1968) מדווח כי בסין ניסו לפתור את הבעייתיות ביחסים עיני מנהג של אימוץ הכלה המיועדת עוד מגיל רך. הילדה (שהיא הכלה המיועדת) גדלה בתוך משפחת בעלה לעתיד (שגם הוא עדיין ילד), וסגנון חיים זה אמור למנוע זעזועים ומשברים לאחר הנישואים. לכן, הכלה רואה בחמותה אם של ממש, ומקבלת את מרותה ושלטונה כמובנים מאליהם (Wolf, 1968).

מסורת סינית אחרת גורסת שבהיכנס הכלה לביתה, אסור לה לדרוך על מפתן הבית, מאחר והדבר דומה לדריכה על ראש חמותה. כן משאירה החמות על מיטת הכלולות את התחבושות בהן עטפה את רגליה, כדי לרמוז לכלה שמצפים ממנה להישמע לחמותה, כפי שהרגליים נשמעות לתחבושות הכובלות אותן (Wolf, 1968).

בטייוואן, נערך טקס נישואין בו החמות עונדת לכלה את טבעת הנישואין ולא החתן. בכך יש אקט סמלי. אם החמות מצליחה לענווד את הטבעת על אצבע הכלה - היא תהיה מסוגלת לשלוט בכלתה. אם היא נכשלת - לכלה תהיה עצמאות מסויימת בביתה החדש. הטקס גורם למאבק קצר בין שתי הנשים, והוא מהווה התחלה טקסית ליחסים החדשים ביניהן (Gallin, 1986). מכאן, כדי שהכלה הצעירה תוכל להישרד במשפחה החדשה, על משפחת מוצאה להכינה לכבד את האוטוריטה של חמותה, לסייע לבעלה למלא אחר ציפיות תפקידו כבן ולהימנע מלהוות נושא לקונפליקט בין בעלה לאמו. מערכת מנהגים זו הינה תוצרת מעמדו וכוחו של הגבר במשפחה ובחברה המסורתיים (Lau, 1995).

בבורמזית, הכינוי הניתן לכלה הוא "האשה המזיעה", כי עליה להזיע רבות כדי לרצות את חמותה (Goetting, 1990).

תיעודים אלו מצביעים על קשר בין דפוסים משפחתיים וחברתיים נוקשים, ובין בעייתיות בין החמות לכלה. חוסר בגבולות ברורים בין המשפחה הגרעינית והמשפחה המורחבת, ודפוסי היררכיה בינדורית נוקשים, תורמים לפוטנציאל הקונפליקטואלי ביחסי חמות-כלה.

דפוסים אלו נמצאו גם בחברה הגרוזינית, בה צריכה הכלה להתאמץ כדי להשביע את רצון חמותה. הנשים נישאות בגיל צעיר מאוד, ומסתפחות לבית משפחת הבעל, שם הן חוות תקופת חניכות קשה ומשפילה, עד שהן לומדות להשביע את רצון החמות והבעל (Shifrin-Averick, 1996).

חברה בעלת מערכת שארות חזקה, מגדירה לא רק את מקום האדם במשפחה המורחבת, אלא גם את מחוייבויותיו וקשריו עם האחרים. במשפחה כזו קיימת היררכיה בין מינית ובין דורית ברורה (לבנים יש ערך רב יותר מלבנות, ולקשישים - מיקום גבוה יותר מלצעירים) (Marx, 1987).

התפקיד המשפחתי המוערך ביותר במשפחה המסורתית הוא זה של האם, לכן חובתו הראשונה של הגבר היא כלפי אימו. כדי שכלה צעירה תוכל להישרד בתוך המשפחה החדשה, בה חמותה הינה הדמות הנשית הבכירה בהיררכיית השארות, על משפחת המוצא שלה להכינה לכבד את האוטוריטה של חמותה, ולבסס בזהירות את מקומה בהיררכיה הנשית. כלומר, לא די שלרעה יהיו יחסים טובים עם בעלה, עליה גם

לתמוך בצפייות התפקיד המסורתיות של בעלה ולהימנע מלהוות נושא לקונפליקט בין בעלה לאמו (Lau, 1995; Mitchell, 1994).

2 טונן נגבאי אליוז כמו? מהם וכו' What the fuck!!?

גם במשפחה האפריקנית המסורתית מעמד האם חזק, והכלה מצטרפת למשפחת בעלה כקרובת משפחה זרה. באפריקה, נמצא כי כאשר הכלה באה מקבוצות הנחשבות כעוינות ע"י קרובי הבעל, הדבר עלול ליצור חשדנות הדדית ופחד של הכלה מפני חמותה, הנמצאת עימה בקשר הדוק ביותר. החמות היא זו המכניסה את הכלה לתפקיד האשה במשפחה, ומכוונת את עבודתה בשדה, בבית ובשווקים (Shanas & Streib, 1965).

שאנאס וסטרייב (Shanas & Streib, 1965) מצאו כי בחלק מהחברות האפריקאיות, תנאי מגורים, תעסוקה ואורח חיים חופשי, יחסית, של הכלה - מקנים לה הגנה מפני שליטתה המוחלטת של חמותה. ואכן, מחקרי יחסי חמות-כלה בסודאן, הצביעו על גבולות ברורים בין המשפחה המורחבת והגרעינית, כמיטיבים עם מערכת יחסים זו (Kenyon, 1994).

המתח ביחסי החמות והכלה, הקיים בעיקר בשנים הראשונות לחיי הנישואין, נמצאו גם במחקר על משפחות בדואיות בנגב (Marx, 1987) לאורך מעגל החיים. מרקס איבחן את השלב הראשון של הנישואין, בו הזוג הצעיר גר עם הורי הבעל ונתמך כלכלית על-ידם, כשלב הבעייתי ביותר בין הכלה והחמות. במחקר זה לא רואיינו הנשים עצמן, בשל מגבלות חברתיות שהוטלו על החוקר, אך ישנו דיווח על התחזקות מעמדה של האשה ושיפור תנאי חייה בשלב בו היא הופכת לחמות.

נראה כי הדוגמא המפורסת ביותר ביהדות ליחסי חמות-כלה, נמצאת במגילת רות, שהינה דוגמא תנכ"ית לגמול שקיבלה רות (שלמרות נוכריותה, זכתה שמזרעה יצא מלך בישראל) על היותה נאמנה ומסורה לחמותה (ברנר, 1988; בן נפתלי, 2001):

"ותאמר נעמי לשתי כלותיה לכנה שבנה אשה לבית אמה... ורות דבקה בה... ותאמר רות אל תפגעני בי לעזבך לשוב מאחוריך... כי אל אשר תלכי אלך, ובאשר תליני אלין. עמך עמי ואלוהיך אלוהי... כי המוות יפריד ביני ובינך" (רות, א', ח"י"ז).

אחר כך נאמר על רות הכלה:

"ותעש כל אשר צוותה חמותה" (רות, ב', ו', ט').

התנהגותה של רות זוכה להערכה על ידי בעז, ראש הסנהדרין, שבחר בה לאשה, למרות שהיתה מואביה: ("הוגד הוגד לי כל אשר עשית עם חמותך אחרי מות אישך"), משום שלאחר מות בעלה לא היתה מחוייבת יותר לשמור על חמותה ולפרנסה. שכרה של רות הוא בכך, שמזרעה יצא מלכות דוד (טהרני, 1985). התנהגותה של רות, כאשה מיוחדת במינה, מובאת כדוגמא להתנהגות נאותה מבחינה חברתית, וכמייצגת סולם התפתחותי מוסרי שונה מגיבורות התנ"ך האחרות (ברנר, 1988) - סולם בו ממוזגות אורייניציה של דאגה ואחריות (Gilligan, 1982), עם אוריינטציה של זכויות וחובות אוניברסליים (Kohlberg, 1984).

יתכן כי סיפור רות ונעמי בא להאיר את האיפיונים המצביים והאישיים העשויים לגרום או למנוע בעייתיות ביחסי שתי נשים אלו (ברנר, 1988). מתוך הבחנת כותבי המגילה בפרוטנציאל הבעייתיות, סיפור היחסים הופך לסיפור של דילמה מוסרית והינו דוגמא כיצד ויתור הכלה על מאווייה האישיים וצייתנותה לחמותה מביאים בעקבותיהם יחסים אידיאליים, ותוצאה טובה גם לכלה (שהרי נכדו של בנה היוו דוד המלך).

התנהגותה של רות מודגשת על ידי השוואת התנהגות אמהות האומה עם התנהגות אבות האומה, כשהדמויות הגבריות במקרא מתנהגות בדרך כלל בצורה בוגרת יותר, מבחינת מוסרית-חברתית. לדוגמא, אברהם המוכן להעלות את בנו לעולה מאחר ואמונתו באלוהים ובחוקי גוברת על הקשר הרגשי לבנו. מאידך, הנשים עסוקות בפתרון דילמות אישיות ואינן מועמדות לדירוג גבוה מבחינת רמת השיפוט המוסרי. רות מגלה תכונה המיוחסת במקרא לגברים: היא מסוגלת לוותר על גידולו של בנה יחידה ומוסרת אותו לידי חמותה, ההופכת לאימו המשפטית, ובכך מוותרת על עקרון ביולוגי לטובת עקרון חברתי (מכיוון שרות הנה מואביה, יאה יותר בחברה היהודית שהילד ייקרא "בן נעמי") (בן נפתלי, 2001).

מגילת רות משקפת את המסורת היהודית-האורתודוקסית, בה נשמר מקומה המכובד של האם (שפלן-קצב, 2001). יחס הכלה לחמותה היוו ביטוי ליחס הכבוד שהיא צריכה לתת לבעלה, וחלק מחובותיה כלפיו. לכן, אי קיום מערכת יחסים טובה עם החמות, פירושה - אי כיבוד הבעל והחטאתו בעבירה על מצוות כיבוד אב ואם (טהרני, 1985).

ההבחנה בקיום בעייתיות ביחסי חמות-כלה נמצאה כבר בצוואתו של הגאון רבי אליהו מוילנא (אגרת הגר"א), בה קבע כללים להליכות האדם וסדרי הבית, ובמפורש ביקש מאשתו לכבד את אימו, ומאימו לשמור על שלום עם רעייתו (טהרני, 1985).

לפי ההלכה היהודית, מצווה החמות לשבח את כלתה בפני בנה, כדי לחבבה על הבן, ואסור לה להתלונן בפני הבן על הכלה, שכן היא יכולה לפגוע בכך בשלום הבית של בנה וכלתה. טהרני סבור שחלק מהבעייתיות נעוץ בכך שכל אמא חושבת שבנה הוא "כליל השלמות" (שהרי בנה הוא חלק ממנה, ואין אדם רואה את מגרעותיו שלו), ואילו כלתה נגרעת בערכה ממנו.

הגורמים העיקריים התורמים לבעייתיות ביחסי חמות-כלה כפי שתוארו ע"י טהרני הינם:

1. מגורים באותה דירה.
2. גיל הכלה ושנות הנישואין שלה.
3. העדפת החמות את בנותיה על פני כלותיה.

מעמדה החזק של האם במשפחה היהודית נתמך גם על ידי האירועים ההיסטוריים שהתרחשו במזרח אירופה (שפלן-קצב, 2001), שהפכו את האם היהודיה לדמות החזקה במשפחה (McGoldrick, 1989). בחברה יהודית זו, כוחן של הנשים התחזק עקב היותן מפרנסות את המשפחה בה הגבר עסק בלימוד תורה. יתכן כי משום כך, נשים אלו הסתגלו טוב יותר לתמורות ולהגירות הרבות שעברו היהודים במאה

Handwritten notes in Hebrew, including a vertical list of names and dates, and a circular stamp with text and a date.

הנוכחית, והכח שבידיהן הפך אותן לבעלות תפקיד מרכזי בחיי המשפחה והילדים, אף יותר מאשר בתרבויות אחרות (פרידמן, 1997, 1996).

היעדרותו של הבעל מחיי היום-יום של המשפחה, הביאה ליחסי אם-בן אינטנסיביים ביותר במשפחות היהודיות (פינוס ועמיתיה, 1997), עד כדי כך שבמשך הזמן נוצר סטריאוטיפ שלילי לגבי האם היהודית כבעלת שאיפות מוגזמות ושתלטניות לגבי בנה (Roth, 1971). לעיתים, גלש סטריאוטיפ ההצמדות האימהית האינטנסיבית לבנה עד לרמזים ארוטיים: האם היהודיה הפכה מטרה להאשמות על ידי פסיכולוגים כפרויד (Freud, 1965), סופרים כפיליפ רות (Roth, 1971) והעיתונות הפופולרית, האשמות שלא היו נקיות מתיאורים אנטישמיים (McGoldrick, 1989).
בתרבות היהודית המסורתית, למרות סטריאוטיפ ה"אמא היהודיה", שהיא, כמעט תמיד, האמא של הבן (פינוס ועמיתיה, 1997), לא נמצאו מחקרים על יחסי חמות-כלה (זליגמן, 1986). בתרבות זו, בעלת האוריינטציה הגברית ("ברוך שלא עשאוני אשה"), קיימת התעלמות מצורכיהן האישיים של הנשים, ועידודן להיות בתפקיד המצופה מהן - סבלנית, צייתנית לאלוהים ולבעלה, מסורה לילדיה (ינאי ורפורט, 2001; שפלן-קצב, 2001; McGoldrick, 1989).

יחסי חמות-כלה בחברה הישראלית

בניגוד לגישה היהודית-אורתודוקסית, הגישה של המשפחה היהודית החילונית בישראל, אינה מושפעת באופן כה גלוי מנקודת הרווח-הפסד הגברית. למשפחות היהודיות במדינת ישראל ישנו אפיון ייחודי לעומת תרבויות אחרות, אשר יש לו השלכה ישירה על יחסי חמות-כלה: במשפחות אלו ישנה אוריינטציה משפחתית וקשרים חזקים יותר בין הורים וילדים נשואים, בהשוואה למשפחות אמריקניות (אייל, 1997; ליבליך, 1991; צבר-בן יהושע, 1996; פינוס ועמיתיה, 1997; Safir, 1991).

יתר על כן, למרות המגוון ההולך וגדל של מבני משפחה (משפחות כפולות קריירה, משפחות חד הוריות, משפחות חד מיניות, משפחות שניות ועוד), בישראל נשמרת המשפחתיות הקלסית-הנורמטיבית, והיא אחד המאפיינים המרכזיים של החברה הישראלית (שמגר-הנדלמן ובר-יוסף, 1991; יזרעאלי, 1997). עובדה זו מקבעת את המשפחה הישראלית בתפקידי המין הסטריאוטיפיים של משפחה נורמטיבית (פוגל-ביזיאוי, 1999).

מאפיינים אלו של המשפחה היהודית בישראל הוסברו בנימוקי דת (דורות רבים של משפחות מיעוטים ומהגרים חיזקו את הקשרים המשפחתיים) ומלחמות (בישראל רוב הילדים משרתים בצבא, והבנים חשופים לסכנה ממשית - אייל, 1997; פינוס ועמיתיה, 1997; שמגר-הנדלמן ובר-יוסף, 1991). כמו כן, ממחקרים שנערכו בקיבוץ ובעיר בישראל עולה, כי שלב המעבר של הילדים בישראל מתלות לאוטונומיה, מלווה דווקא בתגבור תפקידי ההורים. השירות הצבאי והדאגה לשלום הבנים מגבירה את מעורבות ההורים, דווקא בתקופה בה בתרבויות אחרות חלה ירידה במעורבותם (פרידמן, 1997; אייל, 1997; יזרעאלי, 1988; פינוס ועמיתיה, 1997).

אפיון ייחודי נוסף של התברה הישראלית, הינו העדפת רכישת דירה על פני מגורים בשכירות בידי זוגות צעירים בישראל, בניגוד לארצות אחרות בעולם המערבי. לעובדה זו השלכה על יחסי הורים וילדיהם הבוגרים. עזרתם הכלכלית של ההורים לזוג הנשוי מתגברת את הקשר הבין-דורי, מאפשרת יתר מעורבות הורית, ומחוייבות רבה יותר של ילדים בוגרים כלפי הוריהם (מרקוס ודורון, 1988; אייל, 1997). התנאים הפיזיים בישראל מאפשרים קשרים קרובים בין הורים לילדיהם. מרחקים קצרים, ריבוי טלפונים סלולריים, תחבורה מוסדרת ועלייה בכמות בעלי רכב פרטי, כל אלו מגבירים ציפיות לקשר ישיר וקבוע בקרב בני משפחה (Safir, 1991) ומייחדים את היחסים במשפחה המורחבת הישראלית ממשפחות מערביות (אייל, 1997).

מאפיין נוסף של ישראל הינו היותה מדינת הגירה, המכילה משפחות מערביות, מזרחיות ומעורבות - על אפיוניהן השונים (שדמי, 2001). מאפיינים ייחודיים אלו לא הביאו התייחסות מחקרית ליחסי חמות-כלה, למרות ריבוי מחקרי יחסים בינודיים בישראל (סליטרניק, 1986; מועלם מרון, 1985; פלר, 1985; שמש, 1989; ביבי, 1988; נבו, 1990; יורעאלי, 1988).

המחקר הראשון שנערך בישראל בנושא זה (ברסלרמן, 1993) העלה כי אוריינטציית המוצא המשפחתי נמצאה כקשורה לשביעות הרצון של החמות והכלה מיחסייהן. כלות וחמיות ממוצא מזרחי נמצאו כשבעות רצון יותר מהיחסים בנייהן מאשר כלות וחמיות ממוצא מערבי או מעורב (ברסלרמן, 1993). ממצא זה הוסבר בכך שמשפחות ממוצא מזרחי נוטות להיות בעלות דפוסים משפחתיים מסורתיים יותר, המגדירים באופן ברור יותר את יחס הכלה לחמותה.

לסיכום, המחקרים האנתרופולוגיים והסוציולוגיים מהווים אסמכתא לקיום הבעייתיות מעבר לזמן ותרבות נתונים. מחקרים אלו מלמדים על מורכבות היחסים והפוטנציאל הבעייתי שלהם, ועל נסיונות שנעשו בתרבויות שונות לעגן את היחסים הבעייתיים הללו בחוקים משפחתיים, שימתנו את הבעייתיות. אולם, אין הם מלמדים אותנו הרבה על המרכיבים האישיים, הרגשיים, המצביים או ההתפתחותיים התורמים לבעייתיות, ומהו חלקם היחסי בה (Cotterill, 1994; Duval, 1954). מרכיבים אלו יש לחפש במחקר הפסיכולוגי-התפתחותי.

3.2 חמיות וכלות בפסיכולוגיה - נראטיב של נפקדות

בתוך הנפקדות היחסית של נושא יחסי החמות והכלה בתחום התיאוריה והמחקר הפסיכולוגיים (Barash-Shapiro, 2001; Cotterill, 1994), בולט המחקר הפסיכולוגי-התפתחותי הראשון והנרחב ביותר בנושא זה עד כה, שנעשה על ידי אוולק דובאל (Duvall, 1954). בשעת לילה מאוחרת, בשידור רדיו מחוץ לחוף בארה"ב, ביקשה דובאל ממאזיניה לכתוב לה "מיהו בן המשפחה הבעייתי ביותר?". רוב העונים לשאלה זו (התקבלו למעלה מ-5,000 גלויות), ציינו את החמות (75%) ואחריה את הגיסה, בעיקר אחותו הבכירה של הבעל, כדמויות המשפחתיות הבעייתיות ביותר. הגברים במשפחה (חתן, חותן, גיס, בעל, אב ובן) קיבלו אחוזים זעומים ביותר של תלונות. בשלב השני של המחקר, נשלחו שאלונים ל-1,337 נבדקים, ובהם שאלות ספציפיות יותר. בשלב השלישי רואיינו 60

מרואיינים, למציאת הקשר בין איכות היחסים ובין משתנים כמו: מין, מספר שנות נישואין, דת, דמיון, רקע משפחתי ומגורים כפריים או עירוניים.

בפילוח הדתי נמצא כי 76% מהתלונות כלפי החמיות הגיעו ממשפחות יהודיות לעומת 25% ממשפחות בפטיסטיות ו-11.9% ממשפחות קתוליות. דובאל הסבירה הבדלים אלו בתהפוכות התרבותיות, התברתיות והאישיות שעברה המשפחה היהודית בארה"ב של שנות ה-50, שהינן מקור למתחים בינדוריים. מספר שנות הנישואין נמצא כקשור לאיכות הקשר: ככל שבני הזוג היו נשואים יותר שנים, אחוז התלונות הלך ופחת. היחסים נמצאו בעייתיים יותר בקרב משפחות הגרות בכפר לעומת העיר. דובאל הסבירה זאת בכך שהמרחק בין מגורי ההורים וילדיהם באיזורים הכפריים קצר יותר מאשר באזורים העירוניים, והקשר אינטנסיבי יותר.

אחד הממצאים המפתיעים במחקר של דובאל היה שהטענות לא היו הדדיות בין חמיות וכלות. רוב הטענות היו כלפי החמיות, והועלו על ידי כלות צעירות (נשואות פחות מ-5 שנים), בעוד שמעט מאוד טענות הועלו כלפי הכלות על ידי חמיות.

דובאל שמה לב לעובדה שששים (בעיקר כלות) התלוננו יותר מגברים, וכי מירב התלונות היו כלפי נשים אחרות. רובן אומנם כלפי החמות, אך גם כלפי הגיסה, בעיקר אחותו הגדולה של הבעל. דובאל הסבירה ממצא זה בכך שאחותו הגדולה של הגבר ממלאת לעיתים תפקיד אמהי כלפיו, ובמובן זה היא נתפסת על ידי הכלה (גיסתה) כמעין "חמות" נוספת.

מסך כל התלונות שהועלו כלפי החמות, יצרה דובאל את "סינדרום החמות". "סינדרום החמות" מאופיין ע"י התערבות, רכושנות וביקורתיות, וע"י קשר תכוף מדי וקרוב מדי של החמות בחיי ילדיה הנשואים. דובאל ציינה כי תכונות אלו מאפיינות את הסטריוטיפ של החמיות, כפי שמופיע בבדיחות עליהן.

התכונות שצוינו כמאפיינות ביותר את החמות:

1. מתערבת, שולטת, מפריעה לפרטיות.
2. רכושנית, דורשת, מגוננת מדי, דורשת תשומת לב.
3. ביקורתית, מתלוננת, מאשימה, לועגת, "מנדנדת".

לאחר מכן דורגו התכונות הבאות:

4. מתעלמת, אדישה, מרוחקת, לא עוזרת.
5. בעלת אישיות בלתי בשלה.
6. מפנקת את הבן ומצדדת בו.
7. כופה את נוכחותה.
8. צודקת תמיד ויודעת הכל על כל דבר.
9. רכלנית ומדברת יותר מדי.

הטענות של חמיות כלפי כלותיהן היו פחות שכיחות, ואלו הן:

1. אי-אכפתיות וריחוק.
2. פרוש הרצון של ההורים לעזור, כהתערבות וחטטנות.
3. גילויי קינאה.
4. ביקורתיות.
5. חטטנות.

כרבע מהנבדקים במחקרה של דובאל, דיווחו על יחסים טובים בין הכלה והחמות. בניתוח הגורמים שתרמו להרמוניה ביחסים, הסתבר כי למעלה מ-75% מהגורמים היו קשורים בקבלה הדדית, כבוד הדדי וחוסר הזדמנויות ליצירת בעיות (קיום מרחק גיאוגרפי גדול מדי או שהחמות נפטרה). דובאל טענה כי מקור הבעייתיות נעוץ בחרדה האוחזת בכלות צעירות בפגישה הראשונה עם החמות, חרדה שמקורה בסיבות הבאות:

1. יש להן מערכת של דעות קדומות שליליות.
2. היו להן מעט מדי הזדמנויות להכיר את הורי הבעל לפני הנישואין (בגלל דפוסי החיזור בחברה המערבית).
3. תחושות אשם, בושה והערכה עצמית נמוכה, הופכים אותן לפגיעות.

כמו כן מצאה דובאל שבעיות ביחסי חמות-כלה ניתנות לאיתור עוד לפני הנישואין. דובאל טענה שמערכת של סטריאוטיפים ובדיחות על חמיות מזינה את בני הזוג עוד לפני הנישואין, ומשפיעה על ציפיות ליחסים בעייתיים עם החמות. הציפייה שהיחסים יהיו בעייתיים מביאה למתח, והיא בבחינת "נבואה המגשימה את עצמה".

לדעת דובאל, כבר בזמן החיזור האם נתפסת כדומיננטית יותר מהאב, בהתערבות ביחסי בני הזוג ובתוכניותיהם, והיא מסבירה זאת:

1. יתכן שהאם לא מתערבת יותר מהאב, אלא שהתערבות האב מתקבלת ביתר סובלנות, מתוך קבלת העמדה שראש משפחה יש לו זכות להתערב.
2. יתכן שנשים אכן מתערבות יותר בחיי ילדיהן הבוגרים. האמהות משקיעות יותר משאבים בגידול הילדים, וקשה להן יותר לוותר על התפקיד שהורגלו אליו משך שנים כה רבות. יתכן ש"התערבות" בחיי הילדים נותנת להן תחושת שייכות.

מחקרה של דובאל הינו אבן דרך במחקר הפסיכולוגי על יחסי חמות-כלה, הן בראשוניותו (1954) והן במדגם הנרחב של הנשים שנכלל בו. עם זאת, פריצת הדרך המחקרית של דובאל לא הניבה מחקרים רבים אחרים בעקבותיה. זאת, אולי, משום שחוקרי הנושא נטו לייחס לתכונות האישיות של החמות ("סינדרום החמות") משקל מרכזי בבעייתיות, יותר מאשר למשתנים מצביים (משך הנישואים של הכלה, מרחק מגורים וכו') (Cotterill, 1994; Landis & Landis, 1963; Mitchell, 1994; Marotz-Baden & Cowen, 1987; Kenyon, 1994). סיבה אפשרית נוספת לעיכוב בהתקדמות המחקר בנושא, הינה נטיית הכלות להתלונן יותר מחמיותיהן, שהתפרשה על ידי חלק מהחוקרים כהוכחה לכך שהחמיות יוצרות את הבעייתיות.

יתכן כי מסיבות אלו, המחקרים הפסיכולוגיים המועטים שנעשו על סוג יחסים משפחתי זה, הסתפקו, בדרך כלל, באבחנה כי החמות הינה יוצרת הבעיות (Goetting, 1990; Shifrin, 1996; Toland-Serb, 1978). מחקרים אלו העלו כי בקונפליקט בנישואים, יותר בני זוג סבורים שהגורם לקונפליקט הם הורי הבעל מאשר הורי האשה, יותר נשים מגברים התלוננו על קשיים עם מחותנים (Price, 1992) ויותר נשים

נמצאו כגורם לבעיות לעומת קרובי חיתון גברים (Komarovsky, 1964; Kirkpatrick, 1963; Bryant, Conger & Meehan, 2001). עד כה לא נמצא מודל פסיכולוגי אישי או משפחתי שלם להבנת הבעייתיות שתיאוריות אלו ייחסו ליחסים (Shifrin, 2001).

מחקרי הפסיכולוגיה על יחסי חמות-כלה נעשו מתוך אוריינטציה התפתחותית-פסיכואנליטית (Spielrein, 2001). הם נשענו על התיאוריה ההתפתחותית פסיכו-סקסואלית של פרויד (Freud, 1965), שנבנתה מנקודת מבט גברית (Gilligan, 1982). יחד עם זאת, יש לציין לזכותה של התיאוריה הפסיכואנליטית את הראשונות שבאבחון החשיבות של יחסים אלו.

למרות שפרויד לא פיתח לעומק את סוגיית הבעייתיות בין החמות לכלתה, הוא התייחס לסוגיה אותה לא ראו אף הפסיכולוגים של שנות האלפיים - סוגיית החותנת וחתנה (Spielrein, 2001). בחברות פרימיטיביות מתקיימים, לטענתו, דפוסי התנגדות (Resistance) והימנעות מקשר עם החותנת, המעידים על פחדיו של הגבר מפני הזדקנותה העתידית של רעייתו. לפי הגישה הפרודיאנית, הבעייתיות ביחסי חמות-כלה הינה תוצר התפתחותה הפסיכולוגית הכושלת של האשה (Spielrein, 2001).

יחסי חמות-כלה מתועדים בספרות הפסיכולוגית והפסיכואנליטית גם כדוגמא להעתקת כעסים מבני הזוג לאדם מבחוץ (מאסלין, 1996) ושעירות לעזאזל (סקארף, 1990; Pillari, 1991; Douglas, 1995). מחקרים אחדים בדקו את הקשר בין שביעות הרצון מהיחסים שבין החמות לכלה, ומשתנים מצביים כמקום מגורים, הולדת ילדים וזמן הנישואים. מחקרן של מרוץ-ביידן וקוון (Marotz-Baden & Cowan, 1987) בחן יחסי חמות-כלה במשפחות חקלאיות, בהן שני הזורות חיים בכפיפה אחת, במשק חקלאי משותף. המחקר ניסה לזהות את מקורות הקונפליקט בין החמות לכלה, והדרכים בהן ניסו הנשים להתגבר עליו.

מרוץ-ביידן וקוון (1987) טענו כי הגורם השכיח ביותר לבעייתיות בין החמות לכלה, הינו שוני בערכים ודעות, ומיעוט קומוניקציה. הן נמצאו כי כאשר עלו בעיות ביחסים, נטו החמיות לנקוט בהידברות, לעומת הכלות שמיעטו להשתמש בשיטה זו, והעדיפו להתעלם מהבעיה או לקחת פסק זמן. כאשר נזקקו הנשים לעצה ועזרה, הן פנו קודם-כל לבעליהן, אחר-כך פנו החמיות לבת (אם ישנה כזו) ולא להורים. הכלות פנו לאם ולחברה. גם במחקר זה, כמו במחקרה של דובאל (1954), יותר כלות דיווחו על בעיות ביחסים מאשר חמיות, וגם כאן נמצא קשר חיובי בין משך זמן הנישואים של הכלה, ושיפור ביחסי חמות-כלה (Marotz-Baden & Cowan, 1987).

רובין (Rubin, 1976) מצאה שהבעייתיות בין חמיות וכלות שכיחה יותר במעמד נמוך, מאשר במעמד בינוני או גבוה. הסברה להבדלים היה שבמעמד הנמוך הגבר פירנס את משפחת המוצא שלו לפני שנישא, ועם נישואיו חוותה משפחתו, ובעיקר הוריו, אבדן כפול - רגשי וכלכלי. לכן, סברה רובין, הכלה אינה מתקבלת בשמחה, והבעיות מחריפות במעמד הנמוך, בו נאלצים בני הזוג לעיתים גם לגור עם ההורים.

פישר (Fischer, 1983) השוותה יחסי אמהות צעירות עם אמהותיהן ועם חמיותיהן. היא מצאה שהולדת ילד מכניסה ליחסי המשפחה דפוסים חדשים של תמיכה הורית. נשים בעלות ילדים בגיל טרום בית ספר נזקק ליותר עזרה הן מאמהותיהן והן מחמיותיהן, מנשים ללא ילדים או בעלות ילדים גדולים יותר. הממצאים העלו העדפת הבת את אמה על פני חמותה בעזרה בטיפול בתינוק, אפליה שהביאה להסלמת המתח בין החמות לכלה. בנוסף, ביקורת של החמות על אופן טיפול הכלה בילדים נתפסה כאיום על כישוריה האימהיים של הכלה. פישר הסיקה שלידת תינוק משפרת את יחסי האם ובתה ומרעה את יחסי הכלה וחמותה. היא מצאה שהכלות פיצלו את דימוי האם לאמא טובה (אימן) ואמא רעה (חמות).

פישר מצאה שיחסי תקינים, מאופיינים בשלושה דפוסים:

1. יחסי חברות (שיחות קלילות, שיחות נפש, בילוי משותף).
2. מעורבות מינימלית (מיעוט קשרים ופגישות, זרות).
3. קשרי אס-בת (החמות והכלה מגדירות את יחסיהן כאם ובת).

לגבי הדפוס השלישי, רוב הכלות טענו שלמרות שהיחסים עם החמות אינם שונים מהיחסים עם אימן, עדיין אין הן רואות בה "תחליף אס". מה אם כן ההבדל בין יחסי אס-בת וחמות-כלה, ההופך את האחרונים לבעלי סיכוי כה רב להפוך לבעייתיים?

סוגיית מקורות הבעייתיות בין החמות והכלה היתה מרכז עניינו של המחקר הראשון על "יחסי חמות-כלה בישראל" (ברסלרמן, 1993). במחקר חלוץ זה, נבדק טיבם של יחסי חמות-כלה בישראל והקשר בין משתנים מצביים ואישיותיים, ובין שביעות הרצון מיחסים אלו. המשתנים המצביים שנבדקו היו: משך זמן הנישואין של הכלה (Duvall, 1954; Fischer, 1983) ויציאה לעבודה מחוץ לבית (מרקוס ודורון, 1988; פרוינד, 1988; יזרעאלי, 1988). המשתנים האישיותיים שנבדקו: הסגנון הקוגניטיבי (Gilligan, 1982), מצב רוח דפרסיבי (Campbell, 1976; Torgoff & Torgoff, 1977). במחקר השתתפו 75 חמיות ו-83 כלות והוא נערך בשני שלבים.

בשלב הראשון הועברו שאלונים לכל הנשים במחקר. בשלב זה נאספו נתונים דמוגרפיים ומצביים (גיל, מצב משפחתי, בריאות, מספר הילדים ומינם, מצב סוציאקונומי, השכלה, מוצא עדתי, עיסוק מחוץ לבית ופעילות פנאי, זמן הנישואים של הכלה, ועוד) ונתונים על דפוסי הקשר (ביקורים הדדיים, בילויים משותפים, שביעות הרצון, איפיון תכונות חיוביות ושליליות, ועוד) בין החמות לכלה. בשלב השני, נערכו ראיונות עומק ל-15 חמיות ו-19 כלות, בהם הן התבקשו להגדיר את עצמן, לספר על יחסיהן עם החמות/הכלה, האם חוו מצבי קונפליקט ביחסים אלו, ואם כן – מה היתה הדרך לפתרונם. בשלב השלישי, עברו הנשים מבחני רווחה אישית ושביעות רצון מהחיים (Torgoff & Torgoff, 1977).

ממצאי המחקר הצביעו בראש ובראשונה על אי-סימטריה בולטת בין אוכלוסיות החמות והכלות, שנמצאה כבר בשלב הדגימה. 50% מהחמיות שהתבקשו להשתתף במחקר סרבו לעשות כן (חלקן טענו שהן לא "החמות הטיפוסיות"). לעומת זאת, הענות הכלות היתה כמעט מלאה, ורק כלה אחת סירבה להשתתף במחקר.

אי-הסימטריה נמצאה כעקבית בפרמטרים שבחנו את שביעות הרצון של החמות והכלה מהיחסים ביניהן. בעוד ש-75% מהכלות דיווחו על בעייתיות ביחסים, רק 25% מהחמיות סברו שהיחסים בעייתיים. כמו כן, בבדיקת הערכת הקירבה ביחסים על ידי הנשים, עלה כי 79% מהחמיות העריכו את היחסים כקרובים או קרובים מאוד, לעומת 51% מהכלות.

17 סימטריה נמצאה גם ביחס לגבולות המשפחתיים. הכלות שאפו לכינון גבולות ברורים ורחוקים יותר עם חמיותיהן, בעוד החמיות שאפו לגבולות מטושטשים וקרובים יותר עם כלותיהן. אי-סימטריה נוספת היתה קשורה לייחוס תכונות חיוביות ושליליות לכלה ולחמות על-ידי הנשים הנחקרות. כאשר התבקשו החמיות והכלות לציין את התכונות השליליות והחיוביות של זולתן, התקשו הכלות לציין תכונות חיוביות אצל חמיותיהן, והרבו בציון תכונותיהן השליליות. מצב הפוך נמצא אצל החמיות, הן מצאו בקלות תכונות חיוביות אצל הכלה ונמנעו מלציין תכונות שליליות.

אי-הסימטריה הזו נובעת כקשורה לסטריאוטיפ החברתי של החמות ("סינדרום החמות" של דובאל), סטריאוטיפ המהווה לגיטימציה לכלות לומר דברים שליליים על החמות. מנגד, החמיות, המודעות לסטריאוטיפ, הדגישו את תכונותיהן החיוביות של הכלה, אולי כדי להחליף מסטריאוטיפ "החמות הטיפוסית".

ממצאי אי-סימטריה אלו, שנתמכו על-ידי ממצאי מחקרים קודמים (Cotterill, 1994; Duvall, 1954), היוו, אינדיקציה לרגישותן הרבה יותר של החמיות לעומת הכלות לנושא המחקר, ולחששן מחשיפת בעיות ביחסיהן עם הכלה. לחשש זה, נתנה דעתה גם קוטריל (Cotterill, 1994), שהסבירה את האיום שבחשיפה זו על דימויין העצמי (בשל הסטיגמה החברתית הטילה את האשמה לבעייתיות על החמות).

חשוב לציין שרוב המחקרים בנושא יחסי חמות-כלה טוענים לשיפור ביחסים עם השנים (Cotterill, 1994; Duvall, 1954; Fischer, 1983; Price, 1992), אולם אף לא אחד ממחקרים אלו בדק את פרשנותן האישית של הנבדקות לשיפור זה. בדיקה זו נעשתה לראשונה במחקר על יחסי חמות-כלה בישראל (Linn & Breslerman, 1996). כאן נמצא כי למרות ששתי הקבוצות טענו לשיפור ביחסים, משמעות שיפור זה היתה שונה: בעוד הכלות הסבירו את השיפור בשכלול יכולתן ליצור מרחק פיזי או פסיכולוגי מהחמות, הרי שהחמיות הסבירו את השיפור ביכולתן להינתק מסטריאוטיפ החמות או בתהליך התבגרותה של הכלה וביכולתה להבחין במניעיה הטובים של החמות. יתר על כן, כאשר הכלות דיברו על שיפור ביחסים, הן התכוונו למעשה שהיחסים נעשו רחוקים יותר, ובכך היו פחות הזדמנויות לחיכוכים. כשהחמיות דיברו על שיפור ביחסים, הן התכוונו לכינון הרמוניה ביחסים ולהתגברות על הסטריאוטיפ המוכר של יחסים אלו (Linn & Breslerman, 1996).

ריבויי אי-הסימטריה בין החמיות והכלות נראו כמרמזים על טשטוש התחומים בהגדרת הנורמליות או הפתולוגיה של יחסים של בני אותו מין בתוך המשפחה. הגדרות אלו עלינו לחפש בתחום המשפחה.

3.3 חמיות וכלות במשפחה - נראטיב של קונפליקטים

התיאוריה המשפחתית מתייחסת לבעייתיות ביחסי חמות-כלה כאל נורמה, ואל הקונפליקט בין נשים אלו כאל מצב נתון (Barash, Duvall, 1954; Price, 1992; Bryant, Conger & Meehan, 2001; Shapiro, 2001).

תחום המשפחה מתקשר עם מיתוסים רבים (שרלין, כץ ולביא, 1992), ומיתוס החמות הינו אחד המושרשים שבהם. התיאוריה המשפחתית יוצאת מתוך הנחה מוקדמת שהחמות הינה "אחרת", בעייתית ובעלת תכונות שליליות (Duvall, 1954; Goetting, 1990). "אחרות" זו מוסברת על ידי דה בובואר (De Beauvoir, 1964) כקשורה למיתוסים המתארים את האשה כמכשפה וכקוסמת המפתה את הגבר ולוכדת אותו. לדעתה, הכישוף הנשי בויית לצורכי המשפחה הפטריארכלית, ובכך היא מדגישה את פתולוגיית ה"אחרות" (ה-otherness) של האשה ביחס לגבר. סוגיית ה"אחרות" לא נעלמה גם מעיניה של דובאל (Duvall, 1977), אך היא לא השתמשה לתאורה במונח זה, אלא במונח "גבולות".

לדעת דובאל (Duvall, 1977) הקונפליקטים בין קרובי משפחה קשורים ליצירת גבולות ונאמנויות חדשות בין תת-מערכות. לפי מודל זה, כל זוג נשוי שייך בו-זמנית לשלוש משפחות שונות. בני הזוג קשורים למשפחה החדשה שהקימו, וכל אחד מהם קשור למשפחת המוצא שלו. כאשר הנאמנות הראשונה של שני בני הזוג נתונה למשפחה הגרעינית החדשה, יש סבירות לפחות קונפליקטים עם הורי בן/בת הזוג. כאשר אחד מבני הזוג קשור יותר להוריו מאשר לבן זוגו, יתעוררו בעיות עם המחנותנים, ובעיקר עם החמות. מכאן, הסיקה דובאל שכדי למנוע בעיות במשפחה המורחבת, הזוג הצעיר צריך לבסס קודם כל את משפחתו החדשה, גם על חשבון הקשר עם משפחת המוצא. לטענתה, בני הזוג יוכלו להרשות לעצמם קירבה למשפחה המורחבת רק מתוך שמירה על גבולות ברורים של התא המשפחתי שלהם (Duvall, 1954; 1971; 1977).

תיאוריית הגבולות של דובאל אינה מסבירה את ה"אחרות" המיגדרית של נשים, "אחרות" שאפילו המרחק הרב בשנים ובמרחב אינו מרפא (Bryant, Conger & Meehan, 2001). רגישות מיגדרית זו ניתן, אולי, לאתר בתאוריות המשפחתיות (Ferrari, 2000; Goldenberg & Goldenberg, 1996b).

לפי התיאוריה המשפחתית הפסיכואנליטית, הקונפליקט בין החמות לכלה מוגדר ישירות כנעוץ ב"אחרות" של התפתחות הנשים מהגברים, ומכאן, יש משום קבלת הבעייתיות כנורמטיבית לגבי נשים (הנדריקס, 1994). על פי מודל התפתחותי זה, הילדה בסביבות גיל חמש מגלה את העדר הפין ומגיבה על כך בתסביך סירוס, שנרפא בחלקו רק לאחר שהאשה יולדת בן, שהינו "תחליף פין" (Freud, 1965). מודל זה אף עשוי לראות בבעייתיות חמות-כלה תוצר של קונפליקט בלתי פתור בין בני הזוג, המשליכים אותו על החמות, והופכים אותה לשעיר לעזאזל המשפחתי (סקארף, 1990). יתכן שהעובדה שחמיות הן השעיר לעזאזל השכיח במשפחה, משקפת את היותן "אחרות".

התיאוריה המשפחתית הפסיכואנליטית העכשווית מבוססת בעיקרה על תיאוריית יחסי-אובייקט (Object relation), המדגישה את הצורך הראשוני של התינוק בקשר עם מבוגר מטפל. לפי מודל זה סמלים או ייצוגים מופנמים של אובייקטים משמעותיים בינקות, הופכים לבעלי תפקיד ביחסי האדם עם אחרים בבגרותו (Klein & White, 1996).

מודל יחסי-אובייקט עשוי היה להסביר את הבעייתיות בין החמות לכלה בקשר המיוחד של האם עם בנה, שתהליך התרתו עלול ליצור קושי של החמות לקבל את הכלה, וקושי של הבן להמשיך או לתקן קשר ראשוני מיוחד זה במנותק מיחסיו עם אשתו. מודל זה יראה בבעייתיות ביחסי חמות-כלה את "אחרות" הקשר אם-ילד מקשרים אחרים במשפחה ובחברה, ופתולוגיה ביכולת האם לשחרר את בנה ולהשתחרר בעצמה מדפוסי יחסים קודמים.

בעוד תיאוריית המשפחה הפסיכואנליטית משתמשת בהבדלים המיגדריים להבנת הבעייתיות של יחסים במשפחה, התיאוריה המשפחתית המבנית והתיאורייה המשפחתית-המערכתית מדגישות יותר את ההיררכיה הבינדורית כחשובה למבנה הקבוצה המשפחתית ולאירגונה (מינושין, 1982; Vetere, 2001). על פי גישות אלו, דורות שונים פירושים דרגים שונים בהירכיית הכוח, ובעייתיות במשפחה נובעת מקואליציות בינדוריות חוזרות ונשנות (Derman, 1997). לכן, תיאוריות אלו היו עשויות להסביר את הבעייתיות ביחסי החמות והכלה כבעייתיות של הנשים לדורותיהן במשפחה להסכמה ביחס לגבולות והמבנה המשפחתיים. סימון היחסים כחוסר יכולת פתולוגית של החמות להתאים עצמה למבנה, לגבולות ולתפקידים החדשים שנוצרו במשפחה, מרמז על כך שהחמות נתפסת כ"אחרת", בעוד שהקונפליקט הינו ביטוי לנורמליות של הכלה, שתפקידה ההתפתחותי הינו לקבוע גבולות ברורים בין התא החדש למשפחת המוצא. מנקודת מבט זו, ניתן להתייחס אל הקונפליקט בין החמות לכלה גם כאל ביטוי לפתולוגיה בתהליך הדיפרנציאציה של בני המשפחה ממשפחת המוצא שלהם, ואולי כהפרעה של החמות לתהליכים של יצירת מערכת משפחתית חדשה (Goldenberg & Goldenberg, 1996a).

תיאוריות אלו לא מיקדו את תשומת ליבן בסוגיה המיגדרית, ולכן לא פיתחו את נושא הקונפליקט בין החמות והכלה כאפשרות לפתולוגיה שמקורה במשאבי הכוח השונים שיש לחמות ולכלה בשלבים שונים של חייהן המשפחתיים והאישיים, ובהיות משאבים אלו נחותים ביחס לגברים במשפחה. כלומר, בהיותן "אחרות" זו מזו, ו"אחרות" כנשים מול גברים (Tong, 1989).

להבדיל מתיאוריות אלו, מאפשרות תיאוריות משפחה פוסטמודרניסטיות לראות את סוגיית הקונפליקט בין החמות לכלה כסוגיית המשמעות ששתי הנשים הללו במשפחה מעניקות ליחסים ביניהן ולתפקידן המשפחתי (Goldenberg & Goldenberg, 1996a).

נקודת מבט זו מרחיקה אותנו משאלת הנורמליות או הפתולוגיה של היחסים, שכן היא מאתגרת את הנחת הסטנדרטיות של משפחה תקינה ולא תקינה. התיאוריה המשפחתית הפוסטמודרניסטית מניחה שהידע הינו יחסי ותלוי בהקשר, וכך גם האמת והמציאות. בחיבורה לתחום המשפחתי, תיאוריה זו מתעניינת בדרך בה משפחות מתארגנות או נותנות משמעות לחייהן (Klein & White, 1996).

לפי מודל זה, אין לחפש את הנורמליות או הפתולוגיה ביחסי החמות והכלה, או לחפש מי "אשמה" בקונפליקט, אלא יש לבחון מהו ההקשר שאיפשר את הקונפליקט. יתר על כן, הטיפול בגישה זו אינו מתכוון ל"תקן" או לשפוט את המשפחה, אלא להבין את ההנחות והעמדות שמחזיקים בהם בני המשפחה לגבי הבעיה ולאפשר למשפחה ליצור נקודת מבט חדשה, משמעות חדשה או מבנה חדש למערכת הבעייתית.

תיאוריה זו חשובה לנושא מחקרנו, כיוון שהיא מדגישה את השפה כמושג מרכזי לקשרים בינאישיים, ככלי להחלפת נקודות מבט על המציאות וליצירת "סיפור חדש" של המשפחה או היחידים שבתוכה (White & Epston, 1990; Goldenberg & Goldenberg, 1996a). התיאוריה הפוסטמודרניסטית מתמקדת בשפה ככלי אבחוני וטיפולי כאחד, ומדגישה את השיחה והדיאלוג המשפחתי כמובילים לנראטיב אישי, משמעויות חדשות ודרכים חדשות לפענוח הבעייתיות (Goldishian & Goldenberg, 1996a). מאחר והבעיה, לפי גישה זו, נוצרת דרך השימוש בשפה, ניטרולה עובר גם הוא דרך שפה היוצרת משמעויות חדשות למחשבות ולרגשות. לכן, גם כגישה טיפולית נראית גישה זו כמבטיחה ביותר לטיפול בקונפליקט בין החמות לכלה. הבעיה עוברת "האנשה", מקבלת זהות נפרדת מבני המשפחה, ותהליך זה עשוי לשחרר את החמות מה"אחרות" שלה, מהאשמה ומהתיג שנשאה עימה על פי רוב הגישות הטיפוליות האחרות (Walsh, 1997).

שחרור נוסף מה"אחרות" הנשית במשפחה מובטח, לכאורה, גם בתיאוריה המשפחתית הפמיניסטית, הרואה במשפחה מקור ראשון להקניית מושגי זהות מינית, כוח, תפקידים ושיפוט מוסרי (Moller Okin, 1989). תיאוריה זו היתה רואה בקונפליקט חמות-כלה תוצאה בלתי נמנעת של תפקיד המשפחתי, שהיה, אולי, נמנע לו עברו הנשים סוציאליזציה חברתית לא פטריארכלית.

אף כי החלוקה המיגדרית הינה הקטגוריה הבסיסית לפיה מאורגנת המשפחה והחברה בכללותה (Moller Okin, 1989; 1997), התעלם תחום הטיפול המשפחתי במשך שנים רבות מקונפליקטים תוך-מגדריים (בן דוד, 1992; Hekman, 2000; Oskamp & Costanzo, 1993; Crittenden, 2001). חסך זה הביא את התיאוריה הפמיניסטית להציע לתיאוריה המשפחתית רובד אלטרנטיבי לתפיסת המציאות.

התיאוריה המשפחתית הפמיניסטית רואה את המשפחה כחלק בלתי מנותק מהחברה הכללית, אשר גם ממנה, כמו מהמשפחה, לומדות הנשים על נשיותן, זהותן והמוסר הנשי (De Reus, MelonBeach & De Genova, 2002; Yalom, 2001). על פי גישה זו, הנשים, ככלל, הן "אחרות" ביחס לגברים, והטיפול המשפחתי, לפיכך, הינו התגברות על סטריאוטיפי תפקידי מין ועמדות סקסיסטיות ופטריארכליות (Goldenberg & Goldenberg, 1996).

רגישות לגינדר הינה מרכזית בתיאוריה משפחתית פמיניסטית, המתייחסת לקונפליקט המשפחתי כביטוי לחוסר שוויון בהזדמנויות החברתיות והכלכליות בין נשים וגברים (Burstow, 1992; Hare-Mustin, 1988; Walsh, 1997). תיאוריה זו מבקרת את דימוי המשפחה בחברה כמערכת אשר בה הנשים בעייתיות ו"אחרות" בכל תפקיד משפחתי (Perlberg & Miler, 1990).

התיאוריה המשפחתית הפמיניסטית מדגישה את המוטיב האמהי בחיי הנשים (Zerbe-Enns, 1997), ואת ההכרה הגוברת בחשיבות יחסי אם-בת בחייהן הבוגרים לגבי זהותן הפסיכולוגית של נשים (Caplan, 2000; Chesler, 1990; Cohler, 1988; Dahl, 1989; De Reus, MelonBeach & De) (Genova, 2000; Flax, 1993; La-Sorba & Fodor, 1990; O'Reilly & Abbey, 2000).

מושג האמהות, כמושג מרכזי בתיאוריה המשפחתית הפמיניסטית (Goldenberg & Goldenberg, 1996b), עשוי לתרום להבנת יחסי החמות והכלה כנובעים מתחרות של שתי הנשים על תפקיד זה. אם עד לנישואיו קיבל הגבר שירותים אימהיים מאימו, ולאחריהם, הוא יקבל שירותים אלו מאשתו (שפלן-קצב, 2001), חילוף תפקידים זה עלול להיות קרקע לבעייתיות בשל סירובן של הנשים לוותר זו לזו על תפקיד מיוחד זה (Berg-Werger, McGartland & Tebb, 2001).

לסיכום, לבד מהתיאוריה המשפחתית הפסיכודינמית, שראתה ביחסי החמות והכלה ביטוי להשלכה והעתקת כעסים על החמות כשעיר לעזאזל (סקארף, 1990; Spielrein, 2001), רוב התיאוריות המשפחתיות, הן המסורתיות והן הפוסטמודרניסטיות, אינן נותנות מקום רב לסוגיה זו. ה"שעיר לעזאזל" הוחלף במושגים כמו תפקידים, גבולות, נאמנויות, תת-מערכות, קונפליקט, מעברי חיים ויחסים בינאישיים. אולם אף אחת מהתיאוריות הללו אינה מסבירה את המהות התוך-מיגדרית של יחסים אלו. המושג "היררכיה", שהינו מושג מרכזי אצל תאורטיקנים מערכתיים כמו היילי (Haley, 1984) ומינושין (Minuchin, 1974), אינו מאפשר פרשנות ליחסי נשים, שכן מיקום האנשים במשפחה התייחס רק לפקטור הגילי והבינדורי, והזניח את הפקטור החשוב השני - הפקטור המיגדרי. השימוש בקטגוריה הגילית בלבד מתעלם מהעובדה שגברים ונשים מאותו דור אינם בהכרח באותו מקום בהיררכיה המשפחתית, ואינם חולקים אותה דרגת כוח וצרכים (Goldberger, 1997).

התיאוריות המשפחתיות המודרניסטיות מציעות למשפחה מודל סגור המניח מראש מהי נורמליות ומהי פתולוגיה (Walsh, 1997). היותה של החמות בן המשפחה המנקז אליו את מירב הטענות (Duvall, 1954) הופכת אותה, לפי גישות אלו, ל"אחרת", ליוצרת הפתולוגיה. סוגיה זו חשובה לנושא מחקרנו היות והחמות ואם הכלה הינן בנות אותו דור ואותו מין, לעומת הגברים בני דורן (החותן והחם), אך אינן נושאות אותה אחריות לבעייתיות המשפחתית (Spielrein, 2001).

רמז ראשון לחשיבות הגינדר והתפקיד המשפחתי נמצא כבר בממצאי מחקרה של דובאל (Duvall, 1954). מחקר זה העלה כי נשים היו מושא לתלונות יותר מגברים, וכי גיסות נתפסו כבעייתיות ביותר במשפחה, לאחר החמיות. אולם, דובאל לא פיתחה סוגיה זו של חשיבות הגינדר בתפקידים המשפחתיים, וכך גם החוקרים האחרים בזירה הפסיכולוגית. כיצד זה הבעייתיות נמצאה רק כקשורה לחמות ולכלה ולא לחם ולחתן (Spielrein, 2001)? מדוע נשים בתפקידיהן המשפחתיים מועדות לקונפליקטים רבים יותר מגברים (Tong, 1989)?

על שאלות אלו ננסה לענות מתוך בחינת תפקידי נשים מרכזיים במשפחה: רעיות, אמהות, חמיות וכלות.

3.3.1 חמיות וכלות – נראטיב של האשמה

מבין כל התפקידים המשפחתיים שממלאת האשה בחייה, בת, רעייה, כלה, אם, אחות, גיטה, סבתא וחמות, תפקיד החמות הוא הקשה ביותר, בעיקר בשל הדימוי השלילי שדבק בו (Cotterill, 1994). מה, אם כן, המיוחד בתפקיד זה ובתפקיד המשלים לו – הכלה ?

בשל מחסור בידע הקיים על תפקידי החמות והכלה, ננסה לענות על שאלה זו לאור הביטוי המחקרי והתיאורתי שקיבלו תפקידי נשים רלבנטיים אחרים במשפחה, רעיות ואמהות (Apter, 1999; Crittenden, 2001; Van Scoyoc, 2000; Wolf, 2001; Yalom, 2001).

א. רעיות ואמהות

הספרות הפסיכולוגית-משפחתית מתייחסת לנשים במשפחה, בעיקר כאמהות ורעיות (McGoldrick, 1989). תפקידי הרעייה והאם מהווים תמצית הגדרת האשה כ"אדם הקשור לבית", כמי שעיקר יעודה הינו בתחום הספירה הביתית (פוגל-ביזיאוי, 1999).

התפקיד האימהי זכה לתשומת לב מחקרית רבה, ולא במקרה. נראה כי קיים בלבול בספרות לגבי האשה כאדם, ותפקידה כאם (MalonBeach & DeGenova, Reus, 2000). הרעיון שיש לנשים מעגל חיים נפרד מתפקידיהן כרעיות ואמהות הינו חדש, יחסית, ועדיין לא מקובל לחלוטין (Linn, 2001b; Shackelford, 2001). הדבר נובע מתפיסת האשה כרוכשת את הגדרת ה-self שלה דרך יחסיה עם אחרים (עצמון, 2001), כאשר האמהות הינה התפקיד בו יכולת הניתנה שלה באה לידי הביטוי הרב ביותר (Chodorow, 1978; Crittenden, 2001). תפקיד הרעייה ותפקיד האמהות כמו תפקידי החמות והכלה, הינם תפקידים המייחדים נשים מגברים במשפחה, וכל אחד מהם הינו תפקיד המערב בתוכו תחרותיות עם נשים אחרות, הן כדי להשיג בן-זוג והן כדי לשמור עליו (Yalom, 2001).

תפקידים אלו מקושרים לפעילות המונעת מאהבה ו/או חובה, והם נמצאים בזירה שבה אין חוקי כלכלה רגילים. המשפחה הינה מקום של אמון ונתינה, כשהפיצוי לטובין החומרניים והרגשיים שמספקות הנשים הוא סמלי הערכה שהן מקבלות בתמורה (פוגל-ביזיאוי, 1999; Lerner, 1993). בנוסף לכך שבזירת המשפחה אין חוקי כלכלה רגילים, מוסד זה, וביחוד הנישואין, היווה מכשיר להשמת נשים בעמדה כלכלית וחברתית נחותה מזו של הגבר (Yalom, 2001). יאלום מבססת טענה זו על חקר דפוסי נישואין החל מערש התרבות ביוון וברומי ועד ימינו אלה. לפי דעתה, הנישואין אינם מכוננים קשר הדדי בין נשים וגברים, אלא בין גברים לגברים, באמצעות הנשים, שהן רק העילה לקשר זה. יתר על כן, יותר ויותר מחקרים מראים כי מוסד הנישואין מועיל בריאותית ונפשית לגברים יותר מאשר לנשים (Shackelford, 2001), הנותנות יותר ומקבלות פחות, ומעצם תפקידן האימהי (Moller-Okin, 1989; Moller-Okin & Reich, 1999).

מיתוסים של אמהות (בן דוד, 1992) מציינים כי נשיות אמורה להיות שקולה לאמהות, האינסטינקט האימהי הינו דרגת התשוקה העליונה, והילד אמור להיות מימושה העצמי והסופי של האם (Van Scoyoc, 2000). לידת ילד נתפסת בחברה כטקס מעבר של אשה לבגרות, רעיון המסווג את האשה כחשובה פחות מילדה (Crittenden, 2001; Linn, 2001a).

לצד מיתוסים אלו מתואר תפקידה של האשה כבעלת התפקיד הנחות והמגביל ביותר מבין התפקידים הנשיים, כאשר היא הופכת לרעיית גבר (Johnson, 1988; Yalom, 2001; Van Scoyoc, 2000). לעומת זאת, התפקיד האימהי, מתואר על ידי פסיכולוגים, פמיניסטיים ולא פמיניסטיים כאחד, כתפקיד הנשי בעל העוצמה הרבה ביותר בחיי האשה (בן דוד, 1992; Johnson, 1988; Gergen, 1990; De Beauvoir, 1964; Van Scoyoc, 2000; Crittenden, 2001).

דימויים סותרים אלו של נשים ואמהות צמחו מתוך בסיסי ידע פטריארכליים, שניזונו מהאידיאולוגיה של הזרם המרכזי בחברה ובפסיכולוגיה (Foucault, 1973) אצל (Nicolson, 1996; Tong, 1989). חלק מהדימויים הנשיים ניזון מבסיסי ידע דתיים, כמו זו של התרבות הנוצרית השוללת את הפן הרעייתי של מריה, הבתולה-האם, כדי לרומם עוד יותר את דמות האם שבתוכה. מריה זוכה לתהילה רק כאשר היא כורעת ברך בפני בנה, ובכך מקבלת מרצונה הטוב את נחיתותה. רק כך היא זוכה לכבוד, ורק על ידי שעבודה כאם, היא זוכה בחוקרה על היותה אם. אולם, כוח זה שניתן לנשים (כוח בתוך המשפחה, בעיקר כלפי הילדים) מתוקף היותן אמהות, אמור להילקח מהן עם צאת הילדים מהבית, להקמת משפחה משלהם (Johnson, 1988).

הדואליות של התפקיד האימהי באה לידי ביטוי עיקרי במיתוסים הסותרים שנקשרו אליו: מחד, תפקיד האם נתפס כתפקידה החזק ביותר של האם במשפחה; מאידך, על ידי הצגת חשיבות התפקיד בחיי הילד, נוצרת גם תופעת "האשמת האם" (Tong, 1989 - "mother-blaming").

"האשמת האם", ובדיעבד גם החמות, מתרחשת בדרגות שונות, החל מהאשמה פסיכולוגית בגרימה לחוסר בטחון או סכיזופרניה של ילדיה, בהיותה אם קרה, דוחה ונוירוטית, ועד הביטוי הפולקלוריסטי של ה"אם היהודיה" והחותנת או החמות (Nicolson, 1997; Caplan, 2000). כך קורה שהספרות המקצועית נוטה להאשים נשים כאמהות, ככלות וכחמיות גם אם תפקידים אלו נחשבים מרכזיים במשפחה. לעומת זאת, גברים, כאבות, שומרים על סטטוס המיתולוגי שלהם בספרות, כנערצים על ידי בניהם ובנותיהם (Walters, Tasker & Bichard, 2001).

אי-סימטריה זו בין תפקידי נשים וגברים במשפחה מוצגת לעיתים קרובות כנתון, בו נשים מואשמות על היותן גם בעלות כוח וגם הרסניות (אלבוים-דרור, 2001; Hare-Mustin, 1988).

יתכן שלגבי חמיות יש לתופעת "האשמת האם" ביטוי כפול, מאחר והן גם אמהות (על ההילה וההאשמה שכורך התפקיד) וגם חמיות (כלפיהן ניתן לנקז האשמות באופן גלוי). מכאן נראה כי ה"אחרות" של החמיות, ניזונה משני מיתוסים: מיתוס האמהות ומיתוס החמיות, ואם כך, יחסי חמות-כלה נופלים גם הם בצומת תיאורטית בה נפגשים מיתוסים שונים כמיתוס האמהות, מיתוס האהבה ומיתוס האשה הכוחנית (Tong, 1989).

"האשמת האם" הכפולה אצל חמיות מחייבת אותנו להתייחס להבדלים בין קשרי אם-בת מול קשרי אם-בן. המחקרים הרבים על יחסי אם-בת מלמדים על יחסים אמביוולנטיים, מורכבים ומשתנים, אך עם זאת מתמידים ואינטנסיביים (Caplan, 2000; Fingerman, 2001; O'Reilly & Abbey, 2000), וטעונים ברגשות סותרים ועמימים (Bengston & Troll, 1979).

במחקרים אחדים נמצא יחס דו-ערכי של הבת כלפי האם, המתבטא, בנוסף לקשר החיובי עם האם, גם ברגשות קנאה ועוינות (Dahl, 1989) ותחרותיות ויריבות כלפיה (La-Sorba & Fodor, 1990). רגשות אלו מוסברים על ידי החוקרים כנובעים מתוך הצורך הסימולטני של הבת להפרדות ולהישארות ביחסים עם האם.

האמביבלנטיות ביחסי אם-בת עלתה במחקרים רבים. נשים דיווחו שהן מסתדרות היטב עם אמהותיהן (Barnett, 1988; Cohlen, 1988), אך לא רצו לדמות להן (La-Sorba & Fodor, 1990).

קירסטון (Kirston, 1989) מצאה כי דמות האם מתערבת לעיתים בפנטסיות של הנבדקות עם דמות מכשפה (מקנאה ועוינות), והסברה הפסיכואנליטי לכך נעוץ בבעיות בלתי פתורות של השלב האדיפאלי.

מחקרה של פישר (Fischer, 1991) שעסק בסיבת הקונפליקט בין אמהות ובנותיהן המבוגרות, ובתפיסתן השונה את התפקיד האימהי, מצא כי רוב האמהות סברו שנשים שונות מגברים, בהיותן דואגות לאחרים, ותפסו את הקשר שלהן עם הבת כמייצג את הכשרתן כנשים הדואגות לאחרים, וכן כתמיכה הדידית וכברית בין נשים. רוב הבנות, לעומתן, תפסו את עצמן כדומות יותר לגברים, מאשר שונות מהן. פישר טענה שהבדלים אלו בין אמהות ובנות גרמו ליחסים קונפליקטואליים ביניהן. ממצאים אלו מחדדים את הצורך לבחון מדוע גבולות או הגדרת הנשים את עצמן בנפרד מנשים אחרות, מהווה בעיה ביחסי משפחה. למרות שגם ביחסי אם-בת וגם ביחסי חמות-כלה יש בעייתיות בנסיון של הבת או הכלה להגדיר עצמן בצורה עצמאית, עצמאות זו נסלחת לבת על ידי אמה, אך לא נסלחת לה על ידי חמותה, שהינה אם לבן (Fischer, 1983, 1991).

אצל אמהות לבנים התהליך לא רק שונה, אלא בעל סיום חיובי יותר הן בהשוואה ליחסי אם-בת, והן בהשוואה ליחסי חתן-חם. ראשית, מרגע בו זהותו המינית של הבן מתחווית לו, הוא מתחיל להתרחק רגשית מאימו (separation-individuation), אולם ממשיך לקבל ממנה, כמובן מאלין, את תמיכתה ודאגתה, כאשר התהליך כולו נחשב כהתפתחות נורמלית. הוא גם יכול לצפות שמאוחר יותר בחייו תתפוס אשה אחרת, אשתו, את מקומה של אימו (אורבך ואייכנבאום, 1985). בשלב בו הבן נישא, מצופה מאמו לסגת מחיי בנה, ולהניח לו לבנות את חייו בעצמו. כשאמא זו מרשה לעצמה לבטא את צרכיה האישיים - מעמדה כאמא המקריבה עצמה למען בנה - מתערער (Wegar, 1997).

עם זאת, מחקרי העשור האחרון מצאו כי בגילאי הביניים, יחסי הכוחות נוטים להשתנות לטובת הנשים (אייל, 1997; מאסלין, 1996; פרידמן, 1996; Apter, 1995; Aitken & Burman, 1999). נשים בגילאי 40-50 נמצאו כבעלות כוח רב יותר ביחס לבעליהן (פרידמן, 1999), וביחס לבני משפחה אחרים (Apter, 1995). כיוון זה מרמז לאפשרות שדווקא בתפקידה הנחשק ביותר של האשה כאם, כל אשר נדרש ממנה הם כישורים ביולוגיים (אלבוים-דרור, 2001). באמצע החיים, כישורים אלו אינם רלבנטיים יותר, דבר המאפשר לנשים מרחב התפתחותי מעבר לביולוגיה. יתכן כי זהו מקור החוזק אותו הנשים מגלות בעצמן (Crittenden, 2001; Johnson, 1988; Moller-Okin, 1989).

למרות זאת, תהליך התחזקותה של האשה בתפקידה המשפחתי והחברתי, עדיין משאיר את החמות בקטגוריה הסטריאוטיפית השלילית שלה, שהמקבילה היחידה לה היא אם חורגת או מכשפה (Cotterill, 1994).

כיצד מתרחש המהפך של האשה מאם נערצת לחמות/מכשפה מעבר לתרבויות ?

ב. חמיות וכלות

כל דיון אקדמי ביחסי חמות-כלה מחייב בראש ובראשונה פענוח של מיתוס החותנת - אמה של הרעיה (פרידמן, 1996). דה בובואר (De Beauvoir, 1964) טוענת שפחדים של הגברים מהאמהות מתקיים במהלך חייהם באופנים מוסווים, ואחד מהם הוא מיתוס החותנת. הגבר לועג לאמהות כולה באמצעות אמה של אשתו, שאינה מוגנת על ידי שום טאבו. בשל ההגמוניה הגברית על הספירה הציבורית, "מיתוס החותנת", קיבל, ועדיין מקבל, ביטוי רב בתחומי הפולקלור, הספרות, ההומור והתקשורת לסוגיה, בעוד הדבר אינו כך בכל הקשור לקונפליקטים בין החתן לחותנתו (Cotterill, 1994; Duvall, 1954).

מיתוס החותנת הופך לנבואה המגשימה את עצמה בצורה לינארית וברורה: "אמא" (לבן) ההופכת ל"חמות" (לכלה), מאבדת באחת את תדמיתה החיובית ומקומה וכוחה במשפחת המוצא, ובאופן מיידי מקבלת סטריוטיפ שלילי גם בעיני הכלה והחברה (פרידמן, 1996; Adler, 1980; ; אייל, 1997).

(Toland-Serb, 1978; Cotterill, 1994). כעת, המיתוס שהתממש מקבל ביטוי בהיבטים הפולקלוריסטיים השונים (Shifrin-Averick, 1996), והחמות נתפסת כמי שמהווה איום על כלתה (פרידמן, 1997). כל זה מתרחש כאשר המודל התפקידי המקביל היחיד ליחסי מחותנים, נמצא ביחסי הורים-ילדים (Argyle & Henderson, 1985; Shlien, 1962; Guberman, 1999). מאחר שתפקיד האם שונה במורכבותו מתפקיד האב, יתכן כי ציפיות התפקיד של נשים שונות מאלו של גברים. נשים מצפות מנשים אחרות להיות רגישות ליחסים בינאישיים והן מחונכות להיפגע מהן יותר מאשר מגברים (Plant, Hyde, Keltner & Devin, 2000). תהליך דומה נמצא לגבי ההבדלים המגדריים בתפיסת העצמי כקורבן (Underwood & Paquette, 2000), כאשר בנות מתבגרות נפגעו רגשית מבנות אחרות יותר מאשר הן נפגעו מבנים.

למרות שאפיון מגדרי זה היה צריך להוסיף הרמוניה של דאגה ו-care, כאשר תפקידיהן של הנשים שזורים זה בזה במידה רבה, אנו למדים מהספרות כי כשמדובר באמהות לבנים: "בן הוא בן עד שהוא נושא אשה; בת היא בת לכל ימי חייה" (אייל, 1997: 177).

אנו חסרים עדיין הסבר פסיכולוגי מקיף אשר יסביר את מורכבות היחסים בין החמות והכלה כמציינים שלב שונה במעגל החיים המשפחתי. מחד, החמות, אימו של הבעל, הינה אם לילדים בוגרים, אשר ביססה את מעמדה וכוחה במשפחה במשך השנים, מאידך, דווקא בשיא כוחה, כאשר היא מביאה את בנה לחופה, קיים פיחות ואובדן של התפקיד האימהי שלה, אשר נתן לה את כוחה מלכתחילה (זה קסטייחו, 2001; פרידמן, 1996; 2001; Crittenden, 2001; Johnsson, 1988). למרות היותה מתפקדת במקום בו הוותק מהווה יתרון ביחסים המשפחתיים, קולה של החמות אינו מקבל תוקף מכובד יותר מהכלה, אלא הופך אותה לאשמה, מכשפה ואם חורגת (Goetting, 1991).

נדמה כי כיוון ההסברים שאנו מחכים להם הוא כיוון הקשור לכוח הנשי בכלל, ובמשפחה בפרט.

הספרות הפסיכולוגית החדשנית עסוקה רובה ככולה בקשר בין נשים וכוח (Toerien & Durrheim, 2001) בספירה הציבורית, בעולם העבודה ובזירת התמודדות גברית (Benjamin, 1997). ידע מועט ביותר קיים לגבי כוח נשי המופעל על ידי אשה כנגד אשה אחרת. בתוך המשפחה, תפקיד שמירת הקשר עם בני המשפחה המורחבת נחשב לתפקיד נשי המבטא כוח במערכת המשפחתית (Di Leonardo, 1992; Komarovsky, 1967; Fischer, 1991; Hartmann, 1981), והינו אספקט חשוב ביחסי חמות-כלה (Di Leonardo, 1992). השאלה אצל מי יתארח הזוג הצעיר בארוחת החג, הופכת לשאלה מי חזק יותר, ומשום מה לזירת מאבק בין בני אותו מין, בעיקר נשים (Shifrin-Averick, 1996).

בנוסף להתעלמות מתפקיד הכוח הנשי בין נשים, מתעלמים החוקרים הפסיכולוגיים גם מאי-הסימטריה בתפיסת הגבולות בין התאים המשפחתיים (Linn & Breslerman, 1996). אם הכלה מעוניינת בגבולות ברורים בין התאים המשפחתיים, ואילו החמות מעוניינת בגבולות פרוצים. נוצר ניגוד אינטרסים העלול להביא לרגשות שליליים בעלי פוטנציאל הרסני ביחסי חמות-כלה, כמו כעס וקנאה (Duvall, 1974; Cotterill, 1994).

כיצד אם כן ניתן לקיים יחסי משפחה הרמוניים כאשר הנשים במשפחה באות מדורות שונים, מעמדות כוח שונות ומתפיסת גבולות אנטגוניסטית? נראה כי התשובה מורכבת, אך יחד עם זאת כבר עתה ברור כי תפקיד החמות הינו, אולי, התפקיד המשפחתי הקשה ביותר, ושהמעבר אליו איננו פשוט מהסיבות הבאות:

1. מורכבות הגדרת התפקיד

תפקיד החמות מוגדר כנגד אדם אחד בלבד - הכלה. בחברה בעלת דגש על התא הגרעיני, תפקיד החמות אינו צורך מערכת. החמות נדרשת להעביר לכלתה את תפקידיה כלפי בנה, להיות רחוקה ולא "להתערב" (Adler, Denmark & Ahmed, 1980; Cotterill, 1994; Duvall, 1854; Toland-Serb, 1978).

2. מורכבות קשרי אם-בן

במערך המשפחתי החדש לא ברור כיצד הקשר של החמות עם בנה עולה בקנה אחד עם המשימה ההתפתחותית של הזוג הצעיר לבנות את גבולות התא המשפחתי החדש (Duvall, 1954; Chodorow, 1978).

3. הסטריאוטיפ של החמות

על פי הדימוי הסטריאוטיפי שלה, הנבנה מתוך המיתוס שלה כאשה מבוגרת וחזקה, אין לחמות טובה אפשרות להוכיח את כישוריה (Adler, Denmark & Ahmed, 1980). על פי ציפיות וסטריאוטיפים חברתיים אלו, מקובל לצפות שהחמות תהיה מתערבת, רעה, קנאית וכו', והיא בן המשפחה היחידי שמותר ללעוג לו בפומבי, שכן, כשלוך ביחסים עם החמות, על פי רוב משוייך לכשלונה האישי (Burman & Aitken, 1999).

4. מורכבות מעגל החיים הנשי

במערך המשפחה האידיאלי בחברה המערבית קיימת ירידה בדימוי הנשי עם עליית הגיל (Gergen, 1990; אייל, 1996; פרידמן, 1997; Sluzki, 2000), ייתכן שכל אשר נותר לחמות נגזר ממה שהיא כבר לא: היא כבר לא אמא לילדים שזקוקים לה, לעיתים היא כבר לא רעה, היא לא אשה פוריה ומושכת מינית, יתכן שהיא כבר לא עובדת כי פרשה לגימלאות (אלבוים-דרור, 2001; אייל, 1997; Sluzki, 2000). במקביל לשלב בו אשה הופכת לחמות, הולך מאגר תפקידיה ומתדלדל, ותפקידה החדש אינו מתגמל ואינו מפצה (Toland-Serb, 1978; Fischer 1983; Duvall, 1954; אייל, 1997; Sluzki, 2000).

אחיזתה של החמות בתפקידה האימהי, שהינו עדיין התפקיד הנחשק ביותר במשפחה (Yorborg, 1993; Segal, 1995; Nielson, 1990; בן-דוד, 1992; Linn, 2001a), מעלה את חשיבותו של התפקיד כעשוי להסביר את הפוטנציאל הטמון בו לקונפליקט ביחסי חמות-כלה.

3.4 חמיות וכלות - סיכום

מסקירת הספרות עד כה, אנו למדים על קיום בעייתיות אצל חמיות וכלות בהגדרת כוחן וגבולות יחסיהן. מהגדרות אלו נדמה שנשים הינן "אחרות" לעומת גברים במשפחה, ושחמיות מוצבות בעמדת "אחרות" כפולה, שכן הן "אחרות" כנשים ביחס לגברים, ו"אחרות" כנשים ביחס לנשים אחרות במשפחה. מרכיבי "אחרות" זו נראים כקשורים לגורמים הבאים:

1. הפרדות כמכשול

יתכן כי כדי לבסס את התא המשפחתי החדש, צריך הזוג הצעיר להפנות את נאמנותו הראשונית ממשפחת המוצא - לתא החדש. אם להורי הבעל קשה ל"שחרר" את בנם לעצמאותו המשפחתית, יש סיכוי לבעייתיות ביחסים עם הכלה (Bengston & Kuypers, 1971; Bryant, Conger & Fischer, 1977; Meehan, 2001; Duvall, 1954; 1971; 1977). מנגד, דרגת הדיפרנציאציה של הכלה ממשפחת המוצא שלה, משפיעה ביחס הפוך על יחסיה עם חמותה (Fischer, 1983; 1991; Linn & Breslerman, 1996; Price, 1992).

2. סוציאליזציה כמכשול

יתכן כי מקור הבעייתיות של יחסי חמות-כלה הינו אף קודם לנישואי הזוג, ומגיע עד ליחס שונה של האם לבנה ולבתה (Chodorow, 1978; Fingerman, 2001; Freud, 1965; Forcey, 1987; O'Reilly & Abbey, 2000; Genevie & Morgolies, 1987; King Mize et al., 1997; Komarovsky, 1967). אם הסוציאליזציה ובניית ה"אני" של נשים כרוכים בקשרים עם אחרים משמעותיים ובקושי להיפרד מהם (Caplan, 2000; Gilligan, 1997; Johnson, 1988) ונשים קשורות יותר למשפחת מוצאן מגברים, הרי שנישואי זוג צעיר עלולים ליצור קיפוח של הורי הבעל (Walker, 1997; Bryant, Conger & Meehan, 2001; Burck & Speed, 1995; Cotterill, 1994; Duvall, 1971; Fischer, 1983; Komarovsky, 1950; Sweeter, 1963). תהליך זה גם עלול ליצור קושי של האם להיפרד מהבן הנשוי, לעומת האב (פינוס ועמיתיה, 1997; Chodorow, 1978).

3. דפוסי חיזור כמכשול

יתכן כי דפוסי החיזור המקובלים בחברה המערבית מאפשרים להורי הכלה ולחתן המיועד יותר הזדמנויות להיפגש ולהתוודע בבית הכלה, מאשר להורי החתן עם כלתם (Cavan, 1974; Duvall, 1977; Fragiskatos, 1994; Komarovsky, 1950). מכאן, דפוסי אלו עלולים להוליד חשש הדדי גדול יותר אצל הורי החתן והכלה המיועדת, הנובע מחוסר היכרות מוקדמת.

4. פער תרבותי במכשול

יתכן כי שוני בערכים ובדעות (Cotterill, 1994), מיעוט קומוניקציה בשל פער דורות (Marotz-Baden & Cowen, 1987; Spielrein, 2001) וחילוקי דעות על אופן הטיפול בילדים (Bryant, Conger & Meehan, 2001; Fischer, 1983; Knudson-Martin, 1997), הינם כבעלי פוטנציאל לעורר בעיות ביחסי חמות-כלה.

5. פער בינדורי במכשול

יתכן כי אי-סימטריה בין חמיות לבין כלות (Cotterill, 1994; Linn & Breslerman, 1996) באשר לקרבת היחסים הרצויה ולשביעות הרצון מיחסייהן, הינם גורם לבעייתיות ביחסים. יתכן שחוסר סימטריה זה נובע מתפקידיהן השונים של חמיות וכלות במשפחה, ומהשלכות התפקיד על תפיסתן את עצמן ודימויין במשפחה ובחברה (Barash-Shapiro, 2001).

6. סטריאוטיפ החמות במכשול

יתכן כי המיתוס של החמות והתכונות סטריאוטיפיות המשוויכות לה ("סינדרום החמות" - Hiatt, 1984; Shapiro-Barash, 2001; Toland-Serb, 1978; Duvall, 1954 ; הבעייתיות מראש ויוצרות ציפיות קדומות) (Croghan & Miell, 1995; Gurman, 1999; Hochschild, 1990).

7. התפקיד המשפחתי במכשול

יתכן כי תפקידן המשפחתי האימהי והרעייתי של החמיות והכלות כמשקף את זיקתן אל הגבר, עלול להיות גורם לקונפליקט בשל הקושי להגדיר מחדש את תפקידן ויחסייהן עם בני המשפחה האחרים (Apter, 1995; Eagly, Wood & Diekmann, 2000; Simons, 1995; Walker, 1999). בנוסף, ציפיות התפקיד השונות של החמות וכלה לגבי תפקיד הכלה כגורם מתווכ בין החמות לבנה הנשוי (Genevie & Margolies, 1987), וכגורם המחליף את הבעל בסיוע להוריו (Gurman, 1999), עלולים ליצור קונפליקט.

8. תחרותיות על התפקיד במכשול

יתכן כי עד שהבן נישא, חשה האם שהיא האשה החשובה בחייו, ועליה האחריות לרווחתו האישית. אם נישואיו הופכים אשה אחרת לחשובה יותר עבורו, ולבעלת תפקיד אם, עלולות האם והכלה לחוש איום הדדי (Bryant, Conger & Meehan, 2001; Duetch, 1962; Gallin, 1986; Shlien, 1985; Spielrein, 2001; Toland-Serb, 1978).

9. השלב במחזור החיים כמכשול

יתכן כי מקומה של החמות במחזור החיים, שלב ה"קן-הריק", והשפעתו על מצבה הנפשי, מחבלים ביכולתה להסתגל למצב המשפחתי החדש (פרידמן, 1996; Cotterill, 1994; Deutch, ; Gergen, 1990; Gilligan, 1997; Sluzki, 2000). (1962; Gergen, 1990; Gilligan, 1997; Sluzki, 2000).

10. מנגנון התקת כעסים כמכשול

יתכן כי בשל מיקומה המשפחתי והחברתי – החמות הינה יעד נוח למנגנון התקה של כעסים בין בני הזוג הנשואים (סקארף, 1990), בעיקר של האשה, הממשיכה להיות קשורה לאמה, ולכן אינה מפנה אליה את הכעסים (מאסלין, 1996; פרידמן, 1996; Spielrein, 2001).

סיכום גורמים אלה עשוי לרמוז שסוגיית יחסי חמות-כלה הינה סוגיה ג'נדרית, בה החמות נושאת ב"אחרות" כפולה מזו של נשים אחרות (Russell & Saebel, 1997; Spielrein, 2001). כיוון זה מנתב אותנו להתייחס לדרך בה פסיכולוגיית האשה מגדירה את הכוח של הנשים ואת גבולות ה-self הנשי, ויותר מכל את ה"אחרות" ("otherness") הנשית (Chodorow, 1978; Gilligan, 1982; Liano & ; Cai, 1995; Maras & Archer, 1997; Nicholson, 1997; Thome, 1992; Wood, 1994).

3.5 חמיות וכלות - נראטיב של "אחרות"

מושג ה-"otherness" או ה-"other" (האחרות, האחר) בהגדרתו המילונית, הינו כל מה שאיננו "אני" (אך אינו ניגודו של ה"אני"). ה"אחר" אינו נכנס לסכימה הפילוסופית, הפסיכולוגית או האסטטית המוכרת. ה"אחר" הוא כל מה שאינו מוכר בקיומו כסובייקט, בזכותו להיות מיוצג, בזכותו לדבר (גורביץ', 1997; Schwandt, 1997). מושג ה"עצמי" (self) הינו התחושה ההכרחית שיש לכל אדם בדבר קיומו הייחודי (ריבר, 1994). האשה הינה ה"אחר" מפני שהגבר מגדיר אותה לא כשלעצמה (ביחס ל-self שלה), אלא יחסית אליו, כהיפוך נחות שלו - הוא הסובייקט, היא האובייקט (Kitzinger & Wilkinson, 1996).

טענתה של סימון דה-בובואר (De Beauvoir, 1964), "הוא הסובייקט, הוא המוחלט - היא האחר", מסכמת מדוע ה"עצמי" (ה-self) הינו מושג כה חשוב לפסיכולוגיה של האשה: להיות ה"אחר" פירושו להיות לא-סובייקט, לא-אדם (Stauro, 2000).

ה"אחרות" של נשים במשפחה ובחברה משתקפת באימרתה המפורסמת של סימון דה-בובואר (De Beauvoir, 1964), "one is not born a woman, one becomes one". דה-בובואר מתארת את הקול הנשי, ובעיקר את תפקידי הנשים במשפחה, כסוג של הבנייה חברתית, המאפשרת את כינונו של ה-"otherness" הנשי (Segal, 1995). לדעת דה-בובואר (1964), להיות רעיה ואם, הינם שני תפקידים המגבילים את החופש של הנשים (Lundgren-Gothlin, 1996).

כפרפרזה לאימרתה של דה-בובואר נוכל לטעון גם כי "חמות איננה נולדת חמות, אלא נהיית חמות". אולם, בעוד דה-בובואר מסבירה בהרחבה כיצד מכוננת החברה את האשה כ-"other" לגבר, אין אנו יודעים כיצד אשה הופכת לחמות. במשפחה המורחבת ישנו יותר מ"אחר" אחד, יש בה לפחות שתי נשים (חמות וכלה), אם לא יותר (גיסה). לפיכך, כל דיון בנושא יחסי משפחה הינו בראש ובראשונה, על פי גישתה של דה-בובואר, דיון בדינמיקה של "אחרות". ניתוח היחסים המשפחתיים מתוך חשיבה אקזיסטנציאליסטית זו, כורך עימו גם את הצורך לחשוף את מושג ה-"otherness" כחשוב לא רק לתחום המשפחה והנשים, אלא לתיאור אוכלוסיות חלשות ולא דומיננטיות בחברה בכלל, ואת הנעלם והמעוות של ה"אחר" (סעיד, 2000) ומימד הקורבניות שלו (פלדחיי, 2002). לוינס (2001) טוען כי ה"אחרות" הינה חסרת נוכחות, ולכן גם אינה בעלת "מקום". להיות "אחר" משמעו להיות גולה נחץ, חסר "מקום". כל תפיסה של "מקום", לדעת לוינס, משמעה מחיקה של ה"אחר". לפי גישה זו, ניתן לסמן את תחום המחקר הנוכחי, המשפחה, כ"מקום" אשר בו (על פי הסטריאוטיפ הרווח) החמות הינה ה"אחר", ה"גולה", חסר המקום (Spielrein, 2001).

כיוון חשיבה זה מסמן את החמיות כ"אחרות" לא רק ביחס לגברים, אלא אף ביחס לנשים (הכלות). למרות זאת, דה-בובואר רואה את ה"אחרות" של הנשים כ"אחרות" של קבוצה אחידה, המדוכאת אף יותר מהדיכוי אותו חווים עמים ולאומים. היא טוענת כי נשים נמצאות רוב זמן בבידוד, כל אחת בספירה הביתית שלה, כל אחת חווה את ה-"otherness" הפרטי שלה, ללא היסטוריה משותפת או מאבק קולקטיבי, כפי שיש לעמים ומדינות, אשר להם יש זהות קולקטיבית (Lundgren-Gothlin, 1996; Stauro, 2000).

בעוד דה-בובואר רואה את האשה כקורבן של קיפוח חברתי, אין היא מפרטת האם וכיצד יכולה האשה להיות קורבן של בנות מינה, ועל כן אינה יכולה לבאר את השתמרות הסטריאוטיפ של החמות (Duvall, 1954) בעקביות רבה במשך השנים (Bryant, Conger & Meehan, 2001). כיצד אם כן, חמיות וכלות, כנשים במשפחה הנמצאות זה מכבר בעמדה של "אחרות" כלפי הגברים שבמשפחה, אף מגבירות עמדה זו על ידי עיוות והנצחת קורבניות ה-self שלהן ושל ה"אחרות" ?

לדעת דה-בובואר, ההסבר ל-"otherness" של הנשים אינו ביולוגי, אלא נובע מחוקים חברתיים המסייעים לגברים לשמר את הנשים בתפקידי נשים פסיביים, בעיקר על ידי תפקידן האימהי

(Simons, 1995). האימהות תורמת ל"אחרות" (De Beauvoir, 1964) על ידי יצירת פער בין מיתוס האשה לבין המציאות. בעוד שבמסגרת המיתוס נחשבת האם ל"אחר" המוחלט (ל"אובייקט), הרי במציאות הממשית האם מגדלת את הילד, הילד הגדל לגבר רואה באימו את ה"אחר", מכשיר למתן שירותים ביתיים. בתהליך הסוציאליזציה שלו, הגבר נדרש להפנות עורף לאימו, ולהגדיר עצמו כהפוך ממנה. תהליך זה יוצר, לדעתה, מיתוסים מנוגדים, שכל אחד מהם מתיימר לתאר את ה"אמת" היחידה של האשה (Ricoeur, 1999; Stauro, 2000). "אמת" כגון זו אנו מוצאים בסיפורים מודרניסטיים של האם הקדושה והאם החורגת האכזרית (Fullbrook, 1999; Tidd, 1999; Vintges, 1999). גם בספרות הפסיכולוגית מופיעה החמות כמתארת "אמת" אחת (Barash-Shapiro, 2001; Spielrein, 2001).

אמביוולנטיות זו של הגבר כלפי האשה משתקפת, לדעת דה-בובואר, במיתוס החותנת. כאן, לועג הגבר לאימהות כולה באמצעות אמה של אשתו, שאינה מוגנת על ידי שום טאבו. לצד אמה, הרעייה אינה נראית כפרט מובחן, אלא כשלב התפתחותי במין מסויים. לדעת דה-בובואר, חרדת הגבר מפני החותנת נובעת מהבחנותו בכמישתה והזדקנותה, המבשרות עבורו את העתיד להתחלל אצל רעייתו. תשומת ליבה של דה-בובואר לחותנת נתנה מקום בתיאוריה שלה רק למיתוס זה, ולא לתפקיד המשפחתי הבעייתי יותר במציאות המשפחתית היומיומית-החמות (Cotterill, 1994). כך מסבירה התיאוריה שלה את פחדי הגבר מפני האשה, אך אינה מסבירה את מקור פחדי האשה מאשה אחרת.

העובדה שהתיאוריה של דה-בובואר נעצרת בנקודה זו, מונעת מאיתנו לדעת כיצד רואה האשה (כ"אחר") את האשה האחרת (כ"אחר"), ואילו רגשות מעורבים ביחסים אלו, נוכח הידוע לנו עד כה מהספרות על יחסים קונפליקטואליים בין חמיות וכלות. בשלב זה של המחקר, נוכל להניח שהרגשות הכרוכים ביחסים אלו הינם רגשות שליליים, שאם לא כן היחסים, אולי, לא היו כה בעייתיים (Barash-Shapiro, 2001).

גם צ'ודורווא (Chodorow, 1978) בוחנת את המשפחה בפריזמה דואלית: אשה/בת מול גבר/ילד. דואליות זו מבוססת על ההנחה שהמשפחה הינה זירה בה מפתחים רגשות חיוביים ויכולת ליחסים בינאישיים. בהתבססה על תיאורית יחסי-אובייקט (object relations), טוענת צ'ודורווא (1978) שהיחסים של האם עם בתה ובנה הינם המשתנה החשוב ביותר ביצירת הבדלי אישיות בין המינים. יחסי אס-בת יוצרים, לדעתה, בסיס ל-bonding נשי, בעוד אצל הבנים - ההינתקות מהאם יוצרת בסיס ל-bonding גברי. לפיכך, לדעת צ'ודורווא, לא הביולוגיה או הסוציאליזציה יוצרות סטריאוטיפים מיניים, אלא העובדה שנשים הן אלו שמגדלות את הילדים. הזדהות הבת עם אימה יוצרת אישיות נשית הבאה להגדרה דרך היחסים וקשרים עם אחרים, וגבולות אגו חזירים יותר וברורים פחות לעומת הגברים (Chodorow, 1978). מודל משפחה זה של צ'ודורווא אינו כולל בתוכו אפשרות לעוינות בין הנשים, הנתונות חברתית במצב של "אחרות", למרות המבט הסוציולוגי שהיא מציעה. צ'ודורווא מתמקדת רק ברגשות הקשורים להיבדלות גברית (separation), ומייחסת רגשות חיוביים לנשיות המאופיינת על ידי קירבה (connection). היא מסיקה שאינטימיות עשויה להוות איום על הזהות הגברית, בעוד היא

משאירה באי בהירות את הדיון באשר להיפרדות (separation) והזהות הנשית. על פי תפיסה דואלית זו, לא מקרה הוא שגברים נוטים לחוות קשיים ביחסים, בעוד נשים חוות בעייתיות בתחומי פרידה.

כמו דה-בובואר (De Beauvoir, 1964), גם ציודוראו טוענת לקיומו של "bonding" נשי ואחווה נשית (Chodorow, 1989), אולם היא מסבירה זאת בעצם גידולן של הנשים בידי אשה. יתר על כן, בעבודתה עם קונטרטו (Chodorow & Contratto, 1992), הן מצביעות על חלוקת התפקידים המינית במשפחה כמשתנה המאחד את הנשים, בהיותו מקור לדיכוי הכלכלי, הפוליטי והחברתי. תפקידן המיני של הנשים (הדן אותן לעבודות בית וגידול ילדים - בבידוד וללא תמורה), הוא הגורם, לדעתן, לכך שנשים יוצרות קשרים חיוביים עם נשים אחרות.

גם דה-בובואר (De Beauvoir, 1964) וגם ציודוראו (Chodorow, 1978, 1989), שותפות תיאורתית להנחת אי-אלימות בין נשים, בין אם במרחב התרבותי בו הן "אחר" נצחי (De Beauvoir, 1964), ובין אם במרחב היחסים הבינאישיים (Chodorow, 1978, 1989). שתיהן מתעלמות מאפשרות קיומה של שונות וקונפליקטואליות בתוך קבוצת הנשים. שאלת ה"אחרות" בין נשים לבין נשים אחרות מכוונת לטענתו של לוינס (לוינס, 2001) ש"אחרות" מייצרת מפגש של זהויות, מדגישה את החובה כלפי ה"אחר", והינה היסוד להיווצרותו של המצפון. משום כך, הדיון באפשרות קיומם של יחסי קונפליקט בין נשים, כפי שהם מונצחים ביחסי חמיות וכלות, הינו אתגר תיאורתי ומחקרי, הניתן, אולי, להסבר בתיאוריה של גיליגאן (Gilligan, 1982), על הקול השונה של נשים בשיח המוסרי, ובכך גם בשיח האנושי (Hekman, 2000).

3.5.1 נראטיב הקול המוסרי - גיליגאן

עבודה של גיליגאן על הקול השונה ("in a different voice", Gilligan, 1982), אמורה היתה להביא אותנו קרוב יותר להבנה שאנו מחפשים אודות יחסים בין נשים, משום שהיא מתמקדת בקונפליקטים בינאישיים בחיי היומיום של נשים. אולם, גם התיאוריה של גיליגאן בראשית דרכה (1982), מגבשת את מודל הקונפליקט המוסרי של נשים מתוך מבט דואלי - אשה מול גבר.

במחקרה הראשוני, התמקדה גיליגאן (1982) על קול הנשים, השונה מזה של הגברים, בפתרון דילמות מוסריות. גיליגאן איתגרה את תיאורית ההתפתחות המוסרית של לורנס קולברג (Kohlberg, 1984), כמו גם את אלו של פרויד (Freud, 1905/1965), פיאז'ה (Piaget, 1954) ואריקסון (Erikson, 1959) שהתבססו על מהלך החיים הגברי, התעלמו ממהלך ההתפתחות הנשית וטענו בפרשנותם לכשלונה (12-13: 1982). היא טענה כי תיאוריות ומחקרים מסורתיים אלו הציגו את קולן של הנשים באופן דואלי כחלש, מעוות וקורבני יותר מקולו הנשמע, הברור והבריא של הגבר.

בשלב זה של עבודתה (1982), הציעה גיליגאן פרספקטיבה רדיקאלית שונה של התפתחות מוסרית, גם אם דואלית בעצמה, בה ראתה מקום לשני קולות מוסריים (care-ו justice) העשויים להשתלב יחד (Gilligan, Roger & Brown, 1990).

בעוד שתפיסת המוסר השלטת של קולברג (Kohlberg, 1984) סבבה סביב ציר הצדק כמפתח להבנת זכויות וחוקים, הציעה גיליגאן, בשלב ראשוני זה, להקשיב לקולן המוסרי השונה של הנשים כקול הסובב סביב ציר הדאגה, האיכפתיות והאחריות למערכות יחסים (Wolfinger, 1999; Jaffee & Hyde, 1999; Rabow & Newcomb, 2000). גיליגאן הניחה שסובייקטים מפתחים קולות מוסריים כפועל יוצא של התפתחות העצמי שלהם ושעצמי זה, של נשים וגברים כאחד, הינו "עצמי של יחסים" (relational self) - המתפתח דרך דפוסי יחסים עם אחרים, בעיקר בשנות החיים המוקדמות (Nicolson, 1996).

גיליגאן תמחה כיצד זה התעלמה הפסיכולוגיה מהעובדה כי הקול השונה מושמע בעיקר על ידי נשים (Hekman, 1995). בעוד רוב התיאוריות הדומיננטיות נטו לראות בהתפתחות קול נשי זה סימן לתלות פתולוגית, העדיפה גיליגאן לראות בכך את כוחה של האשה (פרידמן, 1996), וביטוי לפעילויות דרכן היא יכולה להתחזק על ידי השתתפות בהתפתחות של אחרים (Brown et al. 1987). אף כי גיליגאן טענה ששני הקולות הללו עשויים להתקיים בו-זמנית (Wark & Plant, Solan, Hyde, Jaffee & Kling, 1999; Dennis, 1997), נטו מסקנות מחקריה לרמוז על עמדה היררכית, המעדיפה קול אחר (care) על פני השני (justice) (Walker, 1997).

אם אומנם קול ה-care הינו הקול האוטנטי או השכיח של נשים, והוא מייצג רגשות חיוביים ויכולת ליחסים הרמוניים, הרי מודל זה נמצא בסתירה לממצאים על יחסי עוונות בקרב נשים במשפחה (Duvall, 1954; Linn & Breslerman, 1996). יתר על כן, מחקרן של לין וברסלרמן (1996) אף העלה כי פתרון של קונפליקטים בין נשים בדרך של הרמוניה ושיתוף פעולה אינו פועל יוצא של הקול הנשי, כפי שטענה גיליגאן (1982). מחקר זה העלה כי דווקא אוריינטציית צדק (justice) נמצאה אצל החמיות כקשורה ליחסים הרמוניים יותר, בעוד בקרב הכלות לא נמצא כלל קשר בין אוריינטציית דאגה (care) וצדק (justice) לבין איכות היחסים עם החמות (Linn & Breslerman, 1996).

ממצאים אלו מאתגרים את התיאוריה שהציעה גיליגאן לגבי הקול הנשי המנתב את הנשים לפתרון של דילמות מוסריות מתוך דאגה ואכפתיות (Walker, 1997). מהי, אם כן, הסיבה לכך ששתי נשים, האמורות לחשוב מוסרית מתוך עמדה ראשונית של דאגה - נמצאות, באורח עיקבי, בקונפליקט מתמיד? אם אומנם ה-self הנשי מרמז על יכולת לאינטימיות וקירבה (Meyers, 2000; Solan & Hyde, 1999), כיצד קרה הדבר שהמרכיב המרכזי עליו מעידים המחקרים האמפיריים ביחסי החמות והכלות הינו זה של ניכור וריחוק (Cotterill, 1994)? ואם אומנם שני הקולות יכולים להתקיים באדם בו-זמנית, מה מקורו של ניכור זה? האם הדילמה ביחסי חמות-כלה הינה דילמה של אחריות (care) או צדק (justice) - כלומר, התנגשות בין זכויות מתחרות (Moller-Okin, 1989)? האם הבעיה נמצאת בנשים עצמן או בתיאוריות הבאות להסבירן?

בעוד גיליגאן מגלה רגישות לקיומו של קול המבטא, בחלקו או במלואו את מושג ה-otherness, אין היא מאתרת, אף לא באופן היפוטיטי, את האפשרות שדווקא הנשים הן מקור הבעייתיות במשפחה. בעוד גיליגאן משאירה אותנו עם הבטחה שקול הדאגה (care) עשוי להביא הרמוניה לעולם קונפליקטואלי בו קיימות התנגשויות בין זכויות, אין היא רואה כי דווקא הדמיון בין המינים (נשים) ו/או הדמיון בקולן (דאגה) עשוי להיות שורש הבעייתיות ביחסים בינאישיים. יתר על כן, גיליגאן מתעלמת ממחקרים הטוענים כי ההבדלים בין המינים הינם משמעותיים פחות מאשר משתנים הקשריים כמו מניעים, תפקידים ונסיבות, וכי אין לייחס לנשים אהבת שלום פנימית מהותית (Benhabib, 1999; Jaffee & Hyde, 2000).

תרומתה הגדולה של גיליגאן לענייננו הינה בכך שהיא משאירה מרחב מתודולוגי וקונספטואלי חשוב ביותר להמשך המחקר על הקול המוסרי, ומפתחת במחקרה המאוחרים יותר (Gilligan, 1997, 1998) גישה פלורליסטית המחפשת "אמיתות מוסריות", בהן נלקחים בחשבון גם משתנים היסטוריים ותרבותיים (Hekman, 1995).

בעבודות אלו אין גיליגאן מעדיפה אוריינטציה אחת על פני השניה, אלא מציעה לכלול בהגדרת ה-self המוסרי הבוגר גם נפרדות ועצמאות, וגם את מה שהיא מכנה ה-"relational self" - עצמי הנוצר דרך קשרים עם אחרים (Hekman, 1995, 1999). מעמדה זו של גיליגאן, שהקמן מכנה "postmodern inspired approach", גם סובייקטים שהיו בשוליים עשויים להחשב כבעלי קולות מוסריים, ולהגדיר עצמם כסובייקטים מוסריים. שכן, לא זו בלבד שלכל סובייקט יש קול מוסרי, אלא שקול זה מושרש במקומו החברתי, ההיסטורי, הלינגוויסטי והתרבותי (Hekman, 1995, 2000).

מרחב פוסטמודרניסטי זה מאפשר את ראיית יחסי חמות-כלה לא רק כפתולוגיה של שני קולות הנמצאים בעימות (care-ו justice ; care-ו care ; justice-ו justice), או המקיימים יחסים תקינים, אלא כבסיס חשוב בשיח ה"אחרות" הנשית. כיוון זה מאפשר בחינה מחודשת של ידע קיים (Foucault, 1971) אצל (Hekman, 1995), ניתוח ההבדלים בין הסובייקטים, הבנת מאבקי הכוח, השפה, הגבול והידע ביניהם, וכן הזדמנות לתיקון העיוות שבתפיסת הסובייקט המסורת-הכוללני של מושג ה"אשה" או ה"גבר" (Flax, 1990, 1993). המרחב הפוסטמודרניסטי מתנגד לשימוש במושג המודרניסטי של "האשה המהותית" (essential woman), היוצר דירוג היררכי של הנשים, לפי מידת ריחוקן או קירבתן לקטגוריות ה"אשה" (Butler, 1990; Hekman, 1995, 1999).

במידה מסוימת, קיים דמיון בין גיליגאן ופוקו (Foucault, 1993) בתפיסת הסובייקט. פוקו (1993) טוען שסובייקט הינו "מעשה אומנות" הנבנה מתוך מקורות השיח האפשריים במצב המסויים בו הוא נמצא. לדעתו, מבנים של אמת, ידע, סובייקטים וכוח הינם מבנים דינמיים ויחסיים. כמו גיליגאן (1982), מאתגר גם פוקו את ההגדרה המודרניסטית של הסובייקט כתואמת את הגדרת ה"גבר" בלבד. פוקו (1971), אצל (Nicholson, 1996) דן במבנים השונים של הסובייקטיביות וצורות השיח הנובעות מהם, ומדגיש את

הקשר בין כוח וידע. הוא טוען שידע, סובייקט וכוח שלובים זה בזה. הללו אינם יכולים להתקיים בנפרד. כוח מייצר לא רק שליטה, אלא גם התנגדות (resistance) לשליטה, וגם חירות. לדעת פוקו, התנגדות לכוח הינה חלק אינטגרלי ממושג הכוח, גם אם היא התנגדות מקומית, ולא אידיאולוגית נרחבת. פוקו מצביע על הדרכים השונות בהן צורות שיח שכלתניות הופכות ל"אתרי התנגדויות", אולם אין הוא מפרט לאילו צורות שיח הוא מתכוון, ואף מתעלם מהאפשרות שנישים משתתפות בהן. לחילופין, הוא מתמקד בהדיפת השיח הנשי של ההתנגדות (על ידי הגברים) לשולי הטקסט ההגמוני (Foucault, 1993). בכך, קיימת הקבלה בין גיליגאן (Gilligan, 1990) ופוקו (Foucault, 1993) לגבי אופן הדרת הנשים מהשיח המוסרי, ולגבי תופעת ההתנגדות המוסרית של סובייקטים שהודחו לשוליים (Hekman, 1995). גם פוקו וגם גיליגאן טוענים כי ההתנגדות מהווה תשובה ל יחידים וקבוצות החשים שונים ונחותים- בבידוד של חיי היומיום. כאשר האפשרות לבטא עיונות הינה מוגבלת- קבוצות ויחידים חסרי כוח עשויים לבטא התנגדות (Underwood & Paquettes, 2000).

סוגיית הכוח וההתנגדות לו הינה משמעותית למחקרנו. אם אומנם בבסיס הקונפליקט בין החמות והכלה קיים עימות בין נשים חסרות כוח וחסרות קול חזק - נשים בעולם פטריארכלי - על מעמדן אצל הגבר והשפעתן עליו (Apter, 1995), הרי שסוגיה זו עשויה לעזור להבנת קונפליקטים בין החמות והכלה כתוצר של חלוקת התפקידים המסורתית בין גבר ואשה. ואולם, סוגיית הכוח לנושא עבודתנו אינה פשוטה: מחד, על פי חלוקת תפקידי המין המסורתית במשפחה, הרעיה הצעירה נמצאת בתפקיד בעל הכוח הפחות ביותר (Bryant & Conger, 2001; Meehan & Johnsson, 1988). מאידך, הרעיה לוקחת עליה את תפקידיה הקודמים של חמותה, ומותירה את האחרונה משוללת תפקיד וסמכות במשפחה. בנוסף, קיימת אמביוולנטיות לגבי כוחה של האשה כאם, המעניק לה כוח במשפחה, אך מגביל את יכולתה להתפתח בתחומי הספירה הציבורית (פרידמן, 1996; שדמי, 2001). שיח כפול זה של נשים כ"בעלות כוח חסרות כוח" (the powerfull powerless) נמצא על ידי שדמי (2001) כמשקף את מיקומן האמביוולנטי של נשים במשפחה ובחברה, כמי שהמתח בין דיכוי לכוח הוא פנים-זהותי ותוך-תווייתי עבורן.

למי, אם כן, יש כוח מוסרי רב יותר במשפחה - לחמות או לכלה? בשלב זה אין בידינו תשובה לשאלה זו, למעט הכיוון שהציעה אפטר (Apter, 1995), המרמז כי כוחה של הכלה נובע מהגבר, המעניק לה יתרון על פני אמו. אך אם קולות מוסריים אינם רק תלויי מיגדר, אלא נובעים מהיותו של הסובייקט דיסקורסיבי, מובנה חברתית ובעל רכיבים אתניים, תרבותיים ומעמדיים (Hekman, 1995), עלינו לבחון את יחסי הכוח בין החמות והכלה באספקט נרחב יותר מהאספקט של "נשים" כקבוצה הומוגנית, ולהבחין בגוונים השונים שיש לסובייקט הנשי אף מעבר לתפקידן המשפחתי - חמיות או כלות.

לדעת הקמן (Hekman, 1995, 1999), הדיון בהבדלים בין הנשים חשוב יותר מהגדרת המשותף להן. לדעתה, מרגע שגיליגאן (1982) טענה שקיימים קולות מוסריים שונים, והתערעה האמונה בפרדיגמה האחידה של תיאורית המוסר המודרניסטית, יש להמשיך ולפתח את הדיון בהבדלים שבין הקולות המוסריים השונים הללו, הנמצאים אולי אפילו באותה אשה.

לדעת הקמן (1995), הדיון ב"הבדלים" וב"עצמי" הינו מרכזי להבנת הסובייקט הנשי ככלל. אולם, בהתחשב בהגמוניית השיח המערבי של self-other, סוגיה זו משמעותית עוד יותר לנשים של אוכלוסיות מיעוטים. החוויות של נשים אלו, נשים "צבעוניות", אינן אחידות גם הן. הבדלים רבים מבדילים ביניהן, והן סובייקטים של סוגים שונים של דיכוי. בנוסף, הגדרת סובייקט נשי מהותי, תציב את הנשים הלא לבנות כ"אחרות" (Hekman, 1995).

כיוון זה נתמך גם על ידי סעיד (2000), שטען כי ה"אחרות" של הנשים הצבעוניות מעומתת עם הנשים הלבנות ולא עם ה"אשה" המהותית. בכך הוא מצביע על הרלבנטיות של התיאוריות הפוסטמודרניסטיות למצבן של נשים שהודרו לשוליים הן על ידי גברים והן על ידי נשים.

למרות שההבדלים בין חמיות וכלות אינם דווקא בגזע ובצבע, ניתן אולי, לראות את ההבדלים ביניהן כהבדלים בין קבוצה "מרכזית" וקבוצת מיעוט (שדמי, 2001; אלבוים-דרור, 2001), קבוצת "לבנות" וקבוצת "צבעוניות". אלא שיתכן כי "צבעים" אלו, בניגוד לצבעוניות המציאותית של אוכלוסיות אתניות, הינה צבעוניות זמנית, המשתנה על פי מעברן של הנשים במעגל החיים, ומעברן מתפקיד לתפקיד. ואם אומנם היחסים בין שתי קבוצות אלו מתקיימים כ- other/self, מי היא מה? והאם לכל אחת יש רק self אחד ו- otherness אחד?

שאלה זו חושפת את הפער שבין מושגים פמיניסטיים-מודרניסטיים כמו bonding ו- sisterhood, המודגשים בתיאוריות על יחסים בין נשים (Chodorow, 1987; Nicolson, 1996, 1997) ובין ממצאים פמיניסטיים עדכניים (פוסטמודרניסטיים יותר) שחשפו מנגנונים סמויים כהדרה (exclusion), דחיקה לשוליים (marginalisation) ו"אי נראות" (invisibility) בין נשים לבין עצמן (פרידמן, 1999; דהאן-כלב, 1999).

פתרון חלקי לפער זה נמצא אצל הקמן (1995), הטוענת שלסובייקטים ישנם מגוון רב של דפוסי סובייקטיביות לרשותם. למרות שמצופה מנשים לנהוג בסובייקטיביות המתויגת כ"נשיות", עדיין פתוחות בפניהן דרכים אחרות, כמו אימוץ דפוסי סובייקטיביות "גבריים". אימוץ כיוון זה עשוי לכרוך עימו פוטנציאל של שינוי ב"אחרות". כך למשל, היפוך תפקידי מין באמצע החיים - מביא גברים ונשים לבטא את אותם חלקי אישיות שהיו מודחקים בהם בצעירותם (Brown & Gilligan, 1993; Todd, Friedman & Kariuki, 1990; Gilligan, 1997). טענה זו נתמכת על ידי ההבחנה בהתחזקות כוחן של נשים בגילאי אמצע החיים (סידי, 1993; פרידמן, 1999, 1996; Brody, 1999; Mahlstedt, 1999). אם ה"אחרות" בתיאוריה של גיליגאן אינה תלויה מיגדר, ואף עשויה להתבטא באופן שונה לאורך טווח החיים, אזי היא מאפשרת לקולות גבריים ונשיים להישמע באותה לגיטימיות (Hekman, 1995). חוקרים שונים (Burck & Speed, 1995; Eckart, 1993; Goldberger, 1997) טוענים כי הוצאת מימד המיגדר מסוגיית הסובייקט, היתה אמורה לבטל "אחרות" הנשים ביחס לגברים. אולם, לדעת חוקרים אחרים (דהאן-כלב, 1999; שדמי, 2001), גם לאחר הוצאת ההבדל המיגדרי, עדיין קיימת "אחרות" בין נשים (אשכנזיות ומזרחיות; לבנות וצבעוניות). האם "אחרות" החמות והכלה ביניהן זהה

ל"אחרותן" מול הגבר, או ש"אחרות" בין נשים הינה בעלת טבע שונה? האם הנשים עצמן חשות את "אחרותן" מול גברים כשונה מ"אחרותן" מול נשים? מהו נראטיב ה"אחרות" המציבות נשים כאשר הן נמצאות בשיח עם נשים אחרות?

התיאוריה של גיליגאן אינה נותנת תשובה לשאלות אלו, המחייבות דיון גם ברגשות השליליים העולים בתהליכי קבלת החלטות רציונליות ומוסריות בחיי היומיום (פרקינסון וקולמן, 2000; Nussbaum, 2001; Green et al., 2001). יתכן כי בשל טבעם המפלה של רגשות (Lazarus, 1968), הנראה כנוגד את הכלליות והשוויוניות של המוסר (Haidt, 2000a), נטו רבים מחוקרי התפתחות המוסר עד כה, וביניהן גם גיליגאן, להימנע ממתחן סוגיית הרגש בהתנהגות המוסרית. מעניין הדבר כי הדיון העיקרי ברגשות שליליים במשפחה מתקיים בעיקר במחקרים הדנים ביחסי אם-בת (Clopton & Sorell, 1993; Davis, 1994; Jafee, Kling, Plant, Solan & Hyde, 1999; Josselson, 1992; Unger & Crawford, 1992; Cotterill, 1994; Duvall, 1954; Spielrein, 2001).

לסיכום, אף כי גיליגאן פותחת מרחב תיאורטי מתאים יותר מאחרים לדיון ביחסי חמות-כלה, אנו עדיין נותרים עם מספר חללים:

1. מה טבעה של ה"אחרות" הנשית בתוך תחום יחסי נשים עם נשים?
2. מהם הרגשות השליליים הקשורים ליחסי "אחרות", וכיצד הם משתנים לאורך טווח החיים? מה השפעת שינוי רגשי זה על חוויית ה"אחרות"?
3. כיצד ממקם עצמו ה"אחר" נוכח ה"אחר" השני? כיצד מגדיר "אחר" אחד את ה"אחר" השני?
4. האם "אחר" אחד צודק יותר מ"אחר" שני? האם העמדת העצמי כ"אחר" מציגה אותו אפרוירי כצודק, ואת ה"אחר" השני כקורבן?

שאלות אלו, העולות במידה מסויימת בהשראת לוינס (2001), מוצגות גם בעבודה של לין (Linn, 2001a), המפתחת את התיאוריה של גיליגאן בכיוון העשוי לעזור להבנת יחסי "אחרות" בין נשים, אותם רואה לין (כמו גם לוינס), כמיצוב של התנגדות.

3.5.2 לין - נראטיב ה"התנגדות המוסרית"

בעוד גיליגאן טוענת למוסריות המתפתחת מיחסים, לדעת לין (Linn, 2001a), עצם קיומו של קול מוסרי (של ה-self או של ה-other) הינו נקיטת עמדה של התנגדות. לין סבורה כי התנגדות אינה יכולה להתקיים ללא התייחסות למיצוב ה-self (positioning) כ"אחר" במרחב הקונפליקט, הפרטי או הציבורי.

לין (1997) גורסת כי קולו של הסובייקט המוסרי קיים לנוכח מה שהוא רואה בקונפליקט ועמדת ההתנגדות שהוא נוקט. לין מפתחת סוגיה זו בהמשך לטענת בורק (Burcke, 1965) כי "a way of standing is also a way of seeing and not seeing" (בתוך: Linn, 2002, עמ' 4). דהיינו, לא יתכן תיאור של קונפליקט מוסרי בין-אישי ללא איבחון המיצוב של ה-self בעמדה של ראיית או הכחשת הקונפליקט.

נראטיב ההתנגדות המוסרית של לין (2002, 2001b, 2001a, 1997) נתמך גם על ידי הקמן (Hekman, 1995), הטוענת כי "ההתנגדות המוסרית הינה קולו של הסובייקט המוסרי" (p. 165). לין מדגישה כי הדיון הפסיכולוגי על התנגדות מוסרית הינו מועט ביותר, וכי רוב הידע התיאורטי והאמפירי בנושא מבוסס על חקר גברים (כמו מרטין לותר קינג, מהטמה גנדי ונלסון מנדלה), ומוגבל לפועלם בספריות הציבוריות כאנשי ציבור, ולרוב בעיתות מלחמה (Linn, 1997).

מחקרה הראשוני של לין (1997) על התנגדות מוסרית, מתמקדים בספירה הציבורית ובאוכלוסיה של גברים (Linn, 1996), כמו מחקרי ההתפתחות המוסרית של קולברג (Kohlberg, 1984). מחקרהן המשותפים של לין וגיליגאן (Linn & Gilligan, 1990a, b), בהם אותרו קולות נשיים בקרב חיילים בעת מלחמה, מעלים לא רק את חשיבות הדיון במורכבות הקול, אלא גם את חשיבות מיצובו במרחב הקונפליקט כנקיטת עמדה של התנגדות.

עבודתיה המאוחרות יותר של לין (2002, 2001b, 2001a, Linn) מתמקדות בקולן המוסרי של נשים "בספריות המלחמה" שלהן - לידה וגידול ילדים. להבדיל מקולברג, נוגעת לין בשני מימדים נשכחים בספרות השיפוט המוסרי: מלחמה ואימהות (Linn, 1997).

לין (2001b) טוענת שספריות מיגדריות אלו לא רק נשכחו על ידי חוקרי המוסר המודרניסטיים, אלא אפילו אלו שחקרו אותן, התעלמו מהעובדה שהדמיון ביניהן רב על השונה. כלומר, בכל אחת מהספריות הללו נוצר סובייקט מיגדרי המעורר סוגיות מוסריות חשובות: הגבר כלוחם נצחי והאשה כאם - מתלבטים מוסרית בסוגיית החובה האישית והאזרחית, סוגיית הנאמנות (לאיש ולעם) והדאגה (לגבר, לאשה ולמדינה).

במחקרה על ספירת המלחמה (1996), בחרה לין לחקור גברים בתפקיד חיילים, אשר בחרו לסרב סירוב אקטיבי מטעמי מצפון להלחם במלחמה אותה פרשו כבלתי צודקת (Linn & Gilligan, 1990a, b). "אחרותם" המוסרית של הסרבנים אופיינה לא רק על ידי שיפוטם המוסרי הגבוה, אלא גם על ידי החלטתם האינדיבידואלית למצב עצמם כמתנגדים מוסריים בודדים.

במחקרה על ספירת האימהות, בחרה לין לחקור נשים בודדות שהחליטו באופן אקטיבי לסרב לתכתיב החברתי - ללדת ילד במסגרת הנישואין בלבד (Linn, 2001b). בכך ממשיכה לין, במידה מסויימת, את עבודתה החלוצית של גיליגאן (1982), המתמקדת בקולן של נשים בסיטואציה של קבלת החלטות

הקשורות לאימהות. גילגאן בדקה את קולן המוסרי של נשים הרות המתלבטות באם להפיל או לשמור את וולדן. היא בחנה את קולן המוסרי של נשים בסיטואציה מוסרית שנכפתה עליהן - נשים ש"מצאו" עצמן הרות והתלבטו בפתרון הדילמה (Gilligan, 1982). לין (2001b) בחרה לחקור את קולן המוסרי של נשים בסיטואציה בחירה מוסרית - נשים שהתלבטו אם להרות ולהפוך לאמהות באופן עצמאי, לאחר שנוכחו לדעת שגילן מתקדם והפרטנר שלהן מסרב להתחייב להורות. לין (Linn, 1997, 2001b, 2002) הציעה שיש לנסות להבין גם את הכוח הפסיכו-ביולוגי של מושג ההתנגדות, כפי שאיבחנה במחקרה על גברים בספירת המלחמה שלהם. לטענתה, הדמיון בכוח הנדרש לשם התנגדות פומבית של נשים וגברים - רב מהשונות בין שני המגדרים. על שניהם למצב עצמם במצב של ראיית הקונפליקט (Burcke, 1965) וההתנגדות לו - רק אז יישמע קולם המוסרי (Hekman, 1995).

גילגאן (1990) סבורה שהתנגדות (resistance) מבטאת את יחסיות הכוח, יותר מאשר את הוצאתו לפועל. לדעתה, התנגדות היא היכולת לקחת חלק בשיתוף, לפעול מול קונפליקט, או לתרגל את היכולת הבריאה לאומץ, ולהשמעת הקול עצמו ולא רק לאבחון האוריינטציה שהוא מייצג. ווקר (Walker, 1993) טוען כי מאבקים בין אליטות לבין קבוצות נשלטות או נחותות- מתורגמים לשפה של התנגדות אנטי הגמונית. לין, לעומת זאת, טוענת שיש לראות את ההתנגדות לאחר הוצאתה לפועל, דהיינו, לאור המיצוב של הסובייקט.

בהקדמה לספרה של לין (Linn, 2002), חוזרת גילגאן ומדגישה את סוגיית ההתנגדות בנושא הראוי לפיתוח ולחקירה מחודשת:

"At a time when we are collectively knowledgeable about resistance in its biological manifestations (the body's capacity to fight off disease), the study of psychological resistance reminds us of our capacity to function as moral agents. The power of moral resistance has been linked historically with men's resistance to unjust authority. Mahatma Gandhi, Martin Luther King, and Nelson Mandela stand out as moral heroes of the twentieth century and as symbols of resistance to oppression. Listening to the women in her study, we hear them challenging the injustice and the carelessness with sexism and patriarchy. The radical implications of this study lie in the realization that democracy depends on the capacity of women in the intimate sphere of motherhood, the women discover within themselves the importance of having a voice and thus being present in their relationships. In essence they have discovered the "link between love and democracy, between desire and justice" (page VI)

פיתוח אמפירי ראשוני של סוגיית התנגדות זו נמצא במחקרה של לין על נשים חד הוריות (Linn, 2001b). במחקר זה מנסה לין לבחון את האקטיביות של הקול ה"שונה", ה"נשי", ה"אחר", כמבע של התנגדות (resistance) בחברה הפטריארכלית. לדעתה, קשה לבחון אקטיביות זו ללא בחינת המיצוב (positioning) של ה-self בסיטואציה הקונפליקט המוסרי. מאידך, מעט מאוד ידוע לנו כיצד מתואר מיצוב זה בנראטיב ההתנגדות המוסרית (Linn, 2001b).

לין סבורה כי ניתן לראות את הנשים שבחרו ללדת באופן אוטונומי את ילדן כסובייקט נשי המבטא התנגדות מוסרית לאורך מחזור החיים (Linn, 2001b), בין אם בספירה הפרטית (Gilligan, 1982, 1990), ובין אם בספירה הציבורית (Linn, 1997, 2001b).

העבודה הנוכחית ממשיכה את הפיתוח התיאורטי של לין (Linn, 2001b) למושג ה"התנגדות" ומרכזיותו בנראטיב המוסרי. לטענת לין, עצם מיצובן החברתי או העצמי של נשים כ"אחרות", יוצר מתוקף הגדרתו גם את מיצובן כ"מתנגדות". מרכזיות מושג ההתנגדות נדון אומנם במחקרה של גיליגאן (1990), אך הוא מוצא ביטוי מפורט יותר במתודולוגיה של לין על נראטיב ההתנגדות המוסרית (Linn, 1997, 2001b, 2002).

בשיטתן הנראטיבית של של בראון וגיליגאן (Brown & Gilligan, 1993), הקול המבטא ידע מוסרי אינו חייב להיות אבסטרקטי כדי להחשב כידע. ידע מוסרי יכול להיות ממוקם, פלורליסטי ועדיין לספק סטנדרטים של אמת. אמת אחרת, אך מוסרית לא פחות מה"אמת" המסורתית (Hekman, 2000).

בגישתן המתודולוגית, הציעו בראון וגיליגאן (Brown & Gilligan, 1993) להאזין לסיפור שהאדם מספר, להיכנס לתוך מרחבו הפסיכולוגי, לדרמה, ל"איך", "מת", "היכן" ו"מדוע, של הנראטיב, לדימויים, למטאפורות מרכזיות, לתהודה רגשית, לסתירות או חוסר עקביות בסגנון, ולמיקום המספר בנראטיב. בראון וגיליגאן (1993) אינן מייחסות חשיבות רבה לסוגיית המיצוב, אשר נראית כמרכזית לדיון ביחסי חמות-כלה: סוגיה זו מאפשרת לבחון את היחסים כחוויה של התנגדות מוסרית, וכעמדה ממנה נשים יכולות להביע קול מוסרי ולחיות על פי תוצאותיו (Linn, 2001b). סוגיית המיצוב נמצאת בהלימה עם ממצאיה הדומיננטיים של דובאל (Duvall, 1954, 1977) על מרכזיות המיקום של נשים בשלבי מחזור החיים ויצירת הגבולות המשפחתיים כמנבאים את טיב היחסים בין חמיות וכלות.

לין (2001b) מציעה לבחון נראטיבים של התנגדות מוסרית על פי שישה מימדים:

1. "גיאוגרפיה של האפשרויות"

התנגדות מוסרית כהצהרת סירוב לקבל את תכתיב השיח הדומיננטי, גם כשההתנהגות המוחצנת נראית כתואמת את התסריט החברתי הפטריארכלי; לין רואה באימהות דוגמא לדיכוי ספציפי המנתב נשים לנתיב מימוש עצמי מסויים, וטוענת שהתנגדות מוסרית לשליטה ברמת הפרט הינה שלב ראשון ביצירת ידע אלטרנטיבי (עמ' 116).

2. הגדרה מחודשת של "אחרות"

התנגדות מוסרית כמימד מרכזי של הסובייקט הנשי המוסרי המתנגד, וכהגדרה מחודשת שלו. סוגי שיח שונים יוצרים סובייקטים מוסריים שונים (Butler, 1990), ולכן מציעה לבחון את הקול המוסרי המתנגד כאספקט אינטגרלי של משמעות היותו "אחר" (עמ' 118).

3. **זרכים לעמידה נוכח קונפליקט**
התנגדות מוסרית כ"יכולת לפעול נוכח קונפליקט". לין טוענת כי נשים כמתנגדות עורכות הערכה של יכולותיהן ושל מיצובן בהיותן במצבי קונפליקט, ופועלות על פי הערכה זו (עמ' 121).

4. **שיחרור מהשיח של האחר**
התנגדות מוסרית כיכולת לקחת חלק בשיח במנותק מהשיח של האחר (הדומיננטי), התנגדות שהיא "מהותית לפעולה ומאפשרת לאדם להיות בעל משמעות". לין רואה את נראטיב ההתנגדות המוסרית כנסיון לשחרור מהאוטוריטה של השיח האחר (עמ' 119).

5. **פרקטיקה של אהבה מתמשכת**
התנגדות מוסרית כ"מושרשת בגוף (בפגיעותו, בהבטחתו, בכוחו), והינה פרקטיקה של אהבה מתמשכת" (עמ' 122).

6. **יכולת ליחסים עם אחרים**
התנגדות מוסרית כדרך לחיות עם אחרים, כיכולת לקשרים בינאישיים ולא כסוגיה אבסטרקטית (עמ' 122).

כיוון מחקרי זה של לין מאפשר לבחון את יחסי החמות והכלה כמיתוס וכדיאלוג של התנגדות מוסרית בין נשים במשפחה הנמצאות בסיטואציית קונפליקט ביניהן. חמיות וכלות בספירת המשפחה והאימהות, יכולות להיות דומות או שונות ברצף האקטיביות והפסיביות של מיצוב קולן. מחויבותן של גילגאן ולין לשיטת מחקר נראטיבית, אינה מקרית. שיטה זו נמצאה מתאימה במיוחד להבנת משמעויות והתנסויות של אוכלוסיות לגביהן קיים עדיין ידע מועט או מעוות (צבר-בן יהושע ודרגיש, 2001; רשף, 2000; Colaizzi, 1978; Harding, 1987; Mahlstedt, 1999; Reitz, 1999; Code, 1991; 1996; יהושע, 1996; Garko, 1990; Griffin, 1994; Kitzinger, 1999; Morgan, 1996; Russo, 1999 הפליאה, למרות היות הנשים בכלל, וחמיות-כלות בפרט, קבוצות בעלות נוכחות מספרית בולטת באוכלוסיה, עדיין קיים לגביהן ידע מועט (Mahlstedt, 1999), והן עדיין מוגדרות בספרות כ"מסתורין", "בעיה" או "שאלה" (De Beauvoir, 1964; Walzer, 1992).

לאור האמור לעיל, נראה כי חקר נשים מחייב מערך מחקר של איסוף סיפורים, בחינת שינויים חברתיים, האזנה לקולות המושתקים ודיון באופן בו מיגדר ותרבות משפיעים על הבניית הקולות המוסריים (Anderson, 2000; Flax, 1990; Linn, 2001b). אם שיטות אלו נראות כמתאימות לחקר נשים בכלל (Cambell & Schram, 1995; Henwood & Pidgeon, 1995), הרי שחקר יחסי חמות-כלה כקבוצות נשים מיוחדות, מחייב על אחת כמה וכמה שימוש בגישות אלו (Bohan & Russell, 1999).

בשל הרגישות והקושי שנצפו אצל חמיות להשתתפות במחקר מתוך פתיחות וכנות (Linn & Breslerman, 1996), נראה כי אין להסתפק בראיונות אינדיבידואליים, אלא לחפש כלי חקירה רגיש יותר מראיון אישי. בעבודה זו ייעשה שימוש בראיון ה"focus group" - ראיון בקבוצת מיקוד (Morgan, 1996; Richter Bottenberg & Roberto, 1991; Ritz, 1999). שיטה זו נמצאה יעילה להשגת מבט רחב והבנה מעמיקה, בעיקר בנושאים המעוררים תחושת אשמה או בושה (Crawford & Kimmel, 1999; Daniluk, 1993; Laird, 1989; Ritz, 1999; Shechtman, 1988; Smith, Smith & Earp, 1999; Wiersma, 1988).

בכלי החקירה הקבוצתי לא נעשה שימוש אצל גיליגאן (1982) ואצל לין (2001b), ואף לא בחקר יחסי חמות-כלה (Duvall, 1954), והוא נראה כמבטיח יותר מכלי החקירה שבהם השתמשנו עד כה (ברסלרמן, 1993). עבודה זו רואה את הנראטיב של יחסי חמות-כלה כנראטיב של התנגדות אישית וקבוצתית, תוך מגדרית ובין-תרבותית (Daniluk, 1993; Harding, 1987; Wilkinson, 1999). משום כך, ישנה חשיבות רבה גם לחקירה בראיון האינדיבידואלי כפי שנעשה על ידי גיליגאן (1990) ולין (2001b), ולכן העבודה הנוכחית תאמץ את שתי הגישות המחקריות הללו.

פרק 4 - המתודולוגיה המחקרית

מטרות המחקר

מטרות המחקר הנוכחי הינה בחינת יחסי חמות-כלה כמיצוב (positioning) של נשים אלו כ"אחרות" במשפחה וכ"אחרות" זו כלפי זו. עבודה זו מתייחסת לדיאלוג בין חמיות וכלות כדיאלוג של התנגדות מוסרית בסיטואציות של קונפליקט או הרמוניה משפחתיים בין נשים.

המחקר ינסה לתאר את מורכבות היחסים בין חמיות וכלות מנקודת המבט של הנשים עצמן, תוך מתן ביטוי לקולן, חשיפת הצמתים האישיים והקבוצתיים בהם מושמעים קולות אלו, וחילוץ הייחודי והמשותף ליחסים שהם מבטאים.

4.1 - חילוץ הקולות

עבודה זו יוצאת מנקודת מבט פרשנית-פנומנולוגית, המנתחת את המציאות מנקודת ראותם הסובייקטיבית של אלו החווים אותה (Allen & Baber, 1992).

מחקר זה משתמש בשני כלי חקירה איכותיים:

1. ראיונות קבוצות מיקוד ("focus group"), מתוך הסתמכות על הגישה הקבוצתית (Eckart, 1993; Tappan, 1990; Tappan & Brown, 1992; Unger, 1999; Wyche, 1999;) והגישה הנראטיבית של לין (Linn, 2002).

2. ראיונות עומק בעלי שאלות פתוחות (Brown & Gilligan, 1993; Hekman, 1999;) (Linn, 2002; Strauss & Nielson, 1990).

4.1.1 ראיונות קבוצות מיקוד ("focus group")

עקרונות הראיון בקבוצת מיקוד

הראיון בקבוצת מיקוד הינו כלי יעיל להבנת עמדות, התנהגויות והקשרים מנקודות מבט רבות, של אוכלוסיות מקופחות במחקר המסורתי, ובעיקר בתחומים הקשים למדידה, בהם קיימת מעורבות רגשית ביחסים בינאישיים (Brody, 1990; Brotherson, 1994; Campbel & Salem, 1999; Daniluk, 1993;) (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991; Wilkinson, 1999; Wilkinson & Unger, 1999).

יתרונות השיטה:

1. מחקר קבוצת מיקוד מאפשר תובנה של התנהגויות מורכבות והמוטיבציה להן, שכן מחקר זה מאפשר למראיין להתייחס לא רק לדברים שאומר המרואיין, אלא גם להתנהגותו

ולאינטראקציה שלו עם האחרים בקבוצה (Rritz, 1999; Shectman, 1988). השיטה מנטרלת חלק מהבעיות הקיימות בשיטות הנקוטות בראיון אישי ושאלות ישירות: עיוות האמת, רצייה חברתית, אי דיוקים (Todd, Freidman & Kariuki, 1990).

2. מחקר קבוצות מיקוד שונה משיטות כמותיות ואפילו איכותיות (אישיות), בכך שהוא מאפשר לייצר תוצרים חדשים, שאי אפשר היה למצאם בשיטות אחרות בתחום החקירה (Brotherson, 1994; Morgan, 1996; Unger, 1999).

3. מחקר קבוצות מיקוד מייצר אינטראקציה קבוצתית ("effect group"). מחקר זה אינו רק אוסף של ראיונות אינדיבידואליים, אלא המשתתפים חוקרים זה את זה, ומסבירים עצמם זה לזה. כל אינטראקציה כזו מספקת מידע חשוב לגבי נקודות ההסכמה והמחלוקת בקבוצה, ובכך יתרונו על פני מחקר אינדיבידואלי וקבוצתי (Brotherson, 1994; Unger, 1999).

4. מחקר קבוצות מיקוד מאפשר לחוקרים להדגים את השפעת התרבות על ההתנהגות ואת הפרשנות, שכל חברה וקבוצה נותנת להתנהגות זו (Russell & Bohan, 1999; Unger, 1999).

עקרונות "קבוצת מיקוד"

מחקר "קבוצת מיקוד" שם לו למטרה לחשוף קבוצות מקופחות, ולנסות להקל על האספקטים המקפחים והמנצלים הקיימים ממילא בתהליך המחקר עצמו (Blenky et al., 1986; Snelling, 1999). במחקר מסוג זה החוקר מקבל תפקיד של צופה-משתתף, ומשתתפי המחקר נחשבים למומחים ושותפים למחקר (Colaizzi, 1978; Stewart & Zucker, 1999). הגישה הקבוצתית מנסה להקל על הנשים לספר את סיפורן (Bromberg, 1987; Daniluk, 1993), להרחיב את איסוף הנתונים לכדי תצפית על האינטראקציה ההדדית שלהן ולהפחית את פרשנותו הסובייקטיבית של החוקר (Shectman, 1988).

צורת מחקר זו חשובה במיוחד לחקר נשים (Daniluk, 1993), בשל הדגש הניתן בה לאינטראקציה בין הסיפורים, ההופך את הסיפור הפרטי לקולקטיבי (Brody, 1990; Grossman & Moore, 1999; Heilbrun, 1988).

הדגימה

דגימת המשתתפים אינה אקראית, אלא נעשית בהתאמה למטרות המחקר (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991). המשתתפים צריכים להיות הומוגניים ככל האפשר במשתנים שהינם רלבנטיים לשאלות המחקר. משתנים דמוגרפיים כמו: גיל, מצב משפחתי, מוצא, מצב סוציאקונומי ומקום מגורים יכולים להיות הטרוגניים יותר, אולם הם צריכים להילקח בחשבון כקשורים למטרות המחקר (Brotherson, 1994; Morgan, 1996).

מספר הקבוצות

מספר הקבוצות תלוי בנושא המחקר ובשיקול דעתו ונסיונו של החוקר (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991). רוב המחקרים מורכבים מארבע עד שש קבוצות. הנימוק לכך הינו שאין תוספת של תובנה ומידע לאחר קבוצות המחקר הראשונות, עד כדי כך שהחוקר יכול לומר מראש מה יאמרו הנבדקים (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991; Zeller, 1995).

גודל הקבוצה

קבוצות קטנות מתאימות יותר לנושאים בעלי מטען רגשי גבוה למשתתפים (Brotherson, 1994; Morgan, 1996). קבוצה קטנה מאפשרת לכל משתתף זמן רב יותר לעצמו, בעוד קבוצה גדולה מכילה טווח גדול יותר של דעות ותגובות לנושא. קבוצות קטנות (5-7 משתתפים) מקלות על המנחה כשהדיון מגיע לרמות גבוהות של מעורבות רגשית (סונהיים, 1995; Robertson, 1994).

תפקיד המנחה

נוכחות המנחה הינה משתנה חשוב בקבוצת מיקוד. עליו להיות מיומן בקומוניקציה בינאישית, ובמיוחד בהנחיית קבוצות. עליו להיות בלתי מוטה בדעותיו ועמדותיו בנושא המחקר ולא להציג עמדה מוקדמת (Campbell & Salem, 1999; Grossman & Moore, 1999).

תפקיד המנחה ליצור בזמן קצר אווירת תמיכה אמון וכבוד, אווירה בלתי שיפוטית, שתעודד השתתפות (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991), ותביא לאיסוף נתונים יעיל (Daniluk, 1993).

המנחה חייב להיות בעל יכולת ראיון טובה, יכולת להאזין ולחשוב בו-זמנית, לשקף את התוכן והעמדות שהושמעו, ולשאל שאלות אפקטיביות ופתוחות. עליו להיות ער למידע מילולי ובלתי מילולי (Brotherson, 1994).

השפעת המנחה נוגעת גם לדמיון או לשוני שלו ממשתתפי הקבוצה. דמיון המנחה לנחקרו (מבחינת מוצא, ערכים, מעמד ותרבות. לאו-דווקא מין המנחה) מקל על השתלבותו בה ויצירת שתוף פעולה (Jaffee, Kling, Plant, Sloan & Hyde, 1999; Riessman, 1987; Wyche, 1999).

מהלך המחקר

הפגישות יכולות להתקיים בכל מקום, ובלבד שיאפשרו אווירה נינוחה ובלתי מאיימת. כל משתתפת תתקבל בהצגתה בשמה ובברכה לבואה. ניתן להגיש בפגישות כיבוד קל. השיחות יוקלטו על טייפ, בהסכמת המשתתפות, וישוכתבו לצורך ניתוח הנתונים (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991; Worthen & McNeill, 1996). דגש מיוחד יושם על שמירת סודיות השיחות. הדיון הקבוצתי מתחיל על ידי שאלות כלליות הקשורות למטרות המחקר (Brotherso, 1994; Stewart & Zucker, 1999).

עיבוד הנתונים

העיבוד והניתוח של נתוני הקבוצות נערך על פי העקרון המנחה של קטיעת התעתיק של הראיונות ליחידות, בהן קל יותר לטפל, המכונות יחידות הבנה (meaning unites) (Atkinson, 1998 ;) (Worthen & McNeil, 1996). קטגוריות התוכן צריכות לכלול גם את רגשות הנשים המשתתפות, תפיסותיהן והערכותיהן לנושא הראיון. לאחר זיהוי הנושאים השכיחים וקיבוצם לקטגוריות, הם עוברים ניתוח תוכן, על פי הנושא הנובע מתוך סיפורי הנשים בקבוצה (Colaizzi, 1978).

בהמשך, מפותחת סכימה מארגנת של הנתונים, המבחינה בין יחידות וקטגוריות של הנתונים (Brotherson, 1994; Kline Kline & Oken, 1992). בשלב זה נערך ניתוח של כל קבוצה לחד, כדי להשוות בין הקבוצות (Richter, Bottenberg & Roberto, 1991). לבסוף, נערכת טריאנגולציה של הנתונים - בדיקה כיצד נתוני קבוצת המיקוד מתקשרים לנתונים אחרים שנאספו בהקשרים אחרים או בשיטות אחרות - כלומר, בראיון האישי (Brotherson, 1994; Goodson & Sikes, 2001).

4.2 הליך המחקר הנוכחי

4.2.1 אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו עשרים ושלוש נשים, שחולקו לארבע קבוצות (שלוש בנות שש נשים וקבוצת החמיות הצעירות - חמש נשים):

1. קבוצת חמיות ותיקות (אימהות לבן הנשוי לפחות עשרים שנים);
2. קבוצת חמיות צעירות (אימהות לבן הנשוי עד עשר שנים);
3. קבוצת כלות ותיקות (הנשואות לפחות עשרים שנים);
4. קבוצת כלות צעירות (הנשואות עד עשר שנים).

חלוקת קבוצות המחקר נעשתה: (א) על פי תפקידן המשפחתי של הנשים (חמיות או כלות); (ב) על פי שנות הנישואין של הכלה (חמיות וכלות ותיקות או צעירות). חלוקת הנשים על פי משך הנישואין של הכלה התבססה על נתוני ממצאים קודמים, כי עיקר הבעייתיות ביחסים קיימת בשנות הנישואין הראשות (עד עשר שנים), וכי איכות היחסים משתפרת ביחס ישר לשנות הנישואין של הכלה (Duvall, 1954; Cotterill, 1994; Linn & Breslerman, 1996). משך שנות הנישואין של הכלות מתקשר לשלב בו נמצאות הכלות וחמיותיהן במחזור החיים, ואף לסוגיית הגבולות המשפחתיים שנשים אלו מציבות זו כלפי זו (Duvall, 1954, 1977).

גילן הממוצע של החמיות הותיקות היה 69, של החמיות הצעירות - 55, של הכלות הותיקות - 44 ושל הכלות הצעירות - 30 שנים.

המדגם כלל חמיות וכלות ממשפחות יהודיות, חילוניות, עירוניות ותקניות בלבד, כדי לא להוסיף משתנים שהשפעתם בתחום יחסי חמות-כלה טרם נבדקה. הקבוצות היו הומוגניות בגיל ובתפקיד המשפחתי, ובמצבן הסוציאקונומי של הנשים - שהיה בינוני (סונהיים, 1995; Brotherson, 1994).

דגימת המשתתפות בשתי קבוצות הכלות, נערכה בשיטת "כדור שלג" (snow ball), כאשר בכל קבוצה נמצאה משתתפת ראשונה המתאימה לתפקיד המשפחתי של הקבוצה (כלות) ולמספר שנות הנישואין שלה, שהביאה עימה משתתפת נוספת המתאימה להגדרת הקבוצה, וכן הלאה.

דגימת המשתתפות בשתי קבוצות החמיות נעשתה על ידי אמה של החוקרת, המכירה אותן מהיותן לקוחותיה, מכרותיה או ידידותיה.

בקשר הראשוני נמסר לנשים הסבר כללי וקצר על מטרת המחקר: ניסיון להבין את טיבם של יחסי חמות-כלה.

4.2.2 שלב א' – ראיון קבוצתי

הראיון הקבוצתי נערך על פי כללי ראיון קבוצת מיקוד (Daniluk, 1993; Brotherson, 1994; Henwood, 1997; Morgan, 1996; Wilkinson, 1999).

א. גודל הקבוצה

מאחר ושיטת המחקר נועדה לזהות, להבין ולהעמיק, ככל האפשר בנושא המחקר, הוגבל מספר המשתתפות בכל קבוצה ל-5-6 נשים בלבד, שהוא גם הגודל האופטימלי להבטחת אינטראקציה משמעותית ואינטימיות (סונהיים, 1995).

ב. מהלך המחקר

הפגישות נערכו בבית הוריה של החוקרת (קבוצות 1 ו-2), בבית החוקרת (קבוצה 3) ובלשכה לשירותים חברתיים, קרית אתא (קבוצה 4).

לפני הפגישות הוכנה זירת המחקר הקבוצתי (בית החוקרת, בית הוריה וחדר ישיבות בתחנה לטיפול במשפחה בקרית אתא). הוכנו מראש כסאות במספר המתאים למספר המשתתפות סביב שולחן, עליו הוכנה מראש תקרובת קלה. הפגישות הראשונות החלו בסבב שמות והיכרות בין הנשים, בו הן הציגו עצמן בפרטים אישיים, משפחתיים ותעסוקתיים.

המפגשים נערכו פעם בשבוע (למעט הפגות שנוצרו עקב חגים שחלו באותה תקופה). אורך כל מפגש היה בין שעתיים לשלוש שעות. בכל מפגש היה חלק מרכזי לסיפור האישי של אחת הנשים, אולם ניתנה אפשרות (כפי שאכן קרה) לשאר המשתתפות להגיב ולהעיר בו-זמנית על הדברים.

כל הראיונות הוקלטו לאחר קבלת הסכמה מצד הנשים, והסכמה הדדית של המשתתפות והחוקרת לשמירת האינטרס של הנשים לחשאיות הראיונות והשמות. הטקסטים שוכתבו על ידי החוקרת לאחר כל מפגש, בשמות בדויים.

השאלה הראשונה שנשאלו המשתתפות היתה: **כיצד היית מתארת את יחסך עם חמותך/בלתך?** שאלה זו נועדה להכניס את המשתתפות לתוך השדה הנחקר, כאשר מכאן ניתנה אפשרות לכל נחקרת לפתח את הנראטיב שלה על פי הכיוון שבחרה.

במידת הצורך, נשאלו שאלות נוספות במהלך הראיון הקבוצתי, כמו:

מה לדעתך הסיבות ליחסים שאת מתארת?

כיצד ניתן היה לשנות את היחסים?

האם יחסים אלו עשויים להשתנות בעתיד?

שאלות אלו נועדו למקד את המסגרת הסיפורית ולהעמיק את משמעות הקשרו האישי - לכללי.

המפגשים הקבוצתיים חייבו כל משתתפת להיות נוכחת בשישה מפגשים עם חברות הקבוצה ועם החוקרת. לתהליך מתמשך זה ישנו אפקט פסיכותרפויטי, מעבר לתהליך המחקרי, שאותר על ידי חוקרים אחרים (Goodson & Sikes, 2001; McLeod, 2001).

4.2.3 שלב ב' - ראיון עומק אישי

כלי החקירה השני בו נעשה שימוש במחקר הנוכחי הינו ראיון עומק מובנה למחצה (semi-structured in-depth interview), שהוא צורה מיוחדת של אינטראקציה מילולית, הנוצרת למטרה ספציפית ומתמקדת בתוך ספציפי (Goodson & Sikes, 2001; Nielson, 1990). לראיון, ככלי מחקר, ישנה מטרה מפורשת, הסברים אתנוגרפיים ושאלות אתנוגרפיות (צבר-בן יהושע, 2001).

ראיונות אינדיבידואליים מתאימים לחקר נשים, בהדגישם מאפיינים אישיותיים ו/או חברתיים של המרואיינים, רגשותיהם כלפי המרואיינים וכלפי עצם הראיון, והרחבתם את היחסים בין המראיין למרואיין מעבר לראיון עצמו (Hope & Klonnof, 1992).

במחקר הנוכחי, כל משתתפת בקבוצות המיקוד, התבקשה להשתתף גם בראיון אישי, כדי להרחיב ולהעמיק את היריעה המתודולוגית, ולאפשר טריאנגולציה של הנתונים (Goodson & Sikes, 2001; McLeod, 2001). הראיונות האישיים נוהלו, עובדו ונותחו על פי גישתן המתודולוגית של ג'ליגאן (Linn, 1996, 2001b) ושל לין (Gilligan, 1991; Brown, Debold, Tappan & Brown et al., 1987).

על מנת לבדוד את השפעת זמני הראיונות של שני כלי המחקר (צבר-בן יהושע, 2001), נערכו לחלק מהנשים ראיונות אישיים לפני תחילת תהליך הראיון הקבוצתי, ולחלק מהן - לאחר סיום השתתפותן בראיון הקבוצתי.

הראיונות האישיים נערכו בבית החוקרת, בית הוריה ובבתי המשתתפות, ונמשכו כשעתיים.

השאלות בראיון האישי היו:

1. כיצד היית מתארת את יחסך עם חמותך/כלתך?
2. אילו גורמים משפיעים על הקשר?
3. כיצד את מתארת לעצמך את הקשר בעתיד?
4. מהי תרומתך לאיכות הקשר עם כלתך/חמותך?
5. כיצד, לדעתך, ניתן לשפר את היחסים ביניכן?
6. מהו מקומו של בנד/בעלך במערכת היחסים עם כלתך/חמותך?
7. כיצד את חשה כלפי חמותך/כלתך? - מדוע?
8. כיצד לדעתך חשה כלפיך חמותך/כלתך? - מדוע?
9. האם היחסים בינך ובין חמותך/כלתך השתנו במשך הזמן? - כיצד? מדוע?
10. האם יש איזו שהיא שאלה שהיית צריכה לשאול ולא שאלתי?

4.2.4 עיבוד וניתוח הנתונים

שיטת הניתוח הנראטיבי בה נעשה שימוש במחקר זה הינה אקלקטית, ומשלבת קריטריונים אשר פותחו על ידי מספר חוקרים (Atkinson, 1998; Brown, Debold, Tappan & Gilligan, 1991; Linn, 2002). בנוסף, מחקר זה נשאר פתוח לבחינתן של קטגוריות נוספות ומימדי תוכן נוספים לאור נתוני השדה (McLeod, 2001).

מרבית החוקרים עושים שימוש בשיטת ניתוח אקלקטית, המשלבת יחד אספקטים שונים להתייחסות לטקסט הנראטיבי. אופי השיטה מחייב התאמות ספציפיות בהתאם לסוג האוכלוסיה ולנושא הנחקר (Brown et al., 1993; Cambell & Salem, 1999).

נתוני השדה עובדה בארבעה שלבים:

בשלב הראשון של העיבוד והניתוח של נתוני הקבוצות, התקבלה התרשמות כללית מהנראטיב: תכנים, תהליכים מרכזיים, צורת וקצב זרימת הסיפור, הדגשים מיוחדים וכיו (Goodson & Sikes, 2001).

בשלב השני נערך ניתוח על פי העיקרון המנחה לעיבוד וניתוח הנתונים, שהינו קטיעת תעתיק הראיונות ליחידות הבנה (meaning units) (Atkinson, 2001; McLeod, 1998; Worthen & McNeill, 1996). בשלב זה סומנו התימות המרכזיות שעלו מדברי כל נחקרת בפני עצמה (מיסוד היחסים, רגשות, טיב היחסים בהווה, ציפיות, מקום הגבר ביחסים, כיצד חמיות מתארות את כלותיהן וכיצד כלות מתארות את חמיותיהן, מה הסיבות שהנשים מעלות להיות היחסים תקינים או בעייתיים).

בשלב השלישי נבדקו יחידות אלו על פי מידת התאמתן לששת המימדים, הפתוחים לריבוי קולות של התנגדות, אותם הציעה לין (Lin, 2002). מאחר ומימדי ההתנגדות הללו נבדקו אצל לין במערך מחקר פרטני בלבד, הוספנו מראש לעבודה הנוכחית את הקטגוריה של האינטראקציה הקבוצתית וביקשנו

לשמוע גם את קול הנשים במערך של קבוצה: שלב זה הינו למעשה קישור הנתונים לתיאוריה, מתן משמעות לטקסט, וחשיפת הקשרים בין הקטגוריות.

העבודה בשלושת שלבים אלו נערכה לגבי הטקסט האינדיבידואלי של הנשים, לאורך השלבים, ולא במקביל לגבי מספר נראטיבים.

בשלב האחרון הושו מימדי הניתוח לרוחב הקבוצות השונות (חמיות ותיקות, חמיות צעירות, כלות ותיקות וכלות צעירות), כטקסט קבוצתי. שלב זה חשף את הקול הקבוצתי ואת התהליך המתפתח של היחסים לאורך מחזור חיי הנשים, על פי גילן ותפקידן המשפחתי. תהליך חלוקת הטקסט לקטגוריות תוכן, נערך על פי עקרונות הניתוח של מקלוד (McLeod, 2001):

האם הקטגוריה עלתה בכל המקרים ?

כיצד זוגמאות-נגד משנות את משמעות הקטגוריה ?

האם ניסוח שם הקטגוריה אכן מלמד על המשמעות של תוכנה ?

האם יש קטגוריות אחרות בעלות משמעות דומה או חופפת ?

תוקף ומהימנות

אמות המידה המקובלות לבחינת אמינותם של ממצאים במחקר מדעי, הינם תוקף ומהימנות.

א. תוקף פנימי וחיצוני - התוקף החיצוני של מחקר מתקבל בהיות הנתונים תואמים את המצוי בספרות התיאורית או במחקרים אחרים (McLeod, 2001). התוקף החיצוני במחקר הנוכחי מסתמך על מעט המחקרים שנעשו בנושא, ובעיקר על מחקרה של דובאל (Duvall, 1954).

למרות הבעייתיות בהבטחת התקפות של מחקר איכותי (צבר-בן יהושע, 2001), ניסינו להבטיח את התוקף הפנימי בהשתמשנו בשני כלים מחקריים (ראיון קבוצות מיקוד וראיון אישי) לצורך הצלבה (triangulation), שהינה האופן העיקרי להשגת תקפות במחקר איכותי. ההצלבה גורמת לחוקר לבחון מקור אחד של אינפורמציה לעומת אחרים, וכן לסלק פרשנויות שלא נמצאו להם מספיק נתונים צולבים לתיקוף הסברם (צבר-בן יהושע, 2001).

ב. מהימנות - מחקר איכותי, המדגיש את החוקר ככלי חקירה ייחודי, אינו מאפשר מהימנות במובן של שיחזור המחקר להשגת תוצאות זהות. המהימנות, לכן, הינה פנימית, וקשורה לכישורי החוקר ולעיבוי איסוף הנתונים (יוסיפון, 2001). עיבוי הנתונים התבצע במחקר זה על ידי השימוש בשני סוגי הראיונות - אישיים וקבוצתיים.

פרק 5 - ממצאים

כפי שהוסבר בפרק הקודם, נתוני השדה עובדו בארבעה שלבים, כששני השלבים הראשונים העלו את "יחידות הבנה" הראשוניות של הממצאים. יחידות אלו קובצו על פי הנושאים הבאים: מיסוד היחסים, מה זה להיות חמות/כלה?; האירוע המשברי, היחסים בהווה, היחסים בעתיד, סוגיית האמא, סוגיית הסבתא, מקום הגבר ביחסי חמות-כלה, שביעות הרצון מהיחסים, דפוסי ההתנהגות בין הנשים, תכונות אישיות המיוחסות לחמות/לכלה, ציפיות מהיחסים, סיבות ליחסים בעייתיים, סיבות ליחסים תקינים.

בשני השלבים הבאים של הניתוח והעיבוד, נבדקה התאמתן של "יחידות הבנה" אלו למימדי ה"התנגדות המוסרית" של לין (Linn, 2001b, 2002). פרק זה מציג את ממצאי המחקר לאחר עיבודם הסופי למימדי ה"התנגדות המוסרית", תוך פיתוחם והרחבתם לצורכי המחקר הנוכחי.

5.1 ממצאי קבוצות המיקוד

ממצאי קבוצות המיקוד יובאו תחילה בחלוקה למימדי התוכן של קולות ההתנגדות המוסרית בכל קבוצה, אחר כך בהשוואה בין ארבעת קבוצות המחקר ולבסוף, בהשוואת קבוצות החמיות לקבוצות הכלות.

5.1.1 קבוצה מס' 1 - חמיות ותיקות

בקבוצה זו השתתפו 7 נשים בגילאי 65 עד 71. לשתי נשים היו בנים גרושים, ובן של חמות נוספת התגרש במהלך המחקר. כל הנשים היו ממוצא אשכנזי.

טבלה מס' 1- איפיונים דמוגרפיים של החמיות הותיקות

שם	גיל	מצב משפחתי	מס' ילדים (מס' בנים)	שנות נישואי הבנים	עיסוק	השכלה
חוה	68	נשואה	4 (2)	15 ; 20	גימלאית	תיכונית
נעמי	65	נשואה	2 (2)	10 ; 21	משרה חלקית	תיכונית
בלה	69	נשואה	2 (2)	3 ; 20	גימלאית	יסודית
שולה	70	נשואה	2 (2)	20 ; 22	עקרת בית	תיכונית
ברכה	70	נשואה	2 (1)	19	משרה מלאה	אחות
רעיה	71	אלמנה	2 (1)	21	משרה חלקית	יסודית

האווירה בקבוצה זו, למן המפגש הראשון, היתה חמה ונושאת אופי של מפגש חברות. על השולחן המתין לבאות כיבוד של גבינות (המפגש הראשון חל ימים ספורים לפני חג השבועות).

קטגוריות התוכן שעלו מתוך הראיונות הקבוצתיים היו:

1. גיאוגרפיה של אפשרויות

קול זה משקף את הידע של החמיות הותיקות על טווח האפשרויות העומד בפניהן בתסריט החברתי והמשפחתי בו. הן ממלאות תפקיד של חמיות. כניסת החמיות לתפקידן זכורה להן כמעורבת בהתלבטות לגבי סגנון התפקודי, נוכח הסטריאוטיפ השלילי שלו:

"כשאורי התחתן, אמרתי, אני לא אהיה החמות הפולניה. אני לא אהיה גלגל" (שולה).

נעמי סברה שכבר בתחילת הקשר צריך להבהיר לכלה כיצד יש לנהוג עם חמותה:

"לפני שבת הולכת להתחתן, לתת לה מתנה ספר איך להתנהג עם חמה. גם זאתי אמא, גם לה כאבה הבטן שהיא ילדה את הבן. היא צריכה לדעת איך היא תתנהג לחמה...".

בלה סיפרה על כך שמאוחר מדי היא גילה את שני התסריטים התפקודיים האפשריים לחמות:

"קראתי מאמר מאפרים קישון במטוס: היו שתי כלות, ישבו בבית קפה ודיברו מהחמה. אז כלה אחת אומרת החמה שלי מגעילה אותי עם הבישול ועם העוגות, ממש מגעיל והיא סוחבת אלי את האוכל. אז השניה אומרת, לא - החמה שלי עם הכפפות והיא שותה קפה, ותענוג לשבת איתה ולדבר. כשאני קראתי את זה, אמרתי - את יודעת מה? אולי עדיף להיות כזו חמה? כמה שאת נותנת, ואת מסריחה ואת מזיעה, זה יותר גרוע. אחרי שכבר הייתי חמה קראתי את זה, חבל שלא קראתי את זה קודם. יש משהו בזה, אנחנו פשוט נעשים קטנים, רוצים לקרב אותה ולהרשים אותה..."

מדברי החמיות עולה כי הידע לגבי תפקיד החמות לא היה זמין עבורן לפני נישואי הבן, למעט הסטריאוטיפ ממנו ניסו להימנע. הן השקיעו מחשבה באופן ההתייחסות לכלה, והן לא היו בטוחות שהן יודעות אם הדרך בה בחרו היתה אומנם הדרך הנכונה ("אולי הייתי צריכה להתנהג אחרת?").

גילן המתקדם של החמיות הותיקות, נסיון ביחסים עם כלותיהן וההבנה שבן שייך למשפחתו החדשה, יצרו אצלן תחושת אי צדק נוכח נתינתן בעבר וסיכוייהן לקבל עזרה בעתיד:

"מה קורה אם מישהו כאן, חלילה, צריך תמיכה. אז יש לנו רק ילדים כדי לתת להם?" (בלה).

"אבל מה היא תעשה עם הכלה? היא צריכה לדבר עם הבן בארבע עיניים. להגיד לו אני לא מרגישה טוב, אולי אני אמות, בוא נעשה משהו עכשיו שיתן לי הרגשה טובה, רק עם הבן. הכלות לא שייכים" (בלה).

מעבר לידע של החמיות לגבי הסטריאוטיפ של יחסי החמות והכלה, הרי שהיותן חמיות כעשרים שנה הביאה אותן לתובנות אישיות, הנובעות מנסיון הפרטי לגבי היחסים עם הכלות. החמיות הותיקות נימקו את האפשרות לקיום יחסים תקינים בעיקר כנובעת משתיקתן, שהינה אמצעי למניעת התלקחות של הבעיות, ולא אסטרטגיה המביאה ליחסים טובים.

החמות היחידה, רעיה, שתארה את יחסיה הקרובים עם כלתה לשעבר, נתנה מספר סיבות לכך:

א. הכלה מוכרת לחמות עוד מזמן היותה ילדה -

“מגיל 13 היא באה אלינו הביתה. היתה לומדת אצלנו בבית”.

ב. יחסים טובים של החמות עם אם הכלה -

“אני אוהבת את אמא שלה, של כלתי, ואני בקשר איתם כמו עם משפחה שלי. ממש בתוך נשמת”.

ההסברים שנתנו החמיות הותיקות ליחסים בעייתיים בינן לבין הכלה היו:

א. הבעייתיות ביחסים הינה טבעית

על פי דברי החמיות, הרי שמעבר לכל גורם ספציפי, הבעייתיות אינה ניתנת להסבר. החמיות הותיקות דיברו על הבעייתיות כעל גורם נתון שאין לדעת מה עומד מאחוריו, והינו בלתי הפיך:

“אני מתחילה לחשוב מה עשיתי... אני לא יודעת מה... צריך ללמוד להשלים עם זה” (שולה).

“זה התחיל עם רגל שמאל מההתחלה” (רעיה).

“היא עוד לא הכירה אותי, וכבר עשתה ממני חמה: כמו שאומרים על מישהי - היא שחורה, היא מכשפה” (בלה).

ב. סטיגמה שלילית של החמות

“הסטיגמה אומרת שחמות זה דבר רע, והאמא והבת מסתדרות” (שולה).

ג. חוסר במודלים לחיקוי

גילן של החמיות בקבוצה זו מיקם את ילדותן בשלהי מלחמת העולם השנייה, ובמשפחות שחו הגירה. במשפחות אלו לא תמיד היו חמיות וסבתות, מה שמנע הנהוות מודלים לתפקידים אלו:

רעיה העידה שחסר לה מודל לחיקוי:

“היתה שואה, והיו ילדים, כמוני, שגדלו בלי סבא וסבתא, ולאמא שלי לא היתה חמות ואז איך אני יודעת איך להתייחס לחמות?”

שולה הסכימה שאומנם לדור שלהן לא היו מודלים לחיקוי, ומה שנותר היה הסטריאוטיפ, שגם הוא לא תמיד נאמן למציאות:

“אם אנחנו הולכים לפי מה שהסטיגמה של החמות אומרת שהחמות היא דבר רע והאמא והבת מסתדרים”

סיבות הנובעות מהחמות:

- א. הבעייתיות נוצרת בשל ויתור החמות על כוחה:
"אנחנו פשוט נעשים קטנים, רוצים לקרב אותה ולהרשים אותה" (בלה).
- ב. החמות דורשת יותר מדי מהכלה:
"יכול להיות שאמא של בן רוצה יותר מדי בשביל הבן שלה. אבל היא לא אמא שלו, היא אשתו" (ברכה).

סיבות הנובעות מהכלה:

- א. חומרנות של הכלה:
"הכל אצלה תלוי בכסף. לא תתני לה - לא תכיר אותך" (נעמי).
- ב. כפיות טובה של הבן והכלה:
"אני לא מבקשת תודה, אבל לפחות תעריכו את זה" (נעמי).
- ג. חוסר חינוך של הכלות לתפקידן:
"פה הילדות מחונכות אחרת, הן הולכות לצבא" (בלה).
- ד. קיפוח החמיות כסבתות:
"אולי לא נותנים לך להיות סבתא טובה, אם את מרגישה שאת סבתא סוג ב'" (בלה).
- ה. בעיות בזוגיות של הכלה והבן:
"הם לא מודים בזה שהם לא בסדר, אז האמא שלו אשמה..." (בלה).

2. הגדרה מחודשת של ה"אחרות"

כאשר הן נשאלו "מה זה להיות חמות", נשמעו אנחות מפי החמיות הותיקות. בקטגוריה זו גם עלה השימוש של החמיות בשפת השתיקה ותפיסתן את עצמן נוכח הסטריאוטיפ השלילי של חמיות:

א. להיתפס כשלילית (מיתוס החמות)

החמיות היו מודעות לסטריאוטיפ השלילי הנלווה לתפקיד החמות. שולה התמקדה בפער שבין הקונוטציות השליליות של התפקיד הזה ובין תחושתה, שבמישורי יחסים אחרים היא נתפסת אחרת:

"קשה לי לדון על עצמי ולהגיד אני נורא רעה או נורא טובה... אולי כל אשה חושבת שהיא באמת בסדר, יש לי מספיק חברות, מה שאומר בחורה די נחמדה, אבל זה לא שייך... בכל זאת אני מתחילה לחשוב מה אני עשיתי... לא יודעת מה".

ב. לכאוב

כל החמיות סברו כי להרגיש חמות - פירושו להרגיש כאב:
"... בהתחלה זה מאוד כאב. זה כאב לי מאוד בהתחלה... כי להרגיש חמות זה להרגיש מיותרת... אבל לאט לאט למדתי להיות עם הכאב... אבל להגיד שזה אף פעם לא מציק לי - זה לא נכון. זה לא נכון" (שולה)

כששולה אמרה "להרגיש חמות זה להרגיש מיותרת", החמיות האחרות הסכימו איתה בהנהוני ראש ובהסכמה מילולית. שולה המשיכה ותיארה את נסיונותיה להתגבר על הכאב, ועל ההצלחות והכשלונות שבנסיונות אלו:

"אני לפעמים חושבת לעצמי שאני צריכה ללמוד להשלים עם זה. זהו זה, ולא יהיה אחרת, לא לעשות אפילו רכילות אני או היא או הוא או הם. ככה היחסים, ככה זה... ובעצם, בסופו של עניין, על מנת לא להכאיב לי טוב לי לחשוב "זה הבן שלי, וזו בסך הכל הכלה שלי". אם יש לי יום רע - אז לא השלמתי עם זה. אם אני מתעוררת בלילה ומתחילה לחשוב את המחשבות האלה ואחר כך אני הבנתי שמה שאי אפשר לשנות - לא צריך לשנות"

לשתוק

ג.

רוב החמיות העידו על עצמן ש"להיות חמות" פירושו לשתוק. שתיקתן נבעה מסיבות רבות. ברכה חשה שאין לה זכות להתערב:

"יש הרבה פעמים שרואים דברים קשים, אבל מי אני שאכניס את האף שלי באמצע? אז סותמים את הפה".

בשתיקה של חווה ושולה יש חולשה ופחד מעימות עם כלתה:

"... אבל אני גם לא יכולה לשנות את זה, אז אני שותקת, מה יש פה להגיד, אין לי מילה... לי אסור להגיד כלום, אני הרי לא מבינה כלום... לא יצא לי לדבר איתה כי אני מפחדת להתחיל לדבר על זה, כי כשמתחילים לדבר על זה, אז היא מיד אומרת תמיד - שקט" (חווה).

"כי, זה נכון שיכולתי לדבר איתה, אבל אולי לדבר זה יכול היה להיות יותר גרוע, אולי היתה אומרת לי - "את יודעת מה, האף שלך כל כך לא מוצא חן בעיני, שאני רק רוצה להקיא כשאני רואה אותך. זה יכול היה להיות יותר גרוע. כי אולי אני חושבת שהאף שלי בכל זאת בסדר. כי אני חושבת שכל כך הרבה זמן עבר, וכל כך הרבה זה, זה לא ישנה בלאו הכי" (שולה).

רעיה שותקת מפני שאינה רוצה להחמיר את היחסים המעורערים בין בנה לכלתה:

"ראיתי הרבה דברים שלא מצאו חן בעיני, ולא אמרתי, כי לא רציתי להיות גורם באי ההבנה שם...אני, אישית, לא היה לי איתה שום ויכוח בתור כלה וחמות. כי אני קיבלתי אותה כמות שהיא, ואמרתי עליה תמיד שהיא היהלום הלא מלוטש שלי. אבל זה לא עזר".

להיות מתוסכלת

ד.

תחושת התיסכול של החמיות בקבוצה זו נראית כמעידה על התנגדותן להיותן "אחרות", ומתפיסתן שקיים חוסר הגינות ביחס כלפיהן, לאור השקעתן בעבר בבן, והשקעתן בהווה בבן ובכלה:

"אני רוצה להגיד שזה לא פייר ככה" (חווה).

נעמי קבלה על כך שמאמציה ותרומתה אינם מוערכים כראוי:

"אני אפילו לא מחפשת תודה. ההכחשה. ההכחשה מרגיזה אותי. מה נתת לנו? ... היא די כועסת עלי... לפני כמה זמן הייתי אומרת שאם אני נותנת, אני לא מבקשת תודה, אבל לפחות תעריכו את זה. גם הבן לא מעריך את זה... אני הולכת עם הרגשה לא נוחה. אני ברצון נותנת, אבל הבן שלי לא יודע אפילו להעריך את זה. הכלה יודעת. אבל היא לא נותנת לי הרגשה... כולו אני מפרנסת יחידה.. אז אני הולכת עם הרגשה כואבת נורא כל הזמן. כואבת - מין כפיות... מין זלזול... אני לא יודעת איך להגדיר את זה."

ה. לסבול יותר מאשר הכלה

שולה העלתה את הטענה שלהיות חמות ביחסים בלתי תקינים עם הכלה הינה חוויה מכאיבה יותר לחמות מאשר לכלה. טענה זו מרמזת על תפיסת החמיות את עצמן כיותר "אחרות" במשפחה מאשר הכלות. האחרות נטו להסכים איתה:

"כשהיחסים לא טובים, זה יותר מפריע לחמות, כן לחמות" (נעמי).

"בטח שלחמות, מפני שהחמות כבר זקנה, אין לה כבר בבית הרבה תעסוקה, לצעירה יש. יותר קל לכלה כי יש לה עוד חברות, היא הולכת לעבודה, היא עם הילדים שלה, היא עם בעלה. כשאת יושבת לבד ומתחילה לטחון, אז יוצא הסיפור... אל תשכחי שהנכדים בידיים של הכלה, אז את מפסידה הכל" (חוה).

3. דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

קול זה משקף את אופן ההתמודדות של החמיות עם קונפליקט ביחסים עם הכלה, ומעלה את חשיבות הגבולות באופן ההתמודדות. בספרן את סיפוריהן, אצל כל החמיות הועלה אירוע משברי אחד, שממנו הוגדרו יחסים עם הכלה כבעייתיים. אירוע זה יכול היה להתרחש עוד לפני הנישואין, או ממש בתחילתם:

"אני לא יכולה לשכוח... זה היה יומיים אחרי החתונה, וכמה הם יצאו לפני זה? שבועיים בסך הכל. אז היא נשארה בבית אצלי עם חברים שלה, ופתאום אני שומעת "חמתי, חמתי". אמרתי: רק רגע, יומיים אני חמה ואת כבר שמה אותי על השולחן? מה קרה לך? ... וככה זה התחיל... ותיכף הם נסעו אחרי חודש, ואני - חמה... הכי מרגיז... זה אני עוד לא יכולה להבין. היא עוד לא הכירה אותי וכבר עשתה ממני חמה, היא אפילו לא חיה איתי, אחרי שבועיים שהכירו - תיכף עשו חתונה..." (בלה).

אירוע זה הינו "המבשר" של דפוס היחסים בהמשך. שכן כבר עם האירוע הראשון החמות מבינה (או משערת) שהכלה תופסת אותה כפי שהסטריאוטיפ מתאר את החמות הטיפוסית. החמות מנסה להבין מדוע התרחש הדבר, ומסקנתה הינה שהקונפליקט הינו בלתי נמנע, מעצם הגדרת היחסים:

"פה יש שנאה מהתחלה, לפני שהילדה אפילו נולדה. והם לא יכולים להגיד שאני לא מוותרת. כי מה יוצא לי מזה?" (חוה).

הקונפליקט בין החמות והכלה עלול להתקיים גם כשאין לו הסבר, והחמות אינה יודעת מדוע כלתה ניתקה עימה את היחסים:

"אני עם כלתי הקטנה, זו שנשואה 19 שנים, עמדתי עד לפני חמש שנים נורא בטוב. ויום אחד היא קמה בלי להגיד מילה, וחתכה אותי ממנה... והיא גרה על ידי, ואני רק רואה אותה או היא רואה אותי לחגים או אם יש יום הולדת... בלי שום סיבה, לא היה כלום, לא היה בינינו שום דבר, אבל התחלתי להבין שהיא לא סובלת אותי, וזו זכותה, זכותה, זכותה לאהוב אותה ולא אותי, כאדם חפשי, אבל למה... (שולה).

לאחר היווצרות הקונפליקט, היחסים הינם רשמיים, קרים ומאולצים:

"לראות אותם באים ליום הולדת אצלנו זה ממש לראות טרגדיה. הם יושבים ואני פותחת את החבילה, ואומרת תודה רבה יונת, איזה יופי. ואז יושבים ואני שואלת את יונת את רוצה חתיכת עוגה? - לא. תה? לא. לא. הנכד, לא עושה לא עושה חשבון לאף אחד, הוא גם לא שמע שהיא אמרה לו אל תאכל או כן תאכל... (שולה).

החמיות סברו כי הקונפליקט הינו בלתי הפיך:

"אני לא חושבת שהיחסים יכולים להשתפר, כי אני עצמי כבר כל כך כועסת עליה, שקשה לי לדבר איתה בלי כעס, או לספר לה מה שסיפרתי לכן. אולי עדיף לי שהמצב יישאר ככה. הייתי רק רוצה למצוא דרך לא לאבד את הבן והילדים המקסימים האלו" (שולה).

"זה נגמר. וגם לא יהיה יותר טוב. יכול להיות יותר רע. אבל נקווה שלא יהיה יותר רע" (בלה).

4. קול המשוחרר מהשיח של האחר

קול זה מבטא את התנגדותן של החמיות לשיח ההגמוני, לפיו, אולי, עליהן לפנות את הזירה המשפחתית לכלה. קול זה שיקף את סוגיית הכוח של החמיות, כמתנגד לתסריט בו הן אמורות לחזור אחר הכלות:

"אצל הכלה, יש כבר חיזור. לא רק לך. בלי שאנחנו יודעים, אנחנו משתדלים יותר" (ברכה).

צורך זה בחיזור אחר הכלה נראה כנובע מהשיח הדומיננטי לפיו לחמות יש כוונות השתלטות על בני המשפחה:

"מה שאנחנו לא נעשה, זה מהתחלה נראה כאילו אנחנו רוצות להשתלט. כי יש מין דעה כזאת, שחמות רוצה להיות השליטה של המשפחה" (בלה).

שולה מתנגדת להיכנע לתסריט זה, מאחר והדבר נראה לה כחולשה מצידה:

"עד שהיא לא תחליט שגם היא יכולה לבוא, אז לא. אנחנו לא ברוגז... ואני גם לא רוצה שהיא תחשוב שאני מסכנה... לי נוח ככה..."

הקול המשוחרר מהשיח של ה"אחר" מתבטא גם בשפה בה משתמשות הנשים. קול זה מעלה מטאפורות ודימויים:

א. המונח "חמות" (או בשיבוש המקובל "חמה"), נתפס על ידי החמיות לכשעצמו כמטאפורה שלילית. כשהכלה אמרה "זאת חמותי", הדבר התפרש אצל החמות כביטוי גנאי: "כבר עשתה ממני חמה, כמו שאומרים על מישהי - זאת שחורה, זאת מכשפה...".

ב. יחסי חמות-כלה מתוארים על ידי החמיות הותיקות במונחים מתחום המלחמה: "מלחמה, ממש קרבות", "הפסקת אש", "שלום קר".

ג. החמות כסבתא נחותה, סבתא סוג ב':

"זה מזכיר לי סיפור כזה, שאני לא זוכרת עכשיו איך קוראים לו, שסבתא אחת היתה מאוד עשירה, והסבתא השניה היתה מאוד עניה, וזו שהיתה עשירה, היה לה פסנתר בבית, וכל מיני, והילדים באו, והיה אפשר להם לנגן, והכל היה להם מבחינת כסף, רק לא סבא וסבתא עם לב, והסבתא העניה - היא טיפלה בהם, ישבה לידם כשהיו חולים, וכל זה..." (שולה)

ד. החמות הלא מתערבת היא "חמה על הנייר".

ה. החמות כשהיתה כלה היתה טובה לחמותה:

"חמתי היתה אומרת מה את צריכה יהלומים, את בעצמך יהלום".

5. פרקטיקה של רגשות

מימד זה היה במקור, אצל לין (2001) "פרקטיקה של אהבה". לאחר איסוף נתוני השדה והתאמתם לאוכלוסיית המחקר הנוכחי, שונה מימד זה ל"פרקטיקה של רגשות". קול זה בא לידי ביטוי בעיקר כמבטא רגשות של כעס וכאב אצל החמיות הותיקות על המרגיליזציה שנעשתה להן על ידי הכלה:

"להרגיש שאת פשוט נזרקת מהמעגל של המשפחה זה הכאב הכי נורא. בהתחלה היה כעס גדול, אבל עם השנים זה הופך לפצע כואב, שהולך איתך לכל מקום" (שולה)

הקול המבטא פרקטיקה של אהבה בא לביטוי בהשוואה שערכו החמיות בעלות שתי כלות, בין כלה לכלה:

"השני התחתן עם טיפוס אחר לגמרי, מהרגע הראשון היא היתה לי כמו בת, לבבית, נחמדה. לקטנה, מה שאני לא אתן ומה שלא אעשה, תמיד יש טענות... וזו - אפילו יותר מבת. אני לא יודעת אם בת חיה בגלוי עם האם, כמו שהיא חיה בגלוי איתי" (נעמי)

"מה אני יכולה לעשות. אני אוהבת יותר את הראשונה. אי אפשר להוציא את זה מהלב. אני חייבת כל פעם לדבר עם השניה. היא לא מרגישה שאני זרה. ואני מרגישה אותו דבר" (רעיה)

הציפיות המוקדמות מהיחסים סימנו אותם כבעלי פוטנציאל ליחסים שיש בהם אהבה, כמו בין אמא ובת:

"רציתי שהיא תהיה ילדה שלי. אני אתן לה הכל, כמה שאני מסוגלת. זה הסיבה של אהבה, זה בכלל לא שייך לזה. זה האהבה שנתת לבן שלך, ואת רוצה לקבל משניים בחזרה" (בלה)

הנסיון בפועל, הראה לחמיות כי פוטנציאל האהבה ביחסי חמות-כלה הינו בלתי אפשרי:

"...וגם מצפים שהכלה תאהב את החמה... נו, זה יכול להיות?" (ברכה)

"אני נורא רציתי שתהיה לי בת..." (חוה)

"אני יודעת שכלה לא יכולה לעולם להיות בת. לא יכולה. זה נגד חוקי הטבע... כי יש לה אמא, יש לה אבא ואמא... היא יכולה להיות חברה. היא יכולה להיות ידידה, היא יכולה להיות האשה של הבן שלך. אין היום שאומרים "אמא" (נעמי)

יכולת ליחסים עם אחרים

6.

קול זה ביטא את יכולתן של החמיות, על פי הנראטיבים שלהן, להיות ביחסים עם אחרים. כאשר החמיות תארו את עצמן ככלות, על פי סיפוריהן, הן היו טובות יותר מכלותיהן:

"לי היתה חמה ואני גרתי אצלה חמש שנים כי לי לא היה בית, ואני נתתי לה את המשכורת, והיא נתנה לי חמש לירות בחזרה שיהיה כסף כיס. כי ככה אני חונכתי מהבית שאמא צריכה, אבל פה הילדות מחונכות אחרת. הן הולכות לצבא..." (חוה)

"חמתי היתה אומרת מה את צריכה יהלומים, את בעצמך יהלום. ואני קיבלתי בתור קומפלימנט שהיא רואה אותי יהלום. ובחתיונה, גיסתי קיבלה שעון מאמא שלה, ומחמותה צמיד זהב. חמותי אמרה שאני לא צריכה זהב כי אני בעצמי חתיכת זהב. ואנחנו חיינו נורא טוב יחד. כשהיא היתה חולה, רק אצלי היא רצתה להיות. גם גרנו 13 שנה ביחד. בגלל זה אני לא יכולתי לתפוס, מה פתאום, הכלה שלי לא תהיה כמו שאני? שתטפל בחמה ובחם?" (בלה)

קול זה שיקף גם את דפוס היחסים הנוכחי של החמות והכלה. היחסים של שתיים מהמשתתפות הוגדרו על ידן כתקינים (ברכה ורעיה), שתי חמיות נמצאו בנתק מוחלט מהכלה (שולה ובלה), והשאר הגדירו את היחסים בין "קורקטיים" לבין על "סף פיצוץ" (נעמי וחוה).

יחסים קורקטיים - כל עוד אין נוגעים בנושאים רגישים:

"היא מצלצלת, אני פעם בשבוע לוקחת את הנכד. היא אוכלת צהריים. אז הקירבה היא קירבה טובה ונחמדה, כל עוד לא מדברים על כסף. אז היא מתחילה להתכנס בתוך עצמה, נכנסת לדיכאון וגמרנו. והיא מלחיצה גם את הבן" (נעמי)

"היום המצב פושר רוב הזמן, עם פה ושם התפוצצויות, שעוברות עד הפעם הבאה" (חוה)

החמיות למדו מהם הנושאים שהינם בעלי פוטנציאל להפוך את היחסים מ"קורקטיים" ל"מתפוצצים" (בדרך כלל קשורים לעזרה הכספית של ההורים לזוג), והשתדלו להימנע מהם. החמיות הבחינו כי היחסים השתפרו עם השנים:

"היחסים שלי עם כלתי הגדולה לא באו לי בקלות לי או לה, ואנחנו היום עומדות נורא בטוב... אפשר להגיד שהיום כבר נוח לנו להיות באותו חדר..." (רעיה)

הנראטיבים של החמיות הותיקות העלו דמויות אחדות כקשורות ליחסים הבינאישיים במשפחה: הכלה, אימה, החמות כסבתא, והבן.

הכלה כסובייקט מוסרי

מתוך סיפוריהן של החמיות, עלתה דמותה של הכלה כסובייקט מוסרי בעל תכונות שליליות, יותר מאשר חיוביות. התכונות החיוביות הבודדות שהוזכרו היו היותה עקרת בית טובה ("מה שלזכותה זה שהיא מאוד נקיה, והבית מצוחצח ומבריק"), ואופקיה הרחבים ("היא הלכה לקורסים ולימודים, ועל כל דבר היא יודעת").

א. תכונות שליליות של הכלה

חסרת התחשבות, רעה, אנוכית:

"אם אני אגיד לה שאני בבית חולים, היא תגיד לי שאני אצא כי אני צריכה לשמור על הילד..." (נעמי)

"ורדה היא אגואיסטית שחושבת רק על עצמה" (ברכה)

"זה האופי שלה. היא נהנית מזה שהיא רעה" (שולה)

ב. הכלה טיפוס סגור ודיכאוני:

"יש בעיה כאן. יש כאן בעיה רצינית עם הדיכאון האלה שלה. היא גם די מרחיקה את הבן שלי מהחברה. היא, כשמזמינים לאיזה אירוע, היא עושה טובה שהיא באה" (נעמי)

ג. חומרנית, תאבת בצע, בזבזנית:

"הכל אצלה תלוי בכסף. תתני לה מה שהיא רוצה, היא תהיה נחמדה. לא תתני - היא לא תכיר אותך... עד שזה לא נוגע לתחום הכלכלי - היחסים מצויינים" (נעמי)

"אז הלכנו למסעדה, היא היתה ראשונה שהזמינה מהכל, ולא אכלה. כל מה שיש ברשימה, שלוש מאות דולר על השולחן. למה לא? להוציא לנו את הקישקע..." (בלה)

ד. הכלה קנאית:

"את יודעת שהכלה שלי נורא כעסה בהתחלה; מה את נוסעת לחו"ל כל הזמן?, אז אמרתי לה שזה הרגל, זו המחלה שלנו, מה לעשות, אי אפשר לרפא את זה. גם הכלה הצעירה שבאה, אומרת: (בגרמנית) יש לך כל כך הרבה בגדים, כולם שלך? מה את צריכה כל כך הרבה בגדים? אמרתי לה, זה מחלה, למבוגרות יש הרבה כי הם לא זורקים וקונים כל שנה, וכשאת תהיי בגיל שלי יהיה לך יותר. היא ממורמרת. לה יש, אבל למה שיהיה לי?" (בלה)

אם הכלה כסובייקט מוסרי

החמיות יודעות שאי אפשר לצפות מהכלה לאותו יחס שהיא נותנת לאמה, ושהיחסים שלה עם אמה כנים יותר:

"אני לא רוצה שיוניית תאהב אותי כמו את אמה שלה. לא, לא... לי יש ילדים. אני גם לא רוצה שיוניית תענה לי כמו שהיא עונה לאמא שלה. זה כל הסיפור" (שולה)

"אבל את יודעת מה, אם היא עונה את זה לאמה שלה, אז היא אומרת מה שהיא חושבת, ואצלך היא לא עונה. לא אומרת מה שיש לה בלב" (חוה)

"כשאמא אומרת ככה, זה מובן, את יכולה להתווכח איתה, את יכולה לטרוק את הדלת, אבל את למחרת שוב חוזרת, זו הבת שלך" (ברכה)

נראה כי כפי שהחמיות הבחינו בין יחסיהן עם אמן ועם חמיותיהן, כך הן מקבלות שיש הבדל בין יחס הכלה לאמה ואליהן.

הסבתא כסובייקט מוסרי

בעוד החמיות מבינות שיחסי הכלה עם אמה שונים מיחסיה עם חמותה באופן "טבעי", הרי שביחס לסבתאות, קשה להן לקבל את ההבדלים בין לבין אם הכלה. החמיות חשות מורחקות ומקופחות בהשוואה להורי הכלה:

"כמו שהילדה נולדה, בערב אני באה, והילדה, תינוקת של שבועיים, ישנה. אז האבא של כלתי אומר: לא, לא, אל תתקרבי על יד הילדה, היא יושנת, ואת תפריעי לה. אמרתי - אברהם, בחייך, אני לא גידלתי ילדים? מה פתאום... אז הוא אומר: לא, לא. היא, הכלה, נכנסת ואומרת: לא, את תפריעי לה. אמרתי: בסדר... מאז כבר לא באתי" (בלה)

גם שולה חשה שהיא אינה רצויה, וגם היא נקטה בהתרחקות:

"... אז הייתי באה אליה, והיא היתה אומרת לא, שולה. את לא יכולה לגעת בה, זה צריך לרחוץ ידיים, צריך להתקלח, צריך ללבוש בגדים נקיים. בשקט כזה. כמו שאת שומעת. אל תהיי ברוגז, זה לא הולך. אחר כך הבן שלי אמר למה את לא באה? אמרתי, אסור לי ליגוע בה"

תחושת החמות שהיא מקופחת ביחס לסבתא השניה, באה לביטוי גם במנהגי הביקור של בני הזוג וילדיהם:

"ורדה ודן גרים ברמת אביב, ואני ואמא של ורדה גרות במרחק של שני רחובות אחת מהשניה בחיפה. ורדה ודן והילדים באים כל סוף שבוע לאמא של ורד, ולא נכנסים אלי כלל. הילדים האלו גדלים בלי להכיר אותי. כמה הרבה אני יכולה לתת להם, ואין לי מתי" (ברכה)

החמיות הסכימו עם בלה, שאמרה שהיא מרגישה "סבתא סוג ב'":

"אולי לא נותנים לך להיות סבתא טובה... אם את מרגישה שכלפי הנכדים את סבתא סוג ב'".

החמיות האשימו את הכלה ביחסייהן המרוחקים מהנכדים:

"אם את מספיק אינטליגנטית את תשתדלי שהילדים יבואו לבקר, היא לא אמרה להם אל תלכו לסבתא, היא לא אמרה את זה, היא אמרה אתם הרי יודעים שאתם צריכים לעשות שעורים וזה וזה, ומחר נהיה אצל סבתא רחל, תמיד אצל סבתא רחל" (שולה)

הבן כסובייקט מוסרי

באופן כללי, אף אחת מהחמיות לא האשימה את בנה בבעייתיות היחסים עם החמות. יתר על כן, הבן מצטייר בדבריהן כקורבן, פסיבי, חלש, לא מודע למתרחש סביבו, ונשלט על ידי אשתו והוריה. הדבר אינו מפחית מעוצמת הכאב על אובדן הקשר הקודם עם הבן, אך מנטרל את ההאשמה כלפיו.

א. תחושת אובדן הבן

אובדן הבן (או הקשר הקודם שהיה עימו), אינו נתפס כנובע ממנו, אלא מאשתו ומשפחתה:

"... הכי קשה והכי כואב לי שדן מושפע מאוד מאשתו, ובזמן האחרון גם הוא מתרחק מאיתנו. תראו, אנחנו שני אנשים בבית מאוד גדול ונוח, ואני לא מבינה למה הם לא באים להיות גם אצלנו בשבת, כמו אצל אמא שלה" (ברכה)

"אתם יודעות שהבן שלי היה שלוש שנים ברוגז? שלוש שנים לא הרים טלפון. אבל שלוש שנים אני נלחמתי בזה. הם נהנים גם מהבן שלי וגם מהבת שלהם. כולם נהנים, ואני נשארתי פה דפוקה. מה פתאום שאני אחיה ברוגז עם הבן שלי. לי כאב הבטן בשביל הבן שלי. תראי מה שאפשר לעשות למשפחה שלוש שנים... אני הייתי חולה שלוש שנים... דבר כזה רק בסרטים יש" (בלה)

ב. חמיות אחדות ממשיכות להעניק לבנן שירותים אימהיים. הן רומזות על כך שזהו תפקידה של הכלה, אשר אינה מבצעת אותו כראוי:

"בעלי והבן שלי עובדים יחד, שני הבנים עובדים ביחד, אז סידור העבודה הוא שהבן שלי בא בשש בבוקר לקחת את בעלי לעבודה, אז באופן אוטומטי הוא כבר יודע שאמא תעשה לו קפה, כי האשה שלו אוהבת לישון בבוקר – מה לעשות" (שולה)

"... אולי בגלל זה היא כועסת, שבעלה בא מהעבודה קודם אצל האמא" (נעמי)

"אם היא היתה קמה בבוקר...." (שולה)

"הבן אומר: אמא, את יודעת מה, תבשלי שיהיה לנו אוכל לכמה שבועות בבית. אז אמרתי לא, לא. אני עם הכלה לא מתחילה. אני לא עשיתי זה בשבילה. אני עשיתי בשביל הבן שלי" (בלה)

ג. הבן אינו מעורב ביחסי אימו ואשתו

רוב החמיות ציינו כי בן אינו יודע/אינו מעורב/אינו מעוניין להתערב ביחסי אימו ואשתו. לעיתים הוא מעדיף שהמצב ישאר כפי שהוא:

"אנחנו מאד בטוב עם הבן הגדול שלי. הוא מטלפן פעמיים בשבוע אם הוא לא בא, אז יש לנו שיחת טלפון ארוכה, ואני שאלתי אותו, והוא אמר: את יודעת אמא, תשאירי את זה, יהיה בסדר, אל תתחילי עכשיו" (שולה)

נעמי העלתה שאלה מהותית - "השאלה היא אם הם רוצים בכלל שתהיה להם השפעה?" אולם למרות שהתשובה שנתנו החמיות לשאלה זו היתה שלילית, לא היפנו החמיות אצבע מאשימה כלפי הבן שלהן. כל אחת מהן יכלה לראות רק את חלקו של בנה של החמות האחרת. כך שאלה ברכה את בלה:

"למה הוא לא פתח לכם את המיטה? מעניין שאת הטענה יש לכלה ולא לבן..."

ובלה ענתה:

"אבל הוא לא בבית. הוא יוצא בשמונה וחוזר בעשר בלילה. הוא לא יודע מה מתרחש בבית. ראית דבר כזה? הוא לא יודע."

לא זו בלבד שהבן מתואר כלא מצוי בענייני ביתו שלו, הוא אף מתואר כקורבן של אשתו, העושה לו מניפולציות רגשיות:

"הבן שלי נורא רגיש. כשהיא מתחילה לעשות את ההצגה, אז הוא נמס" (רעיה).

ד. כאשר הבן בכל זאת מתערב ביחסי אימו ורעייתו, הוא מבקש מאימו לוותר לכלתה. החמות, מוכנה לעשות הכל למען בנה:

"הבן שלי אומר לי לפני יומיים: אמא, את אשה פקחית, בואי נגמור עם כל הסיפור. אני עכשיו לא רוצה, אבל הוא רוצה. אם הייתי יודעת שמחר הם מתגרשים - תפדל. אבל אני יודעת שהוא צריך לחיות איתה. בסוף אני דפוקה" (בלה).

7. האינטראקציה הקבוצתית

האינטראקציה הקבוצתית של החמיות הותיקות הניבה התייחסות החדית ומתן עצות באופן מידי לדברי המרואיינת המספרת: כאשר אחת החמיות סיפרה על תלאותיה עם כלתה, היתה מיד התייחסות מרגיעה לדבריה, ומתן עצות לפתרון הבעיה מצד החמיות האחרות. תהליך זה התבטא כך:

ברכה "ורדה עובדת כמצבת אופנה ודן מנהל מפעל. כשצריך ללכת עם הילדים לרופא, או להביא ולהחזיר אותם מהמעון, רק דן עושה את זה. הוא עושה כל מה שהיא אומרת, עד כדי כך שאמרתי לו שהוא לא גבר."

שולה "אני חושבת שכאן עשית טעות"

רעיה "את חושבת שכל הזמן אפשר להתנהג לפי הספר? לפעמים את רואה דברים שאי אפשר לעבור עליהם. הרי בסך הכל זה הילד שלה, וכואב לה."

בלה "לדעתי את צריכה להגייד לורדה שאת דורשת שיבואו אליך בשבתות כמו שבאים לאמא שלה - חצי חצי. מה זה, את לא אמא? לך לא היה כואב הבטן שהבאת אותו?"

שולה "אני חושבת שהיא לא יכולה לעשות את זה. ברור שהכלה מרגישה יותר בנוח אצל אמא שלה, שם מפנקים אותה והיא יכולה לעשות מה שבראש שלה. זה טבעי."

דוגמא זו מדגימה כיצד ברכה קיבלה לבסוף אישור על דבריה לבנה, למרות ההסתייגויות, אישור שנבע מההזדהות של הנשים עם חוסר היכולת להבליג על תחושת אי הצדק שחוותה.

האינטראקציה הקבוצתית העלתה הזדהות עמוקה של החמיות זו עם זו, בעיקר לגבי כאבן על דחיקתן לשוליים המשפחתיים, והסכימו עם החמות שטענה כי להיות חמות זה ל"הרגיש מיותרת".

פן נוסף של האינטראקציה הקבוצתית העלה מתן עצות. כך, למשל, דווקא שולה, שבעצמה לא העזה לשאול את כלתה מדוע חל הנתק ביניהן, יעצה לברכה את העצה הבאה:

"אני הייתי מרימה לה טלפון ואומרת לה, גברת, את אומנם מי שאת, ואת מאוד עסוקה, אבל אני מבקשת ממך בתור אמא של בעלך, להרים טלפון ולשאול מה שלומי".

שולה, שבמתן העצה לברכה היתה החלטית, נקטה באסטרטגיה פשרנית בפתרון בעיותיה שלה.

מאפיין נוסף של קבוצה זו, היה ערבוב התחומים שנוצר בה בין היותה קבוצת מחקר וקבוצת תמיכה או טיפול. לתופעה זו היו שלושה הסברים:

א. הנשים מצאו בקבוצה מרחב תומך ומאפשר להשמעת קולן ("יהיה כל כך טוב להוציא קצת קיטור").

ב. הנשים חשו כי בעייתן אינה בעיה פרטית, אלא תפקידית, ועל כן ה"אשמה" אינה בהן באופן ספציפי ("זה כנראה אותו דבר אצל כולם").

ג. מתוך שמיעת הסיפורים של נשים אחרות, חשו הנשים כי הסיפור שלהן אינו הכי גרוע, ועל כן "כל אחת כבר לוקחת את הפעקאלע שלה בחזרה".

5.1.2 קבוצה מס' 2 – חמיות צעירות

בקבוצת החמיות הצעירות השתתפו 5 נשים בגילאי 47 עד 56, כולן נשואות. החמות הותיקה ביותר בתפקיד זה היתה אם לבן הנשוי 6 שנים. מספר הילדים של 4 מהן היה 3, ולאחת (רבקה) היו 4 בנים. החמיות לא הכירו זו את זו לפני המפגשים הקבוצתיים.

שלוש נשים היו ממוצא מזרחי (רבקה, שולה ורחל) ושתיים ממוצא אשכנזי (רינה ואתי).

טבלה מס' 2 - איפיונים דמוגרפיים של החמיות הצעירות

שם	גיל	מצב משפחתי	מס' ילדים (מס' בנים)	שנות נישואי הבנים	עיסוק	השכלה
רבקה	56	נשואה	4 (4)	1 ; 3 ; 6	עקרת בית	תיכונית
רינה	59	נשואה	3 (12)	4 ; 5	משרה מלאה	תיכונית
שולה	57	נשואה	3 (1)	6	משרה מלאה	תיכונית
אתי	60	נשואה	2 (2)	5	משרה מלאה	M.A.
רחל	47	נשואה	3 (3)	1 ; 3 ; 7	משרה מלאה	תיכונית

קטגוריות התוכן שעלו מהנראטיבים של החמיות הצעירות היו :

1. גיאוגרפיה של אפשרויות

קול זה שיקף את טווח האפשרויות המוכתבות לנשים בתפקידן כחמיות. החמיות בקבוצה זו נמצאו זמן קצר בתפקידן כחמיות, בין חודשיים לשש שנים. הן עדיין התחבטו בשאלת האפשרויות העומדות בפניהן כחמיות, כשהידע היחיד, כמעט, המצוי בידן הוא "סטריאוטיפ החמות", ממנו רצו להימנע:

"אני הייתי צריכה ללמוד את עצמי להפסיק לשאול שאלות... זה מנוגד לאופי שלי. אני כל החיים שואלת שאלות" (רבקה)

"...וישנם בדיחות על החמות הפולניה, זה בול, זה לא בדיחה, זה צילום מציאות. זאת אומרת, אני צריכה להכריח את עצמי לא להתעניין יותר מדי ולא לשאול. פשוט עבדתי על עצמי" (שולה)

"אני לא מכריחה את עצמי, אצלי זה טבעי, אני לא מתערבת. אני גם לא שואלת. זה ממש נראה לי המתכון: לתת להם לחיות את חייהם, לבוא לביקור, זה כלום, לא להגיד כלום וזהו, זה כמו הסיפור עם החרשים והאילמים וה... אבל למדתי שיש בזה כל כך הרבה יתרונות: יש מישהי אחרת שדואגת, וזה בעצם לטובתי העניין הזה" (אתי)

לרבקה היה ידע קודם של גידול אחיה הצעירים, והיא חשבה שידע זה מקביל לידע של תפקיד החמות (והסתבר - שלא):

"אמא שלי נפטרה, ואני גידלתי את האחים שלי, ומאז שהם התחילו להתחתן אני הכנת את עצמי ואמרתי, אסור להתערב לא עם גיסות ולא עם זה, וזה סטז' לגבי הילדים שלי, ומאז ועד היום... הן נושאות אותי על כפיים... אבל עם הכלה זה לא נדבק, החוס לא עובר. אי אפשר ללמוד את זה. זה לא דבר נלמד" (רבקה)

הידע של רחל הועבר לה על ידי דודתה:

"יש לי דודה חכמה מאוד... היא אמרה לי תדעי לך, בחיים, כשיהיו לך כלות, תהיי חרשת, אילמת, עיוורת, ואם את תוכלי - שיהיה לך כיס פתוח, אבל לא יותר. וזה ככה בחיים, אין מה לעשות..." (רחל)

מעבר לידע הסטריאוטיפי, העלה קול זה גם את הסיבות הקונקרטיות שנתנו החמיות הצעירות לאפשרות של יחסים תקינים או בעייתיים ביחסיהן עם הכלות.

הסיבות ליחסים תקינים:

א. קבלת הבן והכלה כיחידה זוגית:
"הבנים שלי לא מוותרים עלי, והם גם סוחבים את הנשים אלי" (רבקה).

ב. השתדלותה של החמות:
"אני ממש לא מרגישה שיכולה להיות לנו בעיה, כי אני לא נותנת שתהיה בעיה" (שולה).

"גם אם קרה שהם העליבו אותי, אני לא מגיבה, כי אני לא רוצה לעשות מזה סיפור" (רחל).

ג. החמות רואה יתרון בנישואי הבן ויציאתו מהבית:
"...אם אני קמה מוקדם ורוצה לישון בשעה 12 וקמה בשש, אז זה מפריע כל הבלגן הזה והם לא מתחשבים בדיוק... הייתי נון סטופ עייפה, זה שיבש לי את כל החיים. רציתי ללכת לישון בשתיים וחצי, טראח, פתאום הוא הגיע הביתה והכל השתבש... אם הייתי צריכה לחכות שיתחתן רק בגיל 28, היו צריכים לאשפז אותי..." (אתי).

ד. אהבה:
"...אני הפטנט שלי והסיסמה שלי זו אהבה. לא רק אהבה. אם את יכולה לתת ולהשקיע... זה הפטנט שאת יכולה לשמור על יחסים טובים, אני חושבת. המון נתינה" (רבקה).

מעניין לציין שהחמיות מצאו את הגורמים ליחסים טובים כקשורים בהן בלבד, ולא בכלה...

הסיבות ליחסים בעייתיים:

א. סיבות הקשורות בחמות:
"חוסר היכולת של החמות להשלים עם זה שנלקח ממנה הבן... אני לא רציתי שהוא יעזוב את הבית... פה היה האובדן שלי. לא שהוא הלך איתה, אלא שהוא יצא מהבית... כשהוא עזב את הבית, אני איזה שלושה חודשים לא נכנסתי לחזר שלו, לא הייתי מסוגלת, היה כל כך קשה... ואנחנו אוהבים את הקטנה הזאת, מתים עליה, אבל זה בגלל שהוא הלך... היה לי מאוד קשה... החברים שלו לא באים, הטלפון שקט, פתאום שקט מדי. אני הרגשתי שאני משתגעת, לא, אני לא יכולה" (רינה)

החמות התרחקה מהכלה - לטובת בנה:

"הוא אמר שהיא מאויימת וזה, אז היא יצרה סיטואציה שהתוצאה שלה היא זאת, ואז אני תפסתי מרחק. איתה הוא צריך לחיות, לא איתי. מה יקרה אם חס וחלילה יהיה שם נתק? אני בדיוק אקבל את מה שאני לא רוצה. גם את הבן, אמנם, אבל זו משקולת נוספת וסיפור של נישואים שניים. מי צריך את זה, ומי אמר ששמה יהיה יותר טוב? אז כדי לשמור ששם יהיה בסדר, שלא אני אהיה איזה גורם, גם ככה היום מחליפים נשים אחת לארבע-חמש שנים. מחליפים על הנייר, ככה מחליפים יותר... אז במקרה הזה אני לא רוצה להיות הגורם שאמא שלו התערבה ואמא שלו... שומעים המון, הוא הילד של אמא שלו... יש עוד בנים כאלה שמאוד נאמנים לאמא והנשים לא יכולות לסבול את זה, ואני מכירה בחורות שנפרדו על רקע זה. אני לא צריכה את הצרה הזו - יצרתי מרחק" (אתי)

ב. סיבות הקשורות בכלה:

(1) הבעיה נעוצה באופייה של הכלה:

"כמה שאני משתדלת ועושה - החום לא עובר... או שיש את זה או שלא. זה לא דבר נלמד" (רחל).

(2) הכלה קובעת גבולות חדשים ובכך גורמת לניתוק הבן מאימו:

"התחושה שמביאה הכלה ל- הופ, יש גבולות, יש כללים חדשים והיא קובעת אותם... כרגע זה מה שאני מרגישה כלפי הכלה הזאת, מתוך כל מיני דברים שהיא הודתה בהם... אני חושבת שיש איזה רגשי נחיתות... זה צריך לנבוע מאיזו הרגשה עצמית... כי בן אדם עם בטחון עצמי יכול לקבל לידו עוד אנשים" (אתי).

"... ברגע שהבן שלי הסכים להינשא לה, היא העמידה אותי, אומרת לי תשמעי, אני רוצה שהוא יהיה שלי בשלמות..." (רבקה).

2. הגדרה מחודשת של "אחרות"

קול זה משקף את ההתנגדות של החמיות למיצובן בעמדת ה-Others במשפחה. תחושת ה"אחרות" של הנשים בקבוצה זו בוטאה במאפיינים הבאים:

א. זרות

החמיות הצעירות סיפרו על תחושה של דחיקה לשוליים והדרה מתפקיד האמהות הקודם. הן חשו שהן עצמן זרות או שהכלה הינה זרה:

"אני מרגישה קצת אוטוסיידרית" (רבקה)

"... ואנחנו איזה מישהו מבחוץ" (רינה)

"להיות חמות זה להרגיש שגידלת וזה... ונפרדת... ונפרדת" (אתי)

"אפילו בשיחות פתוחות אני מרגישה את הסגירות, את הלא להגיד שמא זה יתפרש וזה, אז אין אפילו שיחות, אין שיחות נפש או משהו מתקרב, כמו מישהו זר שמגדל את הבת של הבן שלי, ככה אני מרגישה כלפיה. זרה" (רחל)

שתיקה

ב.

להרגיש חמות, זה גם, ואולי בעיקר, לשתוק. לשתוק, כדי לא ליפול למלכודת הסטריאוטיפית של החמות המתערבת, כפי שאמרה אתי:

"תמיד אומרים שהחמות מתערבות. אז אני הבטחתי לעצמי שאני לא אעביר ביקורת על הכלה. אמרתי לעצמי שאני אסתום את הפה, ואני חושבת שאני בינתיים עושה את זה יפה"

החמיות הצעירות הביאו דוגמאות לאירועים בהן הן, כביכול, שתקו. אולם מתוך הסיפורים נראה כי הן הפעילו אסטרטגיות התערבות לא ישירות. כך למשל, סיפרה רחל כשביקרה את בנה ראתה ששעון קיר גדול תלוי מעל מיטת הנכדה, ממש מעל ראשה. מרצונה להימנע מלהעיר באופן ישיר לכלתה (או לבנה שיעביר זאת לאשתו), היא פנתה לאימה של הכלה:

"...קודם כל השבעתי אותה בבריאות של הילדה שהיא לא תגייד שאני פניתי אליה. אחר כך סיפרתי לה שהשעון תלוי ממש מעל הראש של התינוקת, וגם היא נדהמה. כעבור שעה היא התקשרה אלי ואמרה שהם הורידו את השעון. נו, אז אם אני הייתי אומרת להם הם היו מקבלים את זה?"

דאגה לאחרים

ג.

להיות חמות, פירושו לפעמים להיכנס לדפוס של נתינה, דאגה ומתן שירותים לאחרים:

"אצלנו זה טבעי, אצלנו בחגים כולם ביחד אצלנו בבית. הכלות שלי לא צריכות לבשל בכלל בחגים ובימי שישי" (רבקה)

"אני גדלתי בבית שגם סבתא היתה בבית... את לוקחת את זה איתך, בסופו של דבר. ככה אני בנויה, ככה גדלתי... לתת... שאת פחות חשובה, הצרכים שלך אחרונים. כן, אני מרגישה את זה שאני, אני לא חשוב, חשוב לי שהם..." (רחל)

"יש לי חברה שלא מוכנה להיות בייביסיטר לנכדים... אולי באיזה שלב, אני מקנאה בה שהיא יכולה להיות כזאת... אני לא יכולה, אני לא מסוגלת לא לעזור... ככה אני בנויה, ככה גדלתי" (רינה)

הנתינה לאחרים מאפשרת את המשכיות הקשר איתם:

"... ופה אני מרגישה שאם אני לא אזום ארוחה אז אני לא אשמע ולא אראה אותם וזהו. ולהם זה לא ממש ישנה..." (שולה)

מודעות לסטריאוטיפ של התפקיד

ד.

רבקה טענה שהבעייתיות ביחסים נובעת מהסטריאוטיפ של החמות כרעה. אפילו אם אין בו ממש, הוא גורם לכלה להיות רעה כלפי החמות:

"יש לי חברה שאומרת שפעם היו חמות רעות, היום יש כלות רעות. שתדעי לך, שזה נכון... הכלה אומרת אם היא רעה - אני גם אהיה רעה"

דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

3.

קול זה מבטא את האסטרטגיות האקטיביות והפסיביות של החמיות בהתמודדות עם קונפליקט ביחסים עם הכלה. קול זה שיקף גם את הגבולות, שנראו בעיני החמיות כמכוננים על ידי הכלה:

"התחושה שמביאה הכלה ל- הופ, יש גבולות, יש כללים חדשים והיא קובעת אותם..." (אתי)

הצבת גבולות עשויה לבוא גם מצד הורי הכלה:

"אנחנו קיבלנו מסר מההורים של כלתי, אצלנו לא מתערבים, לא שואלים שום כלום, זהו, רק נותנים ונותנים בלי חשבון" (רינה)

לעיתים התרחקות החמות ושמירתה על הגבולות, הינן לטובת בנה:

"הוא אמר שהיא מאויימת וזה, אז אני תפסתי מרחק. איתה הוא צריך לחיות, לא איתי" (אתי)

עמידתן של החמיות הצעירות בפני הקונפליקט משקפת כוח ולחמנות:

"אני אמרתי, אין, אני לא אפסיד את הבן שלי בגלל זה שהיא רוצה אותו בשלמות. לי חבל. אין דבר כזה, אני לא אוותר עליך"; "את לא תוכלי להפריד בינינו כל החיים" (רבקה)

"אני שוברת אותה לאט לאט, אומנם כבר 6 שנים הם נשואים, וזאת מלחמה יומיומית, את מבינה? אין לי ברירה" (רחל)

קול המשוחרר מהשיח של האחר

4.

קול זה מבטא את יכולתן של החמיות הצעירות לכוון את תפקידן במנותק מהתסריט שהוכתב להן על ידי החברה. כך, לדוגמא, סברה אתי שהיא נחלצה מהסטריאוטיפ של החמות על ידי התרחקות מהתפקיד וממה שרוך בו:

"לי יש כלה מרוקאית ואני רואה כמה הבית שם חם וכמה הם חיים סביב הילדים, וכמה זה חשוב לבוא... אנחנו לגמרי עולם אחר, ואני כל כך שמחה שלא מבלבלים לי את המוח, ויופי, יש מי שדואגת לו...אמא, את לא מכינה סירים, את לא יכולה לעשות עוד סיר? השתגעת? בקושי אני עושה את הסיר שאני חייבת לעשות."

אתי, שאינה נוהגת על פי השיח הדומיננטי, מודעת לציפיות התפקיד, אך אינה מוכנה לעמוד בהן:

"לי צריך להזכיר, אמא, זה ערב חג, אז את מזמינה אותנו?... לעמוד במטבח ולהכין את כל התוספות האלה, ואחר כך לנקות, מי צריך את הרעש הזה? אני מקווה שהם שם מבינים ולא כועסים עלי, אבל, אני מרגישה שאני לא כל כך בסדר עם זה שאני לא עוזרת להם עם הנכדה, אני יודעת שאני מפסידה את כל הילדות שלה... מה קרה, יהפכו אותי למטפלת... בשבילי זה סוף העולם אם מישהו ישאיר לי ילדים..." (אתי)

אתי סיפרה עד כמה היא עסוקה בעבודתה ובלימודיה, וכשהיא מגיעה סוף סוף הביתה, היא לא רוצה שום מחוייבות:

"אלי בכלל לא פנו להיות בייביסיטר, ישר לבעלי, טלפון לאוניברסיטה, זהו, ישר לקחו אותו. לי אין סבלנות, אני בכלל לא זוכרת איך היה לי סבלנות לשלי, שבעלי גידל את הילדים. ביקשו ממני יום אחד שאני אטפל, אמרתי אני לא לוקחת על עצמי שום מחוייבות, מתי שאני ארצה, אם יבוא לי, אני אבוא, אבל לא לקבוע לי לא יום ולא שעה. אז יכול להיות שאני באמת חמות מאוד רעה, יכול להיות... אני מרגישה שהיא (אם הכלה - ש.ב.) באה והיא מבשלת כשהיא באה ומטפלת שם ואני לא בעסק בכלל. אני בטוחה שאני אהנה מהנכדה כשאני אוכל לדבר איתה, ולא כרגע הקקי והפיפי... אני רוצה להסתלק משם, אני באה, רוצה לברוח".

קול זה העלה גם מטאפורות ודימויים:

מטאפורות ביחס לכלה:

"חתולת רחוב מיוחמת", דימוי המרמז על הקשר המיני של הבן והכלה, קשר המעניק לה יתרון על פני החמות ("הוא כבר שכח אותך").

"כמו מישהו זר שמגדל את הבת של הבן שלי, ככה אני מרגישה כלפיה, זרה". הדגשת העובדה שהילדה היא של הבן - מרחיקה עוד יותר את הכלה מהמשפחתיות.

"זאת כאילו בגידה" - עובדת היותו של הבן קרוב יותר לרעייתו נתפסת כבגידה בזוגיות הקודמת עם האם.

טקטיקות של החמות בעימות עם הכלה:

"פשוט עשיתי ERASE... כדי לא להיפגע" - דימוי מתחום המחשב.

"אני שוברת אותה לאט לאט" - דימוי המעביר תחושה של עבודה עם חומר קשה.

פרקטיקה של רגשות

5.

קול זה שיקף בעיקר את הכעס של החמיות ואת צערן על אובדן הקשר עם הבן:

"אני כועסת עליה כי היא היתה צריכה להבין שאני קודם כל אמא של בעלה, ואני תמיד אהיה אמא שלו, גם אם זה לא מוצא חן בעיניה" (רבקה)

"עד היום יש לי דמעות בעיניים כשאני חושבת על היחסים שהיו לי איתו, ואיך הכל הלך לעזאזל מהרגע שהוא התחתן" (אתי)

קול זה שיקף את האכזבה מהציפיות של החמיות לגבי הכלה:

"היא כל כך מנוגדת למה שאולי תכננתי או ציפיתי... היו לי כן ציפיות, לא כמו בת, אני ידעתי, אין דבר כזה, אבל באיזושהי ידידה, כמישהי שאני אוכל... זו לא זו שאני חשבתי עליה. שלום, שלום וזהו" (רינה)

"אני גדלתי בבית שגם סבתא היתה בבית... את לוקחת את זה איתך, בסופו של דבר. ככה אני בנויה, ככה גדלתי.. לתת... שאת פחות חשובה, הצרכים שלך אחרונים. אני מרגישה שאני, אני לא חשוב, חשוב לי שהם... אבל הכאב, הכאב נשאר" (רחל)

יכולת ליחסים עם אחרים

קול זה שיקף את הפוטנציאל הטוב שיש לחמיות ליחסים עם אחרים. באופן כללי ניתן לומר כי החמיות חשות שהיחסים עם הכלה מושתתים על יכולת הנתינה שלהן:

"אני לא מסוגלת לא לעזור... ככה אני בנויה, ככה גדלתי" (רינה)

"אצלנו זה טבעי, אצלנו בחגים כולם ביחד אצלנו בבית. הכלות שלי לא צריכות לבשל בכלל בחגים ובימי שישי" (רבקה)

"אם הכלות שלי לא יצטרכו אותי, הן לא יתקשרו אלי... אבל אני לא כועסת עליהן, כי אני שכנעתי את עצמי ולימדתי את עצמי שזה טבעי, שאני לא אמא שלהן. אבל הבנים שלי לעומת זאת כל יום מצלצים... ואני גם לא עושה חשבונות, אם הן לא מצלצלות, אני מתקשרת" (שולה)

לתחושתן, הן אלו שעושות את המאמץ לשמר את היחסים:

"אני לא שומעת ממנה אף פעם, בכלל, זאת אני מצלצלת" (שולה)

שימור יחסים תקינים כרוך לעיתים בהעמדת פנים ובהתנהגות בלתי טבעית:

"אני תמיד לטובת הכלה... כל הזמן... אני לא רוצה להפסיד את הבן שלי ואת הנכדים שלי... את חייבת להתקדם ואת חייבת לרדת לרמה של הילדים, ואת חייבת לחשוב... אמרתי לבעלי אם אנחנו לא נתכופף אליהם ואם אנחנו לא נחשוב אז אין, אנחנו נפסיד אותם וזה חבל, זה חבל, אני חייבת, יש להם הומור שונה... ואם לא תקבלי אז את תעלבי ואת תעשי מזה סיפור, ואני לא עושה מזה סיפורים, אני מקבלת את זה כמו שזה, ובעלי נעלב משטויות... זה אסור" (רחל)

"היחס שלי אליה מאוד קורקטי, אבל, להגיד לך, אני ממש לא אוהבת אותה..." (אתי)

חמות המרבה לעזור לכלתה, מגדירה זאת כתרומה לאחדות המשפחה:

"הם מנצלים אותי הרבה לבייביסיטינג וזה... המון, המון, מעל ומעבר... אבל בכלל לא אכפת לי, אני עושה את זה מכל הלב. אני לא מרגישה את זה כניצול בכלל, אני מרגישה את זה כאיחוד משפחתי..." (שולה)

"הם ראש בראש, נורא טוב להם, הם מאושרים, טוב להם ביחד. הם חושבים אותך דבר, הם שניהם מג'נונים... ישנים על הרצפה, אין להם מיטות... והם בראש אחד בול, אז למה להתערב? טוב להם, הם מאושרים... מה שביני ובינה לא שייך לזה" (רבקה)

הנראטיבים של החמיות הצעירות העלו סובייקטים אחדים בסיפוריהן: הכלה, אם הכלה והבן. באופן גורף הירבו הנשים בקבוצה זו לדבר יותר על הבן ויחסייהן עימו, מאשר על כל דמות אחרת, כולל בעלן.

הכלה כסובייקט מוסרי

החמיות הצעירות מיעטו, באופן כללי לנתח את אישיות הכלה. מדבריהן עלתה הכלה בעיקר כמאויימת מהיחסים הטובים שבין החמות ובנה:

"אחד הדברים שהבן אמר לי היה: היא אמרה לי בצורה מפורשת כשהכירה אותך לראשונה, את מאיימת עליה, יש איום עליה מפני שהיא ראתה את הקשר בינינו, והיא ראתה איך אני כל הזמן אמא שלי אמרה וזה וזה, והיא נבהלה מהקשר ה"נורא" הזה, ואמרה לי שאת מהווה איום לגביה, והיא אמרה לי בצורת חד משמעית - מה שאני צריכה, זה לנתק אותך מהאמא שלך. אני חושבת שיש לה איזה רגשי נחיתות... שיש לה פחות מה להציע לבן שלי... אולי אינטלקטואלית, אולי באישיות, אולי בדומיננטיות" (אתי)

"זה גם היה לי עם הכלה הגדולה. היא אמרה לי: תשמעי, אני רוצה את שולי בשבילי בשלמות, היא אמרה לי את זה דוגרי בפנים. אז אמרתי לה: תשמעי, אם תתחנתי איתו הוא יהיה בעלך, ואני אהיה אמא שלו כל החיים, והוא כל החיים יהיה הבן שלי, וכשנולד הבן הבכור שלה, אמרתי לה תמר, את זוכרת מה אמרתי לך? אין, את אוהבת אותו, זה הבן שלך. גם אני אוהבת את שולי שלי. שלא תחשבי, היא כבר מבינה. ברגע שהיא הפכה להיות אמא, היא כבר חשבה אחרת... לא נאמר שהיא באה בפוצינו-מוצינו איתי, אבל עכשיו אני איתה ביחסים אחרים. כי אני מאוד מנסה כי חבל לי להפסיד את הבן" (רבקה)

אם הכלה כסובייקט מוסרי

החמיות, כולן, התלוננו על כך שהכלה נמצאת בקשר טוב יותר עם אמה מאשר איתן, וכתוצאה מכך, אמה של הכלה נמצאת ביתרון מבחינת מידע וקשרים:

"אני בטוחה שהבנות, הכלות, מספרות לאמא שלהן... זאת אומרת, את מרגישה אוטוסיידרית" (רבקה)

"האמא שלה יודעת הכל, לי - רק כשהיא רוצה היא מספרת" (רינה)

"לכלה הצעירה שלי, אמרתי לה פעם, אני יודעת שלאמא שלך את מתקשרת וזה, אבל פעם אחת רק תשאלי אותי איך אני..." (רחל)

"זאת הגישה הפולנית... עלי, אם היו עושים לי את זה, זה היה משפיע הפוך. בטח שלאמא שלי אני מתקשרת, למה מי את? את מישהי זרה... תראי, שתי הכלות השניות שלי הן באמת מעל ומעבר, אני לא יכולה להגיד כלום, אבל, אני חמה, איך שלא יהיה, אני חמה, לא אמא, ואני מקבלת את זה, ואני לא כועסת ולא נעלבת... הן מצלצלות אלי... אבל לא מזמינות לצאת לקניות. לא, זה תמיד עם אמא שלהן" (רבקה)

רחל, שהעידה כי יחסיה עם אימה של כלתה הינם טובים, קיבלה מהאם את ההצעה הבאה:

"מה שאת רוצה להגיד לתמר - תגידי לי, זה יעבור, אני מבטיחה לך... אז אמרתי לה, נעמי, אני לא מעירה להם... בכל זאת, מה שאת רוצה להגיד, תגידי לי... אולי זה יותר טוב".

מסר זה מאם הכלה חידד עוד יותר את ההבדלים לגבי האופן בו הכלה מקבלת הערות מאמה ומחמותה. אם הכלה נתפסת כבעלת יותר לגיטימציה ויותר קירבה לשני בני הזוג.

הכלה נעזרת באימה יותר מאשר בחמותה:

"עכשיו, אמא של כלתי גרה במעלות, מגיעה שלוש פעם בשבוע. אמא שלה... מגיעה שלוש פעמים בשבוע לטפל בתינוקת, כי הם לא רוצים עכשיו להכניס מטפלת, אני לא מוכנה לטפל בילדה" (אתי)

סבתא כסובייקט מוסרי

בקבוצה זו, התגלתה ה"סבתא החדשה" (כהגדרתן). שתי משתתפות אחוזו בתפקידן המסורתי של הסבתות, אחת חשה שהתרחקות תהיה האסטרטגיה היעילה לשמירה על בריאותה הנפשית, ושתיים כלל לא נשמעו כמצרות על אי שיתופן בגידול הנכדים:

"הנכדה לי בת 5 חודשים, ואני לא... החיתולים וכל זה... אני לא מסוגלת להתפנות לזה... בעלי עושה לה אמבטיה... אני ממש לא בקטע, ואין לי סבלנות להשאר איתה או זה, או להיות איתה. עוד לא עשיתי לה בייביסיטינג פעם אחת... היא עובדת בכלא עצמון, היא קצינת חינוך. עכשיו, אני פשוט עובדת וגם אני... כי גם אם לא הייתי עובדת, גם כשיש חופש, מגיע לי חופש..." (אתי)

"גם אם הייתי כרגע פנסיונרית אני לא הייתי מטפלת יום אחד. פשוט אין לי... אין לי סבלנות... אני באה, רואה אותה שעה וחצי, אנחנו באים ביום שישי, אני רואה אותה פעם בשבועיים. היא גרה כל כך קרוב, היא ברמת אלון ואני... אין לי את הזמן הזה. בשבת יש לי דברים אחרים. אז זהו, ככה שאני מרגישה באיזשהו מקום כן רגשי אשמה שאני לא בסדר כסבתא. בכלל, מצחיקה אותי המילה הזו סבתא, אני סבתא? מי סבתא, מה סבתא... והבן שלי היה מודע לזה, והוא אמר לי, אמא, אני יודע שעוד לא נכנסת לתפקיד החמות וטראח את סבתא" (רינה)

לעומת שתי סבתות אלו, רבקה תיארה את סגנונה הסבתאי באופן שונה:

"אלי הם באים פעמיים בשבוע מהצהריים, זה כולל ארוחת צהריים עד שמונה בערב, עם מקלחות והכל ואני נהנית מהם. אני, את יודעת מה, את האהבה שאני מקבלת מהנכדה... ומהנכד הקטן הזה, אני חולה עליהם, ואת יודעת מה, הם ביום שישי רבים לישון אצלי, ומכל הלב, זה כיף לי, הם ישנים איתי... תגיד, מה יש לי בחיים..."

הבן כסובייקט מוסרי

מקום מרכזי ביותר בסיפוריהן של החמיות הצעירות, תפס נושא הקשר הנוכחי שלהן עם הבנים הנשואים. לנושא זה יש שני אספקטים: אובדן הקשר הקודם בין האם והבן, ונאמנותו החדשה לרעייתו על חשבון אימו.

במפתיע, תחושת אובדן הבן חזקה וכואבת כאן עוד יותר מאשר היתה בקבוצת החמיות הותיקות. מפתיע, שכן אלו נשים צעירות, יחסית, עובדות ועסוקות. מנגד, יתכן כי תחושת האובדן גדולה יותר משתי סיבות:

א. נישואי הבן הינם טריים למדי, ועדיין לא קיימת הסתגלות לאופיים החדש של היחסים עימו.

ב. החמיות בקבוצה זו צעירות מהחמיות הותיקות בדור שלם, ויתכן שאומנם יחסיהן עם בן היו שונים בעומקם ובאיכותם מיחסי האמהות מהדור הקודם עם בניהן. תימוכין להנחה זו נמצאה בסיפוריהן על מערכת היחסים העמוקה שהיתה להן עם הבן.

החמיות הצעירות העלו שני אספקטים עיקריים לגבי הבן:

א. תחושת אובדן ואבל

נראה כי לב הבעייתיות בקבוצה זו הוא הצער והכאב של האם על אובדן היחסים שהיו קודם, וקושי לקבל את חוסר הבלעדיות שלהן בחייו הנוכחיים של הבן:

"אני רואה שזה פגע ביחסים איתנו. כי עובדה, הוא מרים טלפון רק כשהוא צריך איזה שהוא משהו ענייני... אבל אין את שיחות הנפש, הוא היה יותר חבר שלי, איתו היו שיחות יותר מאשר עם הבעל, הרבה יותר, גם מצידו. בעלי לא ידע שום דבר..." (שולה)

"היחסים בינינו היו יחסים של ידידות כזאת, שאין נושאים שהם טאבו, על הכל דיברנו, ופה פתאום הגיעה איזה... חברות שלי אומרות "חתולת רחוב מיוחמת" ושכח ממך... בעזרת זמן ובעזרת חברות, יש לי המון חברות פסיכולוגיות, ובעזרתן איכשהו יצאתי מזה, זה היה לי קשה, היו לי דמעות שהייתי מדברת איתך, זה היה ככה בא בלי שליטה. תחושה של אובדן, לקחו לי את הילד שהשקעתי בו. כבר 5 שנים הידידות הזאת איננה, זאת אומרת, אני לא מוכנה להתערב... הוא בא לשיחה, זאת פעם ראשונה שהוא בא לשיחה בלעדית, הוא תמיד, זאת אומרת, אני רוצה פעם שהוא יבוא בלעדית, לכן לא בא, פעם שיבוא רק הוא?" (אתי)

רחל חשה שאופי היחסים הקודם עם אחד מבניה הנשואים נשאר כשהיה:

"למשל הבן הצעיר שלי, נשאר שלי... הוא נשוי, זה הנשוי עם הכלה הצעירה... אני גם מתייעצת איתו, גם אני גם בעלי... אבל, הוא היחיד שנשאר החבר האמיתי שלי... בואי נאמר שקודם שלושתם היו חברים שלי יותר משל בעלי, לא היו סודות, הבן הגדול שלי היה מסוגל להגיע מהאוניברסיטה בירושלים ולהעיר אותי אחרי מסיבת חנוכה בשתיים בלילה ולהגיד לי איך היתה המסיבה שם ושהסופגניות שלי יותר טעימות מהסופגניות שהיו שם..".

"לי הכלה הגדולה אמרה, אני לא מבינה, אצלי אין דבר כזה, יחסים בין אמא לבן שיהיו כאלה יחסים, אני לא מבינה את זה, אני לא מכירה כזה דבר... היא לא קלטה שיכול להיות קשר בין אמא..." (אתי)

ב. פועל יוצא של ניתוק הקשר הקודם עם הבן הוא החלפת הנאמנות שלו מאימו לרעייתו:

"באותה שיחה שהוא הגיע לבד, כשהיה נתק ואני ממש עשיתי לעצמי כזה טיפול, שלא הייתי זוכרת שילדתי אחד כזה, עד כדי כך, מין טיפול עצמי כזה עשיתי לעצמי, פשוט עשיתי ERASE... כדי שלא אסבול. ואז הוא בא ואמר, תראי, זה לא יכול להיות אפילו מתקרב למה שזה היה פעם מפני שדברים שנוגעים לי היום נוגעים לעוד בן אדם ואני לא יכול לספר לך עליהם. פשוט אי אפשר... בסדר, זה בא לך כרעם ביום בהיר, פתאום בגיל 26, לא יכולתי, איך יכולתי להתכוונן... לא ידעתי שזה צריך להיות כך... פתאום זה... כשהוא אמר שבגיל 26 הוא מתחתן, זה הפליא אותי... עוד לא... מה קרה? זה לא בער, מה להתחתן, חכה, אתה טירון... הקטע הזה של הנתק, שזה היה יריד טוב שלי, זאת כאילו בגידה, אני רואה את זה כבגידה, והיחס שלי אליה מאוד קורקטי, אבל, להגיד לך, אני ממש לא אוהבת אותה (אתי)

"מה שתגידי לו, מה שאת אומרת לו, יגיע אליה. אין. אני פעם הייתי מספרת לו. יא, איזה אהבלה, מה אני מספרת לו בכלל, זהו" (רבקה)

"הנכדה שלי היתה בת פחות משנה, עם חיתולים וקקי, אז כלתי החליפה לה ורחצה אותה בכיור שלי והכל השפירץ וזה, אז אמרתי לה, לא חבל, בכיור? תעשי לה במקלחת... אחרי שתי דקות היא כמובן סיפרה לבן שלי. הבן שלי בא ואומר לי: מה קרה? היא הרטיבה לך את המקלחת? כבר את עם הנודניקיות שלך, והנקיון והכל? שתקתי. לא אמרתי כלום... למחרת, בני בא אלי לבד, אז אמרתי לו בוא הנה שי, תשמע, אם היא היתה עושה את זה אצל אמא שלה, היא לא היתה באה לספר לך שאמא שלה אמרה לה למה עשית את זה בכיור. היא סיפרה לך בגלל שאני אמרתי. מה קרה? מה אני אמרתי? שתשטוף את דנה במקלחת? אתה הבן שלי, במקום להגן עלי ולהיות איתי... אבל מאז הוא איתי... הוא ראה שאני שותקת, מאז הוא איתי..." (רינה)

לרינה חשוב שהבן יידע שהיא צודקת:

"אבל אחר כך עוררתי את תשומת ליבו של רני, והוא מאז חושב שאני צודקת... היא לא יודעת, אמרתי לו תשמע חביבי, אם זה היה הפוך והיא היתה הולכת לאמא שלה, היא היתה באה לספר לך? ... אבל בגלל שאני הערתי אז אתה כן יודע מזה! הרי אמא שלה בטח מעירה לה הרבה הערות"

רבקה היתה מודעת לכך שעקב החלפת הנאמנויות, השפעת הכלה על הבן גדולה יותר מהשפעת הוריו:

"...אז אני אומרת ליעל, לאשתו, תשכנעי אותו... והבעל שלי קיבל מזה חררה. הוא אומר, את רואה, הוא כבר לא שלנו, רק בזכות האשה אפשר לקדם את הנושא..."

7. האינטראקציה הקבוצתית

בקבוצה זו לא ניכר גיבוש קבוצתי כפי שניכר בקבוצת החמיות הותיקות. הסיבה המרכזית לכך, אולי הינה הפיצול בעמדות של החמיות הצעירות כלפי תפקידן כחמיות וכסבתות.

פיצול זה תאם את הפיצול העדתי של הנשים בקבוצה: שלושת הנשים שהיו ממוצא מזרחי, אופיינו בדפוסי אמהות וסבתאות מסורתיים, לפיהם המשפחה המורחבת מתכנסת בביתן כל שבוע לארוחת ערב, והן מוכנות, בשמחה, לעזור בגידול הנכדים.

שתי החמיות שהיו ממוצא אשכנזי, הוגדרו על ידי הקבוצה כ"סבתא החדשה", במובן של התרחקותן מתפקידים מסורתיים של טיפול והזנה, גם לגבי בנותיהן. חמיות אלו העלו קולות של סובייקט נשי שאינו תואם את תכתיב החמיות והסבתאות הדומיננטי - נשים המסרבות לקחת חלק בגידול הנכדים ("קקי ופיפי זה לא בשבילי"), ומתייחסות לכלה כאל גורם שולי, שמשמעותו היחידה הינה בהפרעה שהוא יוצר ליחסים הטובים והקרובים עם הבן.

המאפיין העיקרי של כל הנשים בקבוצה זו היה הקשר החזק אל הבן לפני נישואיו, קשר שהאפילו אפילו על הקשר הזוגי של החמות עם בעלה. איפיון זה איחד את הנשים בקבוצה, והביא לאינטראקציה של הזדהות בין הנשים עם תחושת הכאב והאבל על אובדן הקשר עם הבן.

5.1.3 קבוצה מס' 3 - כלות ותיקות

בקבוצת הכלות הותיקות, השתתפו 6 נשים שגילן נע בין 43 ל-51. ששת המפגשים בני שעתיים עד שלוש שעות, נערכו בבית החוקרת, בשעות הערב.

כל הנשים היו נשואות בזמן הראיון מעל 20 שנים, וטווח גילאי ילדיהן היה מ-7 עד 25. אף אחד מהילדים לא היה נשוי בזמן עריכת המחקר. כל הנשים בקבוצה זו היו ממוצא אשכנזי. הנשים היו כולן אקדמאיות ועבדו במשרות חלקיות או מלאות. היתה היכרות מוקדמת בין שתיים מהן לחוקרת.

בקבוצה זו, השתתפה גם החוקרת כאחת המשתתפות במחקר.

טבלה מס' 3 - איפיונים דמוגרפיים של קבוצת הכלות הותיקות

שם	גיל	מצב משפחתי (שנות נישואין)	מס' ילדים (מס' בנים)	עיסוק	השכלה
נורית	51	נשואה (25)	2 (1)	משרה מלאה	B.A.
אורנה	49	נשואה (22)	3 (2)	משרה חלקית	M.A.
ניצה	44	נשואה (23)	3 (2)	משרה מלאה	M.A.
שושי	44	נשואה (22)	3 (1)	משרה מלאה	B.A.
אסתי	45	נשואה (23)	2 (1)	משרה חלקית	תיכונית
רונית	43	נשואה (21)	3 (2)	משרה חלקית	B.A.

קטגוריות התוכן בקבוצה זו:

1. גיאוגרפיה של אפשרויות

קול זה נראה כמבטא את הידע של הכלות הותיקות על אפשרויות היחסים בין חמות וכלה, ידע שעלה בעיקר מתוך המיתוס על החמות:

"נדמה לי שהרבה נשים שהן חמיות מרגישות מיותרות. אני לא יודעת איך כל אחת מאיתנו תתמודד עם זה שהבן שלה יתחתן ותהיה לה כלה" (מירי)

"הן מחפשות להיות מה שאני מרגישה, הן מחפשות להיות השולטות, זאת אומרת תמיד להישאר במקום הראשון... במיוחד אמא של בן יחיד... במיוחד אמא של בנים. זאת אומרת, אני יודעת שלחמותי יש שלושה בנים, היא פשוט, עד היום היא לא מוותרת על העניין הזה, והיא תמיד רוצה להיות במקום הראשון... שהאשה תהיה אחר כך, כי היא ילדה אותה והיא כאבה, כן? והיא..."

זאת אומרת עשתה הכל למענו, והיא נתנה לך כסף ללכת ללמוד בבית הספר הראלי, והיא לקחה מפה ונתנה לך, ונתנה לך ללמוד בטכניון, והיא עשתה בעצם הכל, את מבינה? אז... למה שהיא לא תהיה במקום הראשון? מה פתאום האשה תהיה במקום הראשון? אשה כזו אף פעם לא תהיה מוכנה לקבל את הכלה ו... זה לא מוצא חן בעינייה פתאום, פתאום היא מרגישה שאין צורך בה. זו תפסה את מקומי והוא לא צריך אותי. היא מרגישה שכאלו יש פה בגידה, וזה גורם להמון בעיות" (רונית)

הכלות לא שיקפו בסיפוריהן את הגיאוגרפיה של האפשרויות כבאה מכיוון הכלות, אולי משום שראו גיאוגרפיה זו כנמצאת במרחב של החמות, כלומר, היא הדומיננטית יותר בעיני דפוס היחסים ביניהן ("אי אפשר לשנות את הקנאה שלי בי").

למרות שהנראטיבים של הכלות שיקפו חוסר שביעות רצון מהחמות ומהיחסים איתה, הן הפרידו בין ההתמודדות הקונפליקטואלית ובין מחויבותן לעזור לחמות בעת הצורך (אולי כגיאוגרפיה עתידית של האפשרויות):

"לשתינו ברור, שאם יקרה משהו והיא תזדקק לעזרה ממני, אני אהיה שם בשבילה, ולא חשוב מה אני מרגישה כלפיה, או מה היא מרגישה כלפי. זה כמו שהיא תעזור לי אם אני אצטרך ממנה משהו. זה ברור לשתינו" (אורנה)

"אני לא יודעת להגיד לך כרגע... כי אני בתוכי טיפוס שאוהב מאוד לעזור, מאוד אוהב לתת מעצמו... אני לא יודעת אם תעמידי אותי למבחן והיא תהיה חולה ותהיה על ערש דווי, כמו שאומרים, אם אני אשב בבית. לא יודעת, לא יכולה להגיד לך" (מירי)

מעבר לשיקוף של המרחב החברתי של היחסים, שיקף קול זה בנראטיבים של הכלות הותיקות גם את ניסיון האישי לאפשרות קיומם של יחסים תקינים ובעייתיים עם החמות:

א. יחסים תקינים

ניצה היתה הכלה היחידה שסיפרה על יחסים טובים עם חמותה. בהיותה יוצאת דופן בסיפורה, היא התבקשה על ידי הכלות האחרות להסביר את הסיבות ליחסים הטובים. רובו של סעיף זה, לקוח מדבריה.

(א) הכלה לא חשה מאויימת:

"ישר ראיתי אותם כמו סבא וסבתא שלי, נורא נחמדים, חמים, נורא מבוגרים. האבא פסיבי וחם, והאמא כביכול קצת יותר אינטליגנטית. היה להם צורך בהתחלה לראות מה קורה פה, מי לוקח את אביל'ה" (ניצה)

(ב) החמות לא חשה מאויימת:

"אמרתי לה שאמא יש רק אחת, ורק אחר כך באה החברה או האשה. קודם כל, זה מונע התנגדות, היא כל כך העריצה אותי, אני זאת שמקרבת את אביל'ה אליה... כשהיא ראתה שהיא לא צריכה לשמור על הבן, אז היא ויתרה על העניין" (ניצה)

(ג) הכלה פועלת לקירבה ביחסים:

"כל הזמן ניסיתי לקרב... אני לא לוקחת את אביל'ה, אנחנו ביחד. אמרתי לו: אביל'ה, תריס טלפון לאמא שלך, תשאל מה שלומה. היא יודעת שאני מזכירה לו להתקשר אליה..." (ניצה)

(ד) לחמות אין בת, ורואה בכלה בת:
"כשאני הולכת איתה והיא פוגשת מכרים, היא תמיד אומרת אותו דבר: מה אתם אומרים על הבת שלי? נו, איזה בת יש לי, וכולם שואלים אותי איך את לא רבה עם הכלה שלך? אני יכולה לריב עם ניצקלה?" (ניצה)

(ה) לכלה אין אמה:
"אצלי זה אחרת, כי אימי נפטרה כשהייתי בת 10. אז אין לי אמא, אז בואו נגיד שחמותי באיזשהו מקום תופסת את המקום של האמא אז הרבה יותר קל. אני גם לא יכולה לעשות השוואות של יחסים עם אמא וחמות כמו שאתם עושים... אני יותר קל לי לקבל אותה ואין לי את הקונפליקטים כי אין לי אמא. אין לי כלום, אבל בכל זאת לעולם היא לא יכולה להיות אמא, כי אמא יש רק אחת, מה לעשות, ואם אין, אז אין" (אסתי)

(ו) הכלה לא נעלבת מחמותה:
"היא, יש לה דברים שיכולתי להעלב מהם... למשל, תמיד כשהיא באה אלינו לאכול צהריים, היא אחרי ארוחת צהריים, תודה חמודים, אני אוהבת את האוכל שלי בבית, אז אני אמורה להעלב, נכון? אבל לא רציתי, ואני עושה לה מארבים בדברים שמותר לה" (ניצה)

(ז) החמות נדיבה:
"הכסף שלי ושלכם אותו הדבר, אני לא צריכה אחרי שום דבר" (ניצה).

ב. יחסים בעייתיים

(א) תחושת הכלה שהחמות לא קיבלה אותה כיאות:
"אני מרגישה את הקור, את הריחוק, את חוסר האהבה. את זה אני מרגישה כל הזמן... הבעיה היא חוסר פירגון. יש לי הרגשה שהיא חושבת שאני לא מספיק טובה לבן שלה" (אורנה).

(ב) קנאת החמות ביחסים הטובים שבין בנה וכלתה:
"כשהיא מתחילה להגיד עלי משהו, והוא אומר הכל נהדר אצלי, וטוב לי וכיף לי ו... זה לא מוצא חן בעינייה פתאום, פתאום היא מרגישה שאין צורך בה. זו תפסה את מקומי, והוא לא צריך אותי. היא מרגישה כאילו יש פה בגידה, וזה גורם להמון בעיות" (רונית).

(ג) ביקורתיות של החמות:
"אני מרגישה שהיא בודקת אותי בזכוכית מגדלת. איך אני תולה כביסה, ואיזה אוכל הכנתי, ועל כל דבר היא מנסה לתקן אותי, כי הרי היא עושה כל הכי טוב..." (אורנה).

(ד) תסכול של הכלה:
"לא חשוב מה אני אעשה, לא חשוב כמה אשתדל להיות טובה אליה, היא לא תאהב אותי. נניח, אם הייתי מתקשרת אליה כמו שאת לחמותך, רק פעם בשבוע, הייתי נחשבת לכלה הכי רעה. ואת נחשבת לכלה טובה" (אורנה).

(ה) ציפיות של החמות מהכלה:
"לחמותי היו כל הזמן ציפיות ממני. באמת התייחסתי אליה יותר יפה מאשר לאמא שלי, וזה אף פעם לא היה מספיק בשבילה" (רונית).

הגדרה מחודשת של "אחרות"

.2

קול זה משקף את מודעות הכלות ל"אחרותן", ואת התנגדותן למיצוב זה.

רוב הנשים בקבוצה זו (למעט אחת) תיארו את עצמן בתחילת הנישואין כמושפלות, דחויים, בלתי רצויות על ידי חמיותיהן, וחסרות אוניס מולן. שתי כלות חשו השפלה ועלבון כה עזים, עד כי העובדה שהן מספרות על אירועים שהתרחשו לפני למעלה מעשרים שנים, לא נראה כמרככת את חריפות התחושה:

"אני בבית שלי, והיא אומרת לי אני רוצה לדבר עם הבן שלי לבד, אני מבקשת שאת תצאי... ירדתי במדרגות וצעדתי כשבכיתי כל הדרך, למה נתתי לה... היום היא לא היתה מעזה לעשות לי דבר כזה... הייתי הפודל של הרגליים שלה, והיא הצליחה... כמה שיותר הייתי למטה... לאורך כל הדרך אני זוכרת רק מתנות מאוד מעליבות... היתה נותנת לי דברים משלה... בדרך כלל דברים הכי לא יפים... לצאת ידי חובה..." (נורית).

בשנים הראשונות לנישואין, חשה אורנה כי היא היתה חלשה ומושפלת על ידי החמות החזקה. ה"אחרות" באה לידי ביטוי בתחושת היותה בלתי נחשבת, בלתי מתקבלת למשפחה, וכזו שאין צורך להזהר בכבודה:

"בתחילת הנישואין גרנו אצל ההורים של בעלי חצי שנה, עד שהדירה היתה מוכנה. למרות שלא הייתי צריכה לקום מוקדם, הייתי סטודנטית, היא היתה מעירה אותי בבוקר, נותנת לי סמרטוט אבק ואומרת לי לנקות את הסף של "החלון ולשים את המצעים לאיורוד. לפעמים היא גם נתנה לי לצחצח את הנעליים של בעלי ושל בעלה...אם כבר... ביום הנישואין הראשון שלנו, היא הלכה ופתחה חשבון בנק משותף עם בעלי. זה היה כל כך סמלי, כל כך חסר רגישות. במקום לחגוג עם בעלי, רבנו נורא באותו יום" (אורנה).

מירי סיפרה על תחושתה שהיא עשתה כל מה שאפשר לרצות את חמותה, בעוד זו לא העריכה את התנהגותה כלפיה וגילתה כפיות טובה:

"תמיד הבלגתי, תמיד עברתי, תמיד וויתרתי לה, והיא ניצלה את זה... היא היתה אחרי ניתוח, לקחתי אותה אלי הביתה, לא היה לי מקום בבית, היינו זוג צעיר, גרנו ברוממה, לקחתי אותה אלי והחזקתי אותה אצלי שבועיים בבית וטיפלתי בה והאכלתי אותה, את המרק, בכפית כמו לתינוק. כבר הייתי ממש ממוטטת... הייתי גמורה כי אני טיפלתי בה, לא צביקה, צביקה הלך לעבוד. אז צביקה אמר לה תשמעי, את היית כאן שבועיים, את חזרת לעצמך, הרופא אמר שהכל בסדר, אנחנו נחזיר אותך הביתה, אנחנו נוסעים ל-week-end. עד היום, זאת אומרת אני לא מדברת איתה, אבל עד לרגע שאני דיברתי איתה, היא זרקה לי את זה. את, אני הייתי חולה, ואת קמת ונסעת לבית הבראה; התחושה שלי היתה, וגם היום, שלא חשוב כמה שאני אשתדל לעשות בשבילה, אני אף פעם לא אתקבל אצלה. מלחמה אבודה מראש".

נראה כי הכלות כועסות על עצמן, שנתנו לחמות להפוך אותן ל"אחרות" (יזה מראה על האופי שלי בשנים הראשונות...").

המהפך במאזן הכוחות, יחד עם התחושה שהן "ניצחו" בקרב ההתנגדות על מקומן במשפחה בכלל ואצל הגבר (הבעל) בפרט, העלימו את תחושת "אחרותן", והעבירו אותה לחמיות. דבר זה בא לידי ביטוי באי הזהרות בכבודה של החמות ("אני מדברת איתה בטלפון, ועושה פרצופים ותנועות מצחיקות לילדים").

3. דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

קול זה מבטא את האסטרטגיות והטקטיקות שנקטו הכלות הוותיקות בהיותן במצב קונפליקטואלי עם החמות.

הכלות שסיפרו על בעייתיות ביחסים, הצביעו על אירוע מרכזי ומשמעותי, שממנו, בדרך כלל, התחילה ההתדרדרות ביחסים. האירוע המשברי יכול להתרחש לפני החתונה, לאחריה, או בהקשר של טקס הנישואין עצמו:

"התקל הראשון שהיה לנו זה היה בחתונה. החתונה עצמה... אחרי החתונה אמרתי שאני מבקשת לתת את המתנות ולנסוע לבית ולפתוח בשקט עם גלי את המתנות, ואני מבטיחה שאני משאירה את הכל מסודר עם הפתקאות, שהיא תבוא בבוקר היא תוכל לראות את המתנות וממי, ואני אעשה גם רשימה של הצ'קים ומי נתן איזה סכום, הכל יהיה מסודר. אז התחילו לרדת דמעות תנין. מה, איזה בכי, ואיזה סצינה היתה להם שמה באולם. וגלי נשבר. הוא לא יכול לראות את אמא שלו בוכה... ואני מחלתי על כבודי והם באו... ואני לא ידעתי ממי קיבלתי מה והיה כעס ורוגז והרבה שנים לא סלחתי לה על זה" (אסתי).

"לפני החתונה היא העבירה בקורת על השמלה... ביום החתונה היה לנו ריב על הפרחים של זר הכלה. אני רציתי פרחי שדה, והיא פסקה שרק ורדים אדומים. היא היתה צריכה בתוך כל המתח של יום החתונה לשגע אותי. למה אני צריכה להתווכח ולבכות על זה ביום החתונה שלי?" (אורנה).

גם טקסים אחרים התבררו כבעלי פוטנציאל להוות אירוע משברי:

"העלייה לתורה היתה בשמונה וחצי בבוקר. תשע וחצי, יואב כבר עלה לתורה... כשהכל נגמר פתאום הגברת מופיעה, אני כבר מה זה רתחתי... אני אמרתי אני גמרתי איתה את הפרשה, היא אותי יותר לא רואה... אמרתי שאני פשוט לא מוכנה לקבל התנצלות בכלל... חמותי בשבילי כבר לא קיימת" (נורית).

"הקש ששבר את גב הגמל... היה... עמדנו לפני הבר-מצווה ואמרתי לאיציק... קח את ליאור, ותרו לו להזמין את סבתא. היא שאלה את ליאור, מה היית רוצה לבר-מצווה, ליאור אמר יש לי הכל, אבל אם את נורא רוצה, הייתי רוצה מדפסת למחשב. כמה עולה מדפסת? אז הוא אמר לה, הוא ידע הכל, 1,400 שקל. טוב, אני אתן לך חלק נכבד מהמדפסת ולאמא יהיה משהו להוסיף כסף... כשפתחנו בסוף את המתנה שחמותי נתנה, כמה את חושבת שהיא נתנה? חברים שלי נתנו 1000 שקל, היא נתנה \$100... ליאור הקטן שהוא ילד מאוד נבון, אמר בשביל מה היא שאלה אותי בכלל סבתא, היא היתה צריכה לתת לי מה שהיא רוצה, אבל היא שאלה ובסוף נותנת לי \$100? הוא לא רוצה להכיר אותה" (מירי).

מעניין לציין כי בקבוצה זו כשהיחסים היו בעייתיים או מנותקים, והכלה ידעה מדוע. יתכן כי ניתן להסיק מכאן על כך שהיוזמה לניתוק באה מצד הכלה. כמו כן, תלונות הכלות לא היו קשורים ליחסי החמות עם בנה - בעלה של הכלה, אלא ליחסים בין שתיהן.

העמידה במצבי קונפליקט הניבה אסטרטגיה של שמירת גבולות ברורים בין הכלה לחמות. 4 כלות הגדירו את היחסים כמרוחקים, כלה אחת הגדירה אותם כקורקטיים, וכלה אחת בלבד דיווחה על יחסים קרובים.

א. יחסים מרוחקים

"היום בכלל לא מעניין אותי... אני גם לא שותה שם, לא כלום. כסף היא לא נותנת לי אז אני לא צריכה להיות נחמדה אליה, יחס היא לא נותנת לי אז גם אני לא חייבת, כל יחס שאני נותנת לה זה מתנה" (נורית).

"אני מרגישה את הקור, את הריחוק, את חוסר האהבה, זה אני מרגישה כל הזמן... הבעיה היא חוסר פירגון. יצרתי מצב שהיא לא באה יותר. היום אני לא צריכה לסבול את מסדרי המפקד שהיתה עושה לי כשהיתה באה לביקור" (אורנה).

"אנחנו בקושי מתראים, כי אני לא באה אליהם יותר, וככה גם בעלי והילדים לא באים... אני כבר לא הולכת לחמותי" (רונית).

"אני אפילו לא אומרת לה שלום... וזה ממש לא חסר לי... תאמיני לי, חמישים פעם את אותם סיפורים, מצאה אצלי אוזן קשבת לכל הסיפורים שלה. אני גמרתי איתה לגמרי... היום אני כבר לא מדברת איתה. זה כבר כמה שנים שאנחנו לא מדברות" (מירי).

ב. יחסים קורקטיים

"אנחנו מספרים לה על מה שהחלטנו רק אחרי שכבר עשינו שינויים. את יודעת שמחר אנחנו נוסעים לשמונה חודשים, אנחנו מספרים לה כדרך אגב; אני קצת כעסתי עליה, אני... לא נתקלנו אחת בשניה ולא רבנו, אבל, זה היה יחסי חמיות, חמות-כלה מאוד קורקטיים" (אסתי).

ג. יחסים קרובים

"אני משתדלת להתקשר אליה כמעט כל יום, ככה היא מרגישה מעודכנת, ואני אף פעם לא נוסעת בחגים, כי אני לא אעזוב אותה לבד בחג, אני לא יכולה. הייתי רוצה שהיא תבוא יותר אלינו, כי אני נורא אוהבת משפחה. אבל אצלי יש הרבה מדרגות, אז היא לא מוכנה לבוא, אפילו שאין לה שום בעיה בריאותית. חמתי רוצה לבוא, אני צריכה שתזמין את עצמה? אני תמיד אמרתי לה, פולה, הבית פתוח. את יכולה תמיד לבוא מתי שאת רוצה, אין שום בעיה בכלל" (ניצה).

4. קול המשוחרר מהשיח של האחר

קול זה משקף את תחושת הצלחתן של הכלות להיחלץ מהתסריט בו הן ה"אחרות" במשפחה. יכולת ההיחלצות נראתה כקשורה למהפך ביחסי הכוחות בין החמות לכלה במהלך השנים.

הכלות תפסו את יחסי הכוחות בהווה המחקרי כנוטים לטובתן בהשוואה לשנות הנישואין הראשונות, והביאו לכך שני גורמים: עלייה בתחושת הכוח שהן חשות עם התבגרותן, והתדרדרות מצבן הבריאותי של החמיות.

כוחה של הכלה עולה עם התבגרותה:

"... ובגלל שבגיל ארבעים אני חושבת שלאט לאט עבר המהפך שהייתי חזקה, התחזקתי עם עצמי יותר... קיבלתי כוחות... אז אמרתי לה "לא", היום אני גדולה, אתם מבינים? זה פשוט לקח הרבה שנים" (נורית).

"ויתרתי ועברתי לסדר היום עד שאמרתי no more... אני התייחסתי אליה תמיד יפה עד שהגיעו מים עד נפש... אני לא ביחסים איתה... זה היה לי מאוד קשה העניין הזה. הגיע המצב שאמרתי יותר לא, עברתי את החמישים, אני פשוט לא מוכנה יותר. אני כבר לא ילדה" (מירי).

"כל השנים באמת מחלתי על כבודי, ואמרתי, אני באמת יותר צעירה ולמען שלום בית, למען בעלי... עשיתי את זה, אבל, אמרתי כמה אפשר? ... זה היה בתקופה שכבר, כמו שאומרים, אזרתי כוח להגיד לה... החלטתי שאני לא מוותרת יותר, כי אני... אי אפשר כבר. תשמעי, כמה אפשר? אמרתי לה, תשמעי, הגעתי לגיל 50, אי אפשר, 50 זה באמת גיל, חייתי יותר מאשר אחיה... את לא יכולה לחנך אותי כל החיים" (אורנה).

נורית חשה כעס על החמות בגין קלקול היחסים. לו חמותה היתה נוהגת בה בהגינות, היא היתה יכולה לנהוג בה כפי שהיא נוהגת באמה. בדבריה ניכרה שנאה, ואפילו משאלת מוות לחמות:

"אותן הסיטואציות שאני מצפה לאיזושהי חשיבה כמו מהבית שאני באה, התמיכה, אם זה גם אפילו עזרה כלכלית שציפיתי גם ממנה. ואני לא באה להתפאר, אבל הכל יהיה שלי, הכל מה ששלה יהיה שלי, אם היא לא תגמור לבזבז את זה... אבל היא גם לא תמות... היא יותר מדי רעה... אז אני אומרת שבמקום, אפשרי הרי היה לחיות ביחד ובכיף ולקבל, לקבל אותי שאני ארוץ איתה לרופא, כי הייתי הולכת איתה, אין בעיה, אני רגילה לרוץ עם אמא שלי... אז אני רצה עם עוד אחת... אבל, היא לא יכולה, היא כל כך משדרת רוע... זה כבר לא כעס. הגעתי לשלב כזה שפשוט היא לא בחיים שלי יותר. היא פשוט לא"

"נראה לי שאחרי היכרות של כל כך הרבה שנים, אנחנו כבר יודעות מה לצפות אחת מהשניה, וגם אין לעקוף מוקשים. אז לא נראה לי שיהיו פה שינויים גדולים. זה לא שהיא תתחיל לאהוב אותי. אבל אני חושבת ששתינו התעייפנו מהמלחמות שהיו לנו בשנים הראשונות. אז אם זה מראה על העתיד, אולי יהיו עוד פחות מלחמות בינינו, כי זה כבר לא משנה לנו מי ינצח. ואולי אני אומרת את זה כי בהרגשה שלי כבר ניצחתי" (נורית).

קול זה בא לידי ביטוי במטאפורות ודימויים:

הכלות בקבוצה זו השתמשו בדימויים ופתגמים ידועים בספרן על הבעל ("בין הפטיש לסדן"), האירוע שגרם למשבר ("הקש ששבר את גב הגמל"), והמניפולציות הרגשיות של החמות ("התחילו לרדת דמעות תנין").

הן הרבו להשתמש במטאפורות מתחום הלחימה: "איך לעקוף מוקשים"; "שתינו התעייפנו מהמלחמות שהיו לנו בשנים הראשונות"; "אולי יהיו עוד פחות מלחמות בינינו, כי זה כבר לא משנה לנו מי ינצח. אני אומרת את זה כי בהרגשה שלי כבר ניצחתי"; "מלחמה אבודה מראש".

כמטאפורה לתחושת השפלתה על ידי החמות, אמרה הכלה: "הייתי הפודל של הרגליים שלה".
ההבדלים בין שתי הסבתות, אם הכלה וחמותה, באו לביטוי במונחים "הנסיכה" (אמא שלה)
ו"סבתא who"? (חמותה).

5. פרקטיקה של רגשות

קול זה נשמע בקבוצת הכלות הותיקות כמבטא כעס של הכלה כלפי חמותה:

"אתם לא יכולים לתאר לעצמכם כמה ימים אני בכיתי, כמה לילות אני עברתי
ועל הדברים האלה אי אפשר לעבור לסדר היום, אפשר להגיד אני פשוט לא
אוהבת אותה – והיא הפסידה..." (נורית).

"לא אהבתי אותה אף פעם, אבל חיבבתי אותה... היום, אני לא אגיד לך שאני
שונאת אותה, אין לי אליה כלום, זה הכי גרוע... אני מאוד כועסת עליה"
(מירי).

"אני לא יכולה לשכוח איך הרגשתי בתור כלה חדשה. הרגשתי נעלבת
ומושפלת, והכעס הלך והצטבר עם השנים. ביומיום אני לא מרגישה את זה,
רק כשאני נזכרת בעבר" (אורנה).

קול זה אצל הכלות הותיקות ביטא אהבה כאשר דיברו על אימן, על בעלן ועל ילדיהן. הכלה
היחידה שביטאה אהבה כלפי חמותה היתה ניצה:

"היא אשה נחמדה, אני אוהבת אותה. אין לי שום בעיה".

6. יכולת ליחסים עם אחרים

קול זה משקף את יכולתן של הכלות הותיקות להיות בקשרים עם אחרים. יכולת זו שונה כאשר
מדובר בקשר עם האמא או בקשר עם החמות:

"אני בטח לא אהיה עם נשמה כמו אמא שלי, ואני בטוח לא אוותר על כל כך
הרבה דברים כמו שאמא שלי ויתרה למעני כשאני התחתנתי" (אורנה).

"אם חמותי היתה תורמת רק טבעת אחת מהמאה שיש לה, יכולנו לצאת
מהחובות. אבל היא לא מתעניינת באף אחד חוץ מאשר בעצמה... אני פגועה
ממנה, ולא סולחת עד היום להורי שהרכינו ראש בגללה ושהעמידו את עצמם
ואותי מראש בדרגה אחת נמוכה יותר ממנה" (רונית).

יחד עם זאת, הקשר של הכלה עם חמותה מורכב, וכולל גם את המחוייבות כלפי החמות:

"יש לנו תקופה שהיא צריכה אותי, בקטע של הסיעוד אני היחידה שמקשיבה
לה" (נורית)

"הבן שלה הרי לא ילך איתה לבדיקות בבית חולים, אז היא יודעת שאני
היחידה שיש לה בשביל זה" (אורנה).

"אני חושבת שהרגשות בעיקרון לא ישתנו בעתיד, אבל הצורך שלה בעזרה שלי
יגדל" (אסתי).

אצל אורנה נמצאה מעין מחילה לחמות:

"יש היום איזו הבנה כאילו למגרעות שלה, שבעצם היא אולי שבויה בתוך המגרעות שלה, היא לא ממש אשמה כאילו ובגלל זה יורד הכעס. אי אפשר לכעוס על מי שבעצמו לא טוב לו"

הנראטיבים של הכלות הותיקות העלו סובייקטים מוסריים אחדים (החמות, האמא, הסבתא והגבר/הבעל):

א. החמות כסובייקט מוסרי

מהנראטיבים של הכלות עלו בשכיחות רבה תכונותיהן השליליות של החמיות. מעניין לציין כי תכונותיה השליליות של החמות, כפי שהועלו בקבוצה זו, אינן חופפות לתכונות השליליות שנמצאו על ידי דובאל (Duvall, 1954). במחקרה של דובאל נמצא כי שלושת התכונות השליליות של החמות, שלגביהן נמצאו התלוונות השכיחות ביותר, הינן: מתערבת, שולטת ומפריעה לפרטיות. תכונות אלו לא הועלו כלל במחקר הנוכחי.

התכונה השלילית שהיתה הרווחת ביותר בקבוצה זו נמצאה קשורה לרוע: "רעה", "משדרת רוע", "קרה", "אשה שאין בה אהבה, אין בה חוס".

3 כלות סברו שחמותן הינה אגואיסטית:

"היא אגואיסטית" (מירי)

"כשהבן שלה בטיפול נמרץ חמותי עשתה תצוגת אופנה לאחים ולרופאים" (רונית)

"כל הזמן היא עסוקה בעצמה" (אסתי)

"לפני שהתחתנו היא השאירה את יורם שהיה חולה בצורה קשה של אבעבועות רוח, עם 40 חום, אצל אמא שלי, שהיתה אז עוד אשה זרה בשבילה, למשך חודש ימים, ונסעה לחוץ לארץ" (נורית).

תכונה שלילית נוספת שהועלתה על ידי הכלות תיארה את החמות כזרה, מרוחקת ומנותקת:

"הגיעה באיחור של שעה וחצי לברית של הנכד, הביאה מתנה ואמרה מזל טוב" (מירי)

"לא עזרה לנו כלכלית, למרות מצבה הכלכלי המצויין"; "הכל מאוד חומרי אצלה... היא היתה באה כל שבוע, תמיד היתה מביאה את אותם ממתקים, את אותה חפיסת שוקולד, את אותה צורה... היתה תמיד קונה אותו דבר... חוסר איכפתיות..." (רונית).

החמות תוארה כחומרנית:

"הכל היה מאוד מחושב. כשהיתה נותנת משהו, היתה מצפה שתקבל תמורה... רק כסף, אין שום דבר, אין שום רגש, כלום, רק הכל אצלה תלוי בחומריות. אם היא יכולה לקנות אותך בכסף... היא לא שמרה אף פעם על הילדים שלי כי היא אמרה שהיא אצל הילדים שלה לא תהיה עוזרת..." (נורית)

תכונה שלילית נוספת שהועלתה בקבוצה זו הינה תכונה שנמצאה כטיפוסית במחקרים אחרים (Duvall, 1954; ברסלרמן, 1993), הינה ביקורתיות:

"היא היתה עושה לי בדיקות הפתעה, והיא היתה מגיעה ומעבירה עלי ביקורת... פעם היא העבירה את האצבע על התמונות, כמו בטירונות במסדר המפקד. כשהיא מצאה שם אבק, היא ביקשה ממני סמרטוט כדי לנגב, ואמרה בצביעות כזו, תגידי לעוזרת שתנקה יותר טוב" (אורנה).

"לחמתי תמיד יש מה להעיר. תמיד היה לה, ותמיד יהיה לה מה להעיר על כל אחד. אפילו הקריינית בטלביזיה עוברת אצלה כל ערב ביקורת על האיפור והלבוש. החברות שלי זוכות ממנה לביקורת, רק היא בסדר" (אסתי).

"כשאומרים 'עיני נץ' מתכוונים בטוח לחמותי. זאת רואה כל דבר, כל פגם" (רונית).

עוד תכונה "קלאסית" של החמות הינה שתלטנות:

"היא שתלטנית, ואוהבת להגיד לכולם מה לעשות. מין בוסית כזאת" (אורנה).

"היא התרגלה להגיד לבעלה ולבן ולבת שלה איך לחיות ואיך לנשום, וזה נראה לה נורמלי. אז מה פתאום שלא תגידי את זה גם לי" (מירי)

שתי כלות טענו שהחמות מקנאה בהן:

"כשאציק קנה לי את הטבעת הזו לעשרים שנות נישואין, היא למחרת רצה לקנות. היא כל כך לא פירגנה לי, שלמחרת רצה לקנות את הטבעת, ברור שאותו דבר... לאורך כל הדרך הרגשתי, גם כשהייתי כלה צעירה,,, הרגשתי שהיא מקנאה בי, שלא מפרגנת לי פשוט, שהיא לא מפרגנת לי את האהבה שלו אלי" (מירי)

"יש לה את הקטע הזה, שמה שהיא מפרגנת לעצמה – לי לא. כי אני עוד צעירה ויש לי עוד זמן. היא נותנת לי להרגיש כאילו אני אשמה בכך שהיא מרגישה שנגמר לה הזמן... כשרצינו לנסוע לחוץ לארץ, היא סיפרה שהיא ובעלה לא נסעו עד גיל ארבעים. לא משנה שהיתה אז תקופה אחרת, שבבילה אני לא צריכה לנסוע לפני כן" (אסתי).

תכונות חיוביות:

רק ניצה ציינה באופן ספונטני את תכונותיה החיוביות של חמותה (נוחה, חמה, מעניקה ונדיבה):

"אשה נוחה... קיבלה אותי ממש כבת... עד היום, כשהנכדים באים לאכול אצלה, בשבילה זה האושר הכי גדול... כשאנחנו באים להפרד לפני נסיעה לחו"ל היא נותנת לנו דמי כיס 400 דולר ולילדים 700".

אורנה ציינה, כשהתבקשה לכך, שחמותה "אחראית, ואפשר לסמוך עליה בטיפול בילדים".

האמא כסובייקט מוסרי

ב.

(א) אמא יש רק אחת - מדברי הכלות עלה שהאמא היא דמות חמה ואוהבת, כמעט אידיאלית:

"גם את מכירה את אמא שלי, כי יש לנו אמהות מאוד מאוד חמות... אנחנו לא יכולים להבין את זה שצריך לצלצל מראש..." (נורית).

גם בתפקידה כחמות, האמא של הכלה הינה מוצלחת יותר מחמותה:
"אימי גם היתה חמות, אבל אימי היתה חמה" (מירל).

(ב) ההבדל בין חמות ואמא:

"בעצם הכלות לא צריכות עוד אמא, הן צריכות את אמו של הבעל - ידידה, הן לא מחפשות עוד אפוטרופוס" (רונית).

"חמות זה משהו שאת צריכה תמיד לעבוד בשבילו כי הוא לא שייך לאמא או אבא. גם אם תטרקי את הטלפון הם תמיד ישארו אמא ואמא" (מירל).

"אני יכולה לתת לאמא שלי יחס פחות טוב מאשר לחמותי, או לקנות לה מתנה פחות יקרה, וזה בסדר מצד שתינו. אנחנו לא צריכות לבנות או להוכיח את הקשר. עם החמות צריך לחשוב ולהזהר לא לפגוע. במיוחד שלי - שהיא כל כך פגיעה" (אורנה).

רונית היתה מודעת ליחס השונה שלה לאמה ולחמותה:

"... אם זו היתה חמותי שהיתה אומרת לי מה שאמא שלי אמרה לי - בטח הייתי מנתקת איתה את הקשר".

(ג) החמות מקנאה ביחסי הכלה ואמה - הכלות סברו שחמותן מקנאה ביחסייהן עם אימן. חלק מהן השתדל לא להבליט את הפער ביחסים:

"אני ואמא שלי היינו כמו חברות, היא מאוד קינאה ביחסים בינינו, אבל, לא נתתי לה להרגיש, תאמיני לי, כשהייתי קונה לאמא שלי מתנה, הייתי קונה לחמותי אותו דבר, השתדלתי לא לעשות... כי ראיתי שגם לבעלי זה חשוב, זו אמא שלו" (ניצה).

"אם היא היתה שואלת אותי מתי הייתי אצל אמא שלי בפעם האחרונה, אף פעם לא הייתי אומרת לה את האמת. כי אני יודעת שזה היה פוגע בה שאני יותר אצל אמא שלי. אבל אין מה לעשות, זה טבעי" (רונית).

"אני באתי עם אמא מאוד תומכת ואחות, אני באה ממשפחה מאוד חמה. אני אמרתי יש לי מקום לעוד, והיא לא יכלה. היא לא ידעה. היא לא יודעת חוס... יש נשים שזה מאיים עליהן" (אורנה).

הסבתא כסובייקט מוסרי

ג.

באופן כללי נמצאה נטייה של הכלות בקבוצה זו לעמת את הסבתאות הטובה, החמה האוהבת של אימן, עם הסבתאות הקרה, המרוחקת והמנוכרת של חמותן. תפיסתן את אימן כסבתא טובה, ואת חמותן כסבתא פחות טובה, הועברה, לפי סיפוריהן, גם לילדים, שלמדו להבחין בין סבתא "סוג א" וסבתא "סוג ב":

"הם היו באים לאמא שלי, כן? אמא שלי היתה אומרת להם ב-12 בצהריים תלכו לאכול המבורגר בחוץ? היא היתה עושה להם אוכל... היתה מאלתרת, היתה מוציאה ביצים... בעיה לעשות משהו?... אבל לתת ללכת?... חמותי באה לבר-מצווה של הנכד שלה לא כי זה עניין אותה, אלא יותר חשוב לה שהחברות הפולניות יראו שהיא הגיעה... אני רואה את אמא שלי, היא תיתן לילדים נגד רצוני את הכסף... תדחוף להם בלי להרגיש" (נורית).

נורית סיפרה שהיא משתפת את הילדים בתחושותיה כלפי חמותה:

"אני מדברת איתה באלחוטי ואני צוחקת ועושה לילדים תנועות... הם רואים שאמא שלהם היא בן אדם והם רואים שחמותי לא בן אדם... והם רואים איך חמותי חיה ואיך היא מתנהגת ואיך אנחנו סובלים... הילדים שלי רואים הכל... שאני יכולה לשבת מול הבן שלי ולהגיד לו שהיו לי שנים קשות איתה, וחשוב לי שהוא ידע את זה כי זה לא מגיע לה שהוא יתייחס אליה אחרת, כי אם סבתא לילד בן תשע או עשר אומרת לו, אתה לא יכול לעלות אלי עכשיו, כי השעה אחת ואנחנו עוד מעט הולכים לנוח, כשהוא יודע שלסבתא השניה נכנסים לתוך המיטה והיא מלטפת, אז אני צריכה להגיד לו שפה זה דמות אחרת. אמרתי לילדים שלי, לפעמים אני מספרת להם, שאם שרדנו אבא ואני, אנחנו לעולם לא נתגרש, כי היא כל הזמן ניסתה להפריד, והשפילה אותי עד עפר כשאני הייתי ילדה צעירה".

הסיפור המשפחתי על הסבתא ה"טובה", אמה של האם, מובנה על ידי הכלה:

"הבן הקטן שלי לא זכה להכיר את אימי, אבל הוא גדל על זה שהוא שמע כל הזמן על אמא שלי, שהיא היתה אמא משגעת וסבתא למופת... הוא קרא לה, הוא גדל כשהוא קרא לה נסיכה. כשהיו מדברים על סבתא רוזה, זו הנסיכה. עכשיו, הוא לא שמע הרבה על סבתא פולי, לא שמע עליה הרבה כי לא דיברנו הרבה, וכשדיברנו זה תמיד היה רע... כשהייתי באה איתו לחמותי, היא היתה נותנת לו את היד, או מגישה לו את הלחי, וילד מרגיש שיש חום או שאין חום... פעם בשבוע אני אומרת לו תלך לסבתא, אז הוא אומר סבתא who? את מבינה?" (מירי).

רונית נשמעה שבעת רצון מכך שהבן נקט עמדה ביחס לסבתא, כאשר היא, הכלה, כביכול אינה צד בעניין:

"כשהילדים היו קטנים אז הייתי צריכה באמת להגיד להם, תשמעו, סבתא היא מבוגרת והיא אמא של אבא שלכם, ואתם צריכים ללכת אליה, אפילו אם אין לכם אליה כלום. היום, כשהבן שלי בן 25 אני לא יכולה להגיד לו כלום, הוא בזכות עצמו, והוא רואה איך היא מתנהגת אלי, איך שמתנהגת לאבא, אז נכון שאין לו מה לעשות פה".

ד. הבעל כסובייקט מוסרי

בקבוצה זו, בדומה לקבוצת החמיות הותיקות, מקומו של הבעל בקונפליקט נע בדרך כלל בין חוסר ידיעה לידיעה פסיבית וכואבת:

"הוא לא ידע... אפילו לא אמרתי ליורם, אתם יודעים כמה זה יכאב לו, אם אני אגיד לו, אתה ידע, אמא שלך ביקשה שהנכדה שלה לא תקרא לה יותר סבתא, אז אני לא... השבוע היא שוב ניסתה להעליב, אמרתי ליורם ככה: תשמע, אמא שלך ככה וככה... אני יודעת שהוא מאוד כאב בלב שלו... ממש קשה לו להתמודד שאמא שלו ככה במשפחה שלו... הוא נורא רוצה שכולם יהיו בשולם... שנהיה משפחה..." (נורית).

טעגת החמיות כי הבן קשור יותר לרעייתו מאשר לאימו, נראית כנכונה, גם על פי דברי הכלות.

"אני לא רציתי להעליב את איציק, למרות שאני יודעת שלאיציק זה כאב יותר מאשר לי. את מבינה? הוא כאב את הכאב הרבה יותר ממני... תמיד כשהוא מנסה לדבר איתה עלי, כי הוא רוצה באיזשהו מקום, היא לא נותנת לו" (רונית).

"הוא אף פעם לא הגן על אמא שלו. וזה יאמר לזכותו שהוא היה מאוד אובייקטיבי... הוא לא ידע להחליט, לא היה מספיק חזק להגיד לה פה ולהגיד, הנה, תראי, אני עומד איתך. הוא אמר רק, אני בין הפטיש לסדן, זו אמא שלי ואני חייב לקבל אותה" (אורנה).

בניגוד לגרסת החמיות, שסברו כי בן היה רוצה בקשר עמוק והדוק יותר עם האם, הגבר נתפס על ידי הכלה כקורבן להטרדותיה של אימו, שמבקשת ממנו לעשות עבודה דברים:

"כל הזמן מטרידים את יורם להחליף בטריה וזה... שבטוח שחמותי יודעת לעשות את זה... כל כך מנג'סים לו" ... הוא בקשר איתה לצאת ידי חובה" (מירי).

שלוש כלות אף חשבו שמערכת יחסיו של הבעל עם אימו ניזונה מרצונה הטוב של הכלה, שמאיצה בבעל להיות בקשר עם אימו:

"פעם בשבוע הוא יורד אליה לבד, יושב איתה קצת, לא נהנה מערכת היחסים כי היא פשוט לא מערכת יחסים של אמא ובן... היתה פעם, בזכותי יותר" (מירי).

"אם אני לא הייתי מנדנדת לו שילך לבקר אצת את הורים שלו, הוא לא היה יוזם את זה מעצמו. לא בגלל שיש לו משהו נגדם, פשוט הוא לא חושב על זה לבד" (אורנה)

"אני צריכה לחייג לו את המספר שלה כדי שהוא ידבר, אחרת הוא מתעצל לחייג. היא אפילו לא יודעת שרק בזכותי הוא מדבר איתה" (אסתי).

האינטראקציה הקבוצתית

7.

קבוצת הכלות הותיקות נראתה כקבוצה מגובשת ותמימת דעים לגבי יחסי חמות-כלה. עובדת השתתפותה של החוקרת כחלק מקבוצת המחקר תרמה לאווירה הבלתי פורמאלית של המפגשים.

האינטראקציה בקבוצת הכלות הותיקות העלתה, לראשונה לנשים אלו, את ההכרה שהתחזקות כוחן הינה תופעה כללית, ולא פרטית, כפי שחשבו עד המפגשים. הכרה זו הביאה לתפיסת השינויים שחלו ביחסיהן עם החמיות כמהלך אוניברסלי, ולא תופעה פרטית. אף הבעייתיות נראתה לכלות אלו כבעלת אופי אוניברסלי ולא פרטי. מכאן, התייחסו הכלות, מבלי שנשאלו, לשאלה מהי החמות האידיאלית:

"חמות צריכה לתת ולא לשמוע, אחרת אין יחסים טובים" (ניצה).

"החמות צריכה לקבל את הכלה כמו שהיא, ולא לשפוט אותה" (אורנה).

"לא לשמוע ולא לשים לב, ולא לקבל את זה שנגיד הבן יבוא ויספר על הכלה משהו היא תגיד כן, כן, תספר לי עוד קצת, את מבינה? אלא להיפך. אמא שלי תמיד היתה אומרת לאחי הגדול: זה לא מעניין אותי, רצית להתחתן איתה, זו בעיה שלך, אתה צריך לפתור את הבעיות, לא לבוא אלי" (נורית).

יתכן כי לא במקרה נפקד כאן מקומו של הסעיף הדין בשאלה "מהי הכלה האידיאלית"? נראה כי הכלות סברו שהן עצמן מופת ודוגמא לכלה אידיאלית, כך שמיותר להוסיף על כך ("תמיד הבלגתי, תמיד עברתי, תמיד וויתרתי לה").

5.1.4 קבוצה מס' 4 - כלות צעירות

בקבוצת הכלות הצעירות, השתתפו 6 נשים, הנשואות עד 10 שנים, וגילן נע בין 23 ל-35. לכל הנשים היו ילדים צעירים בני חצי שנה עד שש. בקבוצה זו היו שלוש נשים ממוצא מזרחי (אודליה, מירי וסימה) ושלוש נשים ממוצא אשכנזי (תמי, רונית ושושי).

הכלות הצעירות היו כולן אקדמאיות, עובדות רווחה בלשכה לשרותים חברתיים בקרית-אתא, שם עבדתי בעבר.

טבלה מס' 4 – איפיונים דמוגרפיים של הכלות הצעירות

שם	גיל	מצב משפחתי (שנות נישואין)	מס' ילדים (מס' בנים)	עיסוק	השכלה
מירי	35	נשואה (7.5)	2	משרה מלאה	B.A.
אודליה	31	נשואה (7)	2	משרה מלאה	B.A.
תמי	23	נשואה (3)	1	משרה מלאה	B.A.
רונית	27	נשואה (5)	2	משרה מלאה	B.A.
סימה	39	נשואה (5)	2	משרה מלאה	B.A.
שושי	29	נשואה (3)	1	משרה מלאה	B.A.

בקבוצה זו נערכו 6 פגישות בנות כשעתיים עד שלוש שעות כל אחת. הפגישות נערכו בחדר בתחנה לטיפול במשפחה, בשעות אחר הצהריים, לאחר שעות העבודה הרשמיות. הפגישות אופיינו באווירה נינוחה וחופשית, שחלק ממנה קשור, אולי, לכיבוד ולשתיה הקלים שהוגשו.

קטגוריות התוכן בקבוצה זו:

גיאוגרפיה של אפשרויות

1.

קול זה מבטא את מרחב האפשרויות העומדות בפני הכלות הצעירות ביחסיהן עם החמיות. הכלות הצעירות היו מודעות לסטריאוטיפ השלילי של החמות והפוטנציאל של יחסים אלו להיות בעייתיים, אך הן סברו כי החמות שלהן אינה תואמת את הסטריאוטיפ:

"אני שומעת על כל מיני חמות שמתערבות ושזה, אם היא באה לביקור אז היא באה ואני לא שומעת אף פעם שהיא מעירה, יכול להיות שאולי אחרי הגב, אני גם לא מאמינה, היא טיפוס אחר, כזה טוב, באמת אני מודה לאל שנפלתי על חמה כזאת" (מירי).

קבוצת כלות זו לא נראתה כמושפעת מה"גיאוגרפיה" החברתית והתרבותית של האפשרויות, והתייחסה ליחסי חמות-כלה במנותק מהן. הכלות הצעירות נראו, באופן כללי, כמרוצות מהיחסים עם חמיותיהן, ונתנו לכך את הסיבות הבאות:

א. מרחק גיאוגרפי - לא מתראים לעיתים תכופות, לא משוחחים הרבה בטלפון ("הם לא באים אלי הרבה אז אני נותנת להם את כל הכבוד ומכבדת אותם עד הסוף, כשהם באים").

ב. מרחק רגשי - אין יחסים עמוקים ואין מעורבות רגשית רבה ("אני חושבת שהיחסים הם לא ... לא יודעת, אולי הם לא עמוקים, לא יודעת". המרחק הרגשי מתבטא גם במיעוט הציפיות. אין ציפיות לעזרה הדדית ("יש לו אחות בת 24 שעושה כל מה שצריך, אני לא... לא מצפים ממני"). חוסר בציפיות לקירבה ("אנחנו מטלפנים לפחות פעם בשבוע, אומרים שבת שלום").

ג. התחלה טובה -

"אלה יחסים שהתחילו מנקודה טובה, ואז אין מטענים... אני חושבת שאחד הגורמים האלה זה יחסים שנבנו מהתחלה, אצלי בכל אופן, על איזשהו בסיס של שותפות והבנה, כאילו יש מין הרגשה שמה שאני רוצה היא רוצה. זה קצת נכון, היא רוצה שלבן שלה יהיה טוב ולנכדות שלה תהיה אמא טובה וחיים טובים, וגם אני רוצה את זה, ואם בשביל זה צריך לחזק אותי בדרך אז היא עושה את זה, זה בסיס טוב"

ד. אי הפרדה בין החם והחמות - הקשר הוא שני המחוננים יחד, ולא רק בין שתי הנשים ("אין לי קשר יותר טוב איתו או איתה, הם שניהם אותו דבר, כשאני מתקשרת אליה ביום שישי, אני מדברת עם שניהם").

ה. שביעות רצון מהחמות - ("אני מרגישה אותה נורא שותפה, וזה נהדר לי, והיא גם שותפה בכיוון המפגן, לא המבקר, וזה הכי טוב").

ו. הכלה והחמות כבנות ברית:

ביחס לבעלה של הכלה ("...שיתפנו פעולה וחילקנו סודות משותפים, היתה איזושהי קומבינה בינינו מההתחלה... שיש לנו משהו משותף");

וביחס לבעלה של החמות ("אולי אני גם מזדהה מאוד עם חמותי שאולי כשהיא רבה עם בעלה וכועסת עליו אז אולי גם לי קצת קשה...").

ז. הכלה חשה שחמותה שבעת רצון מהשידוך - "היה לי מאוד ברור שהם שמחים על השידוך הזה".

ח. הגבר נוטל תפקיד פעיל בהגדרת הגבולות עם הוריו:

"זה אסף, אסף חזק מאוד בקטעים האלה, וזה נוח לי מאוד בגלל זה... הוא יודע לשים את הגבולות, ואם זה יותר מדי אז הוא יודע להגיד לא, לא מתאים, שאני אולי לא יודעת להגיד, אז הוא עושה בשבילי, וזה מאוד עוזר... תפקיד מכריע... אם אסף לא היה יודע להיות חזק עם ההורים שלו ולשים את הגבולות, אז אולי היה קשה לי יותר, אולי אני הייתי צריכה לשים את הגבול ואולי היחסים לא היו טובים כבר, כאילו זה נורא נוח שאני הטובה וסבבה ויחסים טובים, וכשיש להם תלונות עליו אז הם באים אלי... והוא עושה לנו פרצופים שאנחנו באים יותר מדי, ואני אומרת להם - לא, תבואו, זה נורא נוח" (תמי).

הסיבות שנתנו הכלות הצעירות ליחסים בעייתיים עלו כקשורות לגורמים התלויים בחמות ולא בכלה:

א. החמות אינה שבעת רצון מבחירתו של הבן -

"מצד אחד, היתה הקלה שהוא כבר מתחתן, אבל אם כבר חיכה עד עכשיו... אם היא היתה רופאה היה יותר טוב" (רונית).

ב. ביקורתיות של החמות -

"אני מרגישה שאני לא אשה מספיק טובה בשביל הבן שלה. כשהיא רואה אותו תולה כביסה, אני רואה שהיא מתפוצצת" (רונית).

ג. חוסר קבלה של הכלה -

"עד היום, ואני נשואה כבר 5 שנים, אני לא מרגישה שהם קיבלו אותי, ושהם אוהבים אותי... להכנס אליה הביתה, זה היה כמו להכנס לאנטרטיקה" (רונית).

ד. חוסר גבולות אצל החמות -

"זה קטע של הוריו שהם מאוד עוזרים, אבל הם מאוד נכנסים בוורידים, וזה קטע שבגללו כל הילדים שלהם לא רוצים לגור לידם. זה לא מפריע לי, אבל, לא הייתי רוצה נגיד, שהיא תהיה אמא שלי... אחרי שהתחתנו עברנו לגור בחיפה ואסף בעלי מאוד חשוב לו הגבולות עם הוריו שלא יבואו יותר מדי, שלא יתקשרו יותר מדי" (תמי).

הגדרת מחודשת של "אחרות"

.2

קול זה, שהיה בעל תהודה רבה בקבוצות הקודמות, לא קיבל ביטוי רב בקבוצת הכלות הצעירות. רוב הכלות הצעירות הפגינו בדבריהן תחושת בטחון בכוחן האישי והמשפחתי. הן חשו שחמותן מעריכה את יכולתן כרעיות ואמהות. אפילו הכרתן בכוחה של החמות לא נראתה כמהווה איום לגביהן:

"יש לה כוח במשפחה, זה לא שאין לה כוח, היא מאוד יש לה כוח, היא מאוד קובעת, היא לא. האשה הקטנה, אבל מרגע שאנחנו התחתנו, היא מיתנה את עצמה" (סימה).

"היא נורא מפרגנת לי על האמהות, ונורא מפרגנת לי על איך שאני עושה דברים... במשפחה שלו אני נחשבת ליעני משכילה וזה, היו קטעים של הערצה כלפי, בואי נגיד. זה היה מההתחלה עם ההורים שלו, שכאלו היה לי מאוד ברור שהם שמחים על השידוך הזה, זה לא היה מוטל בספק" (תמי).

רק כלה אחת (רונית) ביטאה את ה"אחרות" שלה מול חמותה ("היא נותנת לך להרגיש שאת לא ראויה להתקבל למשפחה שלה").

דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

.3

קול זה שיקף את אסטרטגיות ההתנהגות של הכלות הצעירות במצבי קונפליקט מול חמיותיהן. רוב הכלות בקבוצה זו לא חשו מצבי קונפליקט מתמשכים, ותגובתן למצב קונפליקטואלי היתה ישירה:

"אמרתי לה, הכי קל זה להעביר ביקורת. אם משהו לא נראה לך, תעזרי, אל תעירי לי. וגם לאמא שלי אמרתי שאני לא רוצה לשמוע יותר אף מילה על בעלי" (שושי).

רונית היתה הכלה היחידה שחשה מאויימת על ידי חמותה:

"כשהיא מסתכלת עלי, אני ממש מרגישה את הקור וההתנשאות. כאילו אני לא מספיק טובה בשביל להכנס למשפחה שלה. היא טיפוס חזק, שנותן לך להרגיש אפס לידה..."

קול המשוחרר מהשיח של האחר

.4

קול זה משקף את יכולתן של הכלות הצעירות לנהל את חייהן ואת יחסיהן הבינאישיים כמשוחררים מהתסריט של השיח ההגמוני. הכלות הצעירות אכן נראו כמשוחררות ממחוייבויות חברתיות בנוגע לחמות:

"יש לה שם מי שיטפל בה, אני לא צריכה לדאוג" (אודליה)

קול זה שיקף גם את הגבולות שהכלות יצרו עם חמיותיהן, ואשר נראו בקבוצה זו כמשביעי רצון לגביהן:

א. 4 כלות הגדירו את הגבולות כגמישים:

"יחסים מאוד טובים... זה קשר שבועי, גם בעלי מאוד לא קשור לסינוור של אמא שלו, קשר שבועי, אנחנו מתקשרים ביום שישי להגיז שבת שלום" (שושי).

"היחסים הם מאוד מאוד טובים, אבל אז (לפני שהילדים נולדו, ש.ב.) היינו נוסעים הרבה יותר, היום פחות, פחות רואה אותם, לא מרגישה שינוי, רק מרגישה שאמא שלו הזדקנה, יותר חולה" (אודליה).

הגדרת היחסים על ידי הכלות כטובים או טובים מאוד אינה מבהירה את טיב הגבולות. בקטגוריה זו נמצאו שושי, שהגדירה את הקשר הטלפוני השבועי של יום שישי כ"יחסים טובים מאוד", וגם מירי, שסיפרה על אינטימיות ביחסים:

"אני מתקשרת כל יומיים, הרבה יותר מאשר לאמא שלי... אני חושבת שאני שבעת רצון, זה בסדר ככה, לא הייתי רוצה שזה יהיה יותר מזה... אז היא עם הילדים המון המון עוזרת, ואז זה נורא נוח לי ואני מאוד קרובה אליה... והקשר שלי איתה הוא מאוד אינטימי, והוא התחיל באמת מאוד אינטימי, אבל היום הוא אינטימי הפוך, כלומר גם היא יכולה לבוא ולספר לי שהיא רבה עם חמי, ולשתף אותי ולהתייעץ איתי... אני לא אשתף אותה במריבות שלי עם אסף, לא עד כדי כך, אבל דברים בעבודה..."

ב. שתי כלות הגדירו את הגבולות כברורים ונוקשים:

"גם אם אני לא אראה אותה המון זמן, זה לא יפריע לי. עכשיו היא זאת שמנסה להתקרב, דרך הילדים, ואולי בגלל הילדים" (רונית).

"זאת משפחה שאי אפשר להיכנס אליה. אף אחד לא נכנס, אף כלה" (סימה)

סימה הסבירה את נוקשות הגבולות במרחק הגיאוגרפי של מגוריה ומגורי חמותה:

"המרחק נשמר בסך הכל... היא הרבה מתלוננת על בדידות, על זה שהיא נמצאת שם לבד, בעיקר בחגים, מי יזמין אותה ומי לא יזמין אותה, ואז היא אוהבת לקטר לחברות שלה על זה... מהבחינה הזאת היא מאוד מעריכה אותי, באמת, את המשפחתיות, תמיד להזמין, תמיד לדאוג שלא תישאר לבד, אבל ברור שלו היינו קרובות במרחק..."

השחרור מהשיח ההגמוני מתבטא גם בכינון יחסים שאינם מצופים משתי נשים אלו. כך סיפרה תמי על שיתוף פעולה בינה ובין חמותה:

"...בעלי התרוצץ בעולם והיא רצתה כמובן שהוא יחזור וילמד ויהיה בן אדם מסודר, ואני גם רציתי שיחזור ויהיה בן אדם מסודר, אז שיתפנו פעולה די מהתחלה, שיתפנו פעולה וחילקנו סודות משותפים ותיכננו תוכניות, היתה איזושהי קומבינה בינינו מהתחלה... היא התקשרה, דיברנו המון בטלפון... ככה שיש לנו משהו משותף".

כביטוי לשחרור מהשיח ההגמוני, הכלות הצעירות נשמעו מודאגות יותר לגבי קבלת עזרה מהחמות, מאשר מהמחוייבות למתן עזרה לחמות:

"...רק כשאני חושבת על כמה שלא תהיה לנו עזרה כשהיו לנו עוד ילדים, אני מאוד מאוד בלחץ..." (רונית).

"ברגע שתתחיל ההתדרדרות, כרגע היא עצמאית לגמרי, היא תצטרך להתקרב או אלינו או לגיסתי..." (שושי).

"אני לא... אין איזשהו צורך לעזור, יש מישהי שעושה ועוזרת שם בעניינים, וחוץ מזה האחיות שגרות מסביב... אז אם צריך עזרה הם ממש בסביבה גיאוגרפית קרובים אחד לשני" (רונית).

מירי היתה הכלה היחידה שחשה מחוייבות כלפי חמותה:

"החמה מצפה מהכלה שתמלא את התפקיד של בת בעצם, ומאחר והיא יודעת שזה לא יכול להיות אותו דבר, אז היא נורא בחרדה, כאילו מה יהיה... אני מרגישה כל כך הכרת תודה כלפיו, שאני חושבת שגם בעתיד זה יהיה שאני אהיה מעורבת... יש לו אחיות, אבל מתי שהוא צריך... הם חזרו עכשיו מחו"ל, אני זאת שדאגתי שהבית יהיה נקי, שיהיה אוכל בבית, אני לא אף אחד אחר..." (מירי).

הקול המשוחרר כמבטא מטאפורות ודימויים:

בניגוד לקבוצות המחקר האחרות, הכלות בקבוצה זו לא העלו מטאפורות או דימויים רבים הקשורים לנפשות הפועלות או ליחסיהן. רק רונית סיפרה כי חמותה "נתנה לי להרגיש כמו בחלון ראווה", וש"להיכנס אליה הביתה זה כמו להיכנס לאנטרטיקה", כשהיא מתכוונת לביקורת ולקור שהיא חשה מצד החמות. בקבוצה זו לא הושוּו היחסים למלחמה.

הדלות היחסית במטאפורות ודימויים עשויה להיות מוסברת בשימוש הכלות בשפה "גברית" (טאבריס, 1995), או כנובעת ממיעוט הרגשות השליליים שהעלו הכלות הצעירות כלפי חמיותיהן.

פרקטיקה של רגשות

.5

הכלות הצעירות לא הפגינו רגשות שליליים וסוערים, כפי שהופגנו בקבוצות האחרות. הקול הרגשי נשמע מתון מאוד בקבוצה זו, עד כדי אדישות. כל הכלות הצעירות חשו הערכה כלפי חמיותיהן. אולם אפילו הכלה שאמרה שהיא אוהבת את חמותה (מירי), נתנה לקירבה ביניהן ציון של שלוש מסולם של חמש. הכלות האחרות, למרות הכבוד שהן רוכשות לחמות כאדם, אינן חשות אליה רגשות חמים במיוחד:

"זו אשה שעברה הרבה בחיים, אז אני מבינה שהיא נעשתה קשה, אבל להגייד לך שאני אוהבת אותה?...?" (סימה)

"הרבה כבוד, אני אוהבת אותה, זו אשה שאני פשוט אוהבת אותה. בסולם מ-0 עד 5 - אני קרובה אליה במספר 3" (מירי)

"אני מעריכה אותה, ככה את המרץ, היא גם נראית צעירה מגילה, אבל בסך הכל אין לי רגש מיוחד אליה..." (שושי)

"לא מרגישה כלפיה כלום" (רונית)

יכולת ליחסים עם אחרים

6.

קול זה בא לידי ביטוי בקבוצת הכלות הצעירות לא רק ביחס לחמות, אלא גם ביחס לבני המשפחה האחרים:

"זה קשה נורא, אתה רוצה להיות בסדר עם כולם... ותמיד זה פוגע במישהו...
הכל מתערבב כזה..." (מירי)

יכולת הכלות ליחסים טובים עם החמיות צויינה על ידן כנובעת מהיות היחסים טובים למן ההתחלה:

"מההתחלה היחסים היו מצויינים, לא מרגישה שינוי ביחסים, מאז ומתמיד
היו היחסים טובים, וגם נשארנו" (מירי)

"מהרגע הראשון הם מאוד אהבו אותי..." (אודליה)

"הקשר עם חמותי התחיל עוד כשהייתי חברה של בעלי והיו לנו אינטרסים
משותפים לגביו, אחר כך כשהתחתנו זה היה יותר ריחוק, כי בעלי רצה יותר
להתרחק, ומאז שנולדו הילדים, אני גרה די קרוב... חמש דקות הליכה..."
(תמי)

"היחסים מאוד טובים, לא הייתי רוצה שישתנו... אני חושבת שהם ימשיכו
להיות יותר ויותר שיוויניים... אני חושבת שככל שהיחסים ימשיכו, תהיה
יותר חברות" (מירי)

"רוצה שהיחסים ישארו כמו עכשיו. נוח לי, מאוד מאוד" (תמי)

הכלות שדיווחו על יחסים בעייתיים, תיארו התחלה קשה, מנוכרת בה "חובת ההוכחה" היא על הכלה:

"היא נתנה לי להרגיש כמו בחלון ראווה. בפעם הראשונה שבאתי אליה הביתה
היא הסתכלה בי כאילו מחפשת איזה פגם" (סימה)

"היא לא אמרה את זה... אבל איכשהו קלטתי גם מליאור שהיא לא מרוצה...
מצד אחד - הרבה שמחה, סוף סוף בגיל 36 מישהי לקחה את העניינים לידיים.
מצד שני - אם כבר חיכינו כל כך הרבה יכלה להיות משהו אחר. עוד לפני
שהכירה אותי... (רונית)

הקול המבטא יכולת ליחסים בינאישיים העלה דמויות אחדות מתוך הנראטיבים של הכלות הצעירות: החמות, האמא והגבר-הבעל.

א. החמות כסובייקט מוסרי

מתוך הנראטיבים של הכלות הצעירות עולות תכונות רבות טובות של חמיותיהן. עיון ברשימת התכונות מעלה כי הן קשורות בעיקר ליכולת הנתינה שלה, ולתפקודה במשפחה:

"אשה שקטה, לא מתערבת, מביעה את הדעת שלה, אבל אף פעם לא
תשמעי אותה נלחמת. היא אשה מאוד מאוד עדינה. לא מתערבת, לא מעירה
הערות" (מירי).

"אשה טובה. היא לא רק טובה אלי, היא טובה לכולם, והיא גם מאוד ישרה, אפילו תמימה, יותר מדי תמימה" (אודליה).

"אשה חזקה שהקדישה את חייה לגידול הילדים, ובאמת הם יצאו אחד אחד מוצלחים" (רונית).

"יש לה המון יכולת לתת ואנרגיות לתת. אין הרבה פלברות, הכל נורא על השולחן, מוכנה המון לתת ולעזור, אבל היא לא תבטל את עצמה בשביל אחרים, וטוב לי עם זה... זה נורא פייר ונורא נעים. היא אומרת O.K., לא חשבתי על זה, אתם צודקים, והיא מתקנת" (תמי).

"היא אשה נורא רגשית, נורא חמה, כאילו הכל בקיצוניות ובהגזמה... משהו כאילו מאוד קונטרוסיבי. מאוד אינטימית... מלאה כוונות טובות עד כדי כך שלפעמים כאילו... מילה זו לא מילה, הכל כאילו מתוך כוונה טובה" (סימה).

רשימת התכונות השליליות שהעלו הכלות הצעירות היתה קצרה יחסית לרשימה אותה נתנו הכלות הוותיקות, ובהשוואה לממצאי המחקרים הקודמים שנערכו בנושא (ברסלרמן, 1993; Duvall, 1954; Cotterill, 1994):

"תמימה, יותר מדי תמימה. עוד תכונה...? קשה לי" (אודליה).

"אם היא היתה אמא שלי לא הייתי אוהבת את זה כי היא היתה מאוד נכנסת לוורידים, אבל בתור חמותי זה נהדר לי... אני חושבת שהיא יכולה להיכנס יותר מדי בוורידים ויותר מדי לחטט, יש לה את הקטעים שהיא רואה די שחורות הדברים, במיוחד שקשורים ליחסים זוגיים או למשהו שקשור למישהו שחולה היא יכולה להקצין את זה לכיוון שחור וקצת פניקה אפילו" (מירי).

"חמותי היא ממש הפולניה הקלסית מבחינת כל הבדיחות וכל הגינונים" (סימה).

"אשה קרה, אפילו רעה" (רונית).

לא זו בלבד שתמי לא מצאה תכונות שליליות אצל חמותה, היא אף מפרשת את תכונותיה באופן חיובי וייעודי:

"כל הילדים, אולי חוץ מהקטנה, שלושת הגדולים רואים את אמא של אסף, חמותי, כדכאונית, כתלותית, מאוד שונה ממה שאני רואה אותה... ואני כל הזמן רואה את החוזק שלה ואת המסירות שלה, ואני חושבת שבלי זה הם לא היו יכולים להעריך כל כך את אבא שלהם..." (תמי).

האמא כסובייקט מוסרי

ב.

הכלות הצעירות העלו את תיאור האם והקשר איתה מתוך השוואת הקשר עם החמות. השוואה זו מעלה כי אפילו כשהכלה מתארת את הקשר עם חמותה כמצוין (!), הוא בא לידי ביטוי בשיחת טלפון על בסיס שבועי. לעומת זאת, כשהקשר עם האמא תואר כ"טוב" בלבד, הוא היה יומיומי:

"הקשר עם האמא שלי טוב. יומיומי, בטח, עם אמא שלי יומיום. עכשיו, הקשר עם ההורים של בעלי מצויין, אבל אנחנו מתראים לעיתים יותר רחוקות, ושוב אני אומרת לך, לפחות פעם בשבוע מדברים בטלפון" (שושי).

האם ניתן להשוות יחסים עם אמא ועם חמות?

"אמא שלי זו אמא שלי. אני אומרת שהיחסים שלי עם חמותי כמו אמא ובת, אני יכולה להרגיש אליה דברים, אם אני חולה היא תבוא ותתן לי מרק. עם אמא שלי זה שונה. איתה אין רקע כל כך ארוך, אין משקעים, אין חוויות משותפות כמו עם אמא שלי, בטח שעם אמא שלי אני מרגישה יותר נוח, אם אני אצטרך הלוואה אני אבקש מהורי ובעלי יבקש מהוריו... אמא שלי יכולה להעיר לי הערה וזה יזכיר לי משהו מהילדות ויעלו הדברים ותכנים אחרים... זה לא כל כך פייר כי הקירבה אחרת... זו קירבה אחרת. אמא שלי, אני מאוד קרובה אליה, וגם אליה אני מאוד קרובה, אבל זו קירבה אחרת. אני הרבה יותר קרובה... גם רגשית וגם לא רגשית... אמא, אין מה לעשות, את גדלת ויש גם כעסים ויש פה ושם, אני מרגישה יותר נוח עם אמא... עליה אני לא אכעס... יהיה לי יותר נוח להיעזר באמא שלי. תמיד אני ארגיש יותר נוח עם אמא שלי... כי עם אמא זה קשר כל כך ארוך עם הרבה דברים בפנים וחמה לא... העוצמות הרגשיות הן שונו לחלוטין, אין מה להשוות. לטוב ולרע" (מירי)

למרות דברים אלו, הכלות השוו את יחסיהן עם אימן ועם חמותן אף מבלי שהתבקשו. תמי סיפרה כי יחסיה עם חמותה טובים יותר מאשר יחסיה עם אימה. היא עצמה נשמעה מופתעת מדבריה, וניסתה להסבירם לעצמה ולנו:

"אם אמא שלי היתה מגיעה והייתה אומרת לי למה ככה ולמה לא אחרת... אמא שלו באמת נורא מותק, והמון נתנה לי בחיים... היה לי נורא טוב עם זה, ומצד שני היא באמת עזרה... היא לא אורחת, היא באה אז היא הולכת לילדות ומשחררת אותי. אם יש יום הולדת לילדות, היא עושה עוגה. היא מאוד תכלעסית... שזה בדיוק ההיפך מאמא שלי. אמא שלי היא כאילו אשה חמה, אבל יש משהו בקטע הרגשי שהוא קצת מרוחק, כאילו אין הרבה אינטימיות, לאמא שלי יותר קשה בקטעים האלה... אמא שלי כאילו מאוד סגורה כזאת, נורא הגיונית. בדיוק הפוכה... ומאז ההריון אני הרבה יותר מתחברת לחמותי... אני כמהה כאילו לחום שהיא מרעיפה עלי... אם נתחיל להסתכל על כל מיני היבטים פסיכולוגיים, אם זה פיצוי על זה שאני לא ככה עם אמא שלי... אז יכול להיות שיש בזה משהו... כשנולדו הילדים שלי התחיל השינוי האמיתי... גרנו ליד ההורים שלי ואמא שלי עצבנה אותי... אז גיליתי את הגדולה שלהם, ומה הגדולה שלהם? אפשר להעיר להם והם מתקנים. ואמא שלי, אם אני אעיר לה היא תיפגע ולא בטוח שהיא תתקן את עצמה" (תמי).

השוואת איכות ותדירות היחסים עם אם הכלה, עשויה לבוא גם מצד החמות:

"חמותי בודקת כל הזמן, מה, אצל אמא שלך לא היית כל החודש? נו, המון זמן לא ראינו אותכם... כל החודש לא הייתם, ואני אומרת לה גם עם אמא שלי לא... נראה לי כאילו היא הולכת אחרי השיחה לוודא את זה" (סימה).

ג. הגבר כסובייקט מוסרי - הבעל

רוב הכלות חשו שבעליהן אינם פעילים במערכת היחסים שלהם עם אימם, ושלחן עם אימו:

"להיות הרעה הוא השאיר אותי... אם צריך היה לבקש מהם משהו, זה הייתי אני. הוא היה מתקשר כל שבוע וזה סיפק אותנו וזה סיפק אותה, והכל שאני מתקשרת אליה יותר אז כל הכבוד לי, אבל זה לא..." (אודליה).

”כשיש לי ויכוח עם אמא שלו, הוא מנסה להצדיק אותה בעיני, כאילו בזה תיפתר הבעיה. אבל הוא אף פעם לא ינסה ליזום איתה שיחה על זה” (רונית).

רק גבר אחד לקח על עצמו את מטלת העברת מסרים ויצירת גבולות עם הוריו:

”זה אסף, בקטעים האלה של להעיר להוריו על טעויות שלהם הוא ממש חזק, וזה נוח לי מאוד, ואולי בגלל זה אני גרה לידם... מאוד חשוב לו הגבולות עם ההורים שלו, שלא יבואו יותר מדי, שלא יתקשרו יותר מדי. כשהוא עושה את זה, לי לפעמים לא נעים, אבל זה עדיף מאשר ההיפך” (תמי).

הכלה כמסייעת לפתרון הקונפליקט ביחסי אם-בן:

”אני חושבת שכאילו היחס בינה לבין בעלי השתנה לטובה... זה לא שלא היו ביניהם יחסים טובים, תמיד היו, אבל היו הרבה יותר כעסים. אני חושבת שכשהוא נסע להודו אז היא עשתה לו את המוות שיחזור, וכל מיני דברים... היו דברים שהיו קשים לה שהיום היא אולי השתחררה מהם. הרבה פעמים היא נעזרה בי כדי להעביר לו את הדברים בצורה עקיפה” (תמי).

7. האינטראקציה הקבוצתית

האינטראקציה הקבוצתית של הכלות הצעירות הניבה אפשרות בה יחסי חמות-כלה אינם יחסים קונפליקטואליים יותר מיחסים אחרים במשפחה. החמות מתוארת בקבוצה זו כדמות אמהית נוספת, העוזרת ותומכת בבני הזוג. יחסי הכלה עם חמותה עולים מקבוצה זו כיחסים רגועים למדי, בהם לא זו בלבד שאין תחרות על המקום המרכזי אצל הבן/הבעל, אלא לעיתים אף יש שיתוף פעולה בין שתי הנשים.

הסוגיה שהעסיקה נשים אלו יותר מכל, היתה אפשרויות התמרון בין תפקידיהן השונים והלוחצים בשלב החיים בו הן אמהות לילדים קטנים ונשים העובדות מחוץ לבית. לפי דברי הכלות הצעירות, כל דמות במשפחה המסייעת לתימרון זה - מתקבלת בברכה.

בקבוצה זו הקול הנשי לא נשמע כמבטא את ה”אחרות” הנשית, לא כלפי הגבר ולא כלפי האשה האחרת – החמות. מנקודת מוצא זו, הכלות הצעירות נראו שונות מהנשים בקבוצות האחרות, דיברו בקול רם ובטוח יותר, והעלו דרכי התמודדות ישירות יותר עם קונפליקטים עם החמות. האינטראקציה הקבוצתית העיקרית נסבה סביב הבעייתיות שלהן לתמרון בין חייהן המשפחתיים והמקצועיים ובין הדמויות השונות במשפחה, ולאן דווקא סביב יחסיהן עם החמות.

5.1.5 השוואת קבוצות המיקוד – השיח הקבוצתי

ממצאי קבוצות המיקוד עובדו ונותחו גם בהשוואה בין-קבוצתית:

1. מדדים כלליים של הקונטקסט המחקרי (האווירה במפגשים, פתיחות וכנות של המשתתפות).
2. המאפיינים הייחודיים של כל קבוצה.
3. המאפיינים המשותפים לשתי קבוצות החמיות.
4. המאפיינים המשותפים לשתי קבוצות הכלות.
5. השיח הקבוצתי - ה"סיפור החדש" שעלה מהאינטראקציה בין הנשים בקבוצה.

הקטגוריות המשותפות שעלו מתוך ניתוח הראיונות, לא יועלו כאן, מאחר ולכך יוקדש פרק הדיון.

1. מדדים כלליים של הקונטקסט המחקרי

א. האווירה במפגשים

האווירה בכל הקבוצות היתה נינוחה, חברית וחמה. בכל הקבוצות היתה תחושה של מפגש חברתי, יחד עם נכונות לחשוף את הסיפור האישי, וגם להגיע לאינטראקציות ולמסקנות קבוצתיות.

נראה, כי מקום המפגש (הביתי) והגשת הכיבוד הקל תרמו לתחושת חוסר הפורמליות של המחקר בכלל, והפכו את המפגש לאינטימי יותר.

הקבוצה היחידה שיצאה דופן מבחינת מקום המפגש (תחנה לטיפול משפחתי) ושעת המפגש (צהריים), היתה קבוצת הכלות הצעירות. אומנם גם כאן הוגשו כיבוד ושתייה, והמשתתפות שמחו על ההזדמנות להתרענן מהעבודה ולשוחח על עצמן, אך נראה כי סביבה ביתית תרמה לאווירה נינוחה יותר.

ב. הפתיחות והכנות של המשתתפות

ככל שניתן היה להתרשם מהמפגשים, הן בזמן הפגישה עצמה, והן בקריאת השיכתובים, ניכרה פתיחות רבה בכל הקבוצות, ללא הבדל בין האוכלוסיות השונות. בניגוד למחקר הקודם (1993), בו נמצא כי פתיחות וכנות היו שכיחות יותר בקבוצת הכלות מאשר בקבוצת החמיות, הרי שבמחקר הנוכחי לא היתה עדיפות לכלות על החמיות בנושא הפתיחות והכנות.

2. איפיוני הקבוצות השונות

מעבר לנושאים השכיחים בכל הקבוצות שהובאו לעיל, היו לכל קבוצה אפיונים האופייניים רק לה.

א. אפיוני קבוצת החמיות הותיקות

(1) **מתן עצות הדדיות** – בקבוצה זו ניכר דפוס בולט של מתן עצות לפתרון הקונפליקטים והתלונות שהועלו. כל עצה קיבלה גם אישור או דחייה, וכן הלאה. כך קרה, שמעבר לסיפור האישי של כל חמות, התפתחו דיונים ארוכים

בנוגע, לדוגמא, לשאלה אם כדאי לחמות מסויימת להתקשר אל בנה או לא, האם חמות אחרת נהגה נכון כשלא שאלה את כלתה מדוע היא ניתקה עימה את הקשרים, וכו'.

(2) **חשש מפני העתיד** – בקבוצה זו עלה החשש מפני הזדקקות החמות לעזרה של כלתה, והאם זו תעזור לה. נראה כי הגיל והמצב המשפחתי של נשים אלו העלה את חרדתן מפני הבאות. כאשר היחסים עם הכלה לא היו תקינים, החמיות הביעו חוסר תקווה לגבי עתיד היחסים איתה ולגבי העזרה הצפויה להן ממנה.

(3) **ידע** – דברי החמיות הותיקות העלו כי הידע שלהן נבע בעיקר מהסטריאוטיפ של החמות, שכיוון אותן ממה עליהן להימנע, מאותן תכונות המייצגות את החמות הסטריאוטיפית ("מתערבת, שופטת, נדחפת לחיים שלהם")

(4) **ה"אחרות"** – בקבוצת החמיות הותיקות ניתנו תיאורים עצמיים של החמיות ושל תפקידן ומקומן במשפחה, המתאימים ביותר להגדרת ה"אחרות" הנשית. חמיות אלו הגדירו עצמן כ"מיותרות", "זנוחות", "נשכחות", "סבתות סוג ב'" וכיוצא באלו.

ב. אפיוני קבוצת החמיות הצעירות

(1) **ידע** – הידע לגבי תפקיד החמות וההכנה אליו, כיוונו את החמיות להימנעות ממה שהן תפסו כמיתוס "החמות הפולניה", כהגדרתן. בקטגוריה זו יש יותר "מצוות אל תעשה" מאשר "מצוות עשה".

(2) **של מי ה"אחרות"?** – בקבוצה זו נראה כי ה"אחרות" הינן דווקא הכלות, ולא החמיות. הן חשו שהן מאיימות על הכלות בנסיוןן, אישיותן, והקשר הקרוב שיש להן עם בן. למרות שהן תיארו את תחושת החמיות שלהן כתחושת "אאוטסיידיריות", דווקא הכלות קיבלו מהן את ההגדרה "זרה" ("מישהי שמגדלת את הבת של הבן שלי... זרה" – רחל).

ג. אפיוני קבוצת הכלות הותיקות

(1) **הטראומה של העבר** – בקבוצה זו סיפרו רוב הכלות על יחס קשה ומשפיל מצד חמיותיהן בתחילת ההיכרות עימן. הן סיפרו על תחושת חוסר האונים שלהן מול חמות תוקפנית ודורסנית, שנהגה עימן בחוסר כבוד וחוסר קבלה מוחלטים, עד כדי כך ש"הייתי הפודל של הרגליים שלה" (נורית).

(2) **מהפך הכוחות** – כתוצאה מהיחסים ההתחלתיים, הכלות מודעות למאזן הכוחות בינן לבין חמיותיהן, ובמהלך השנים הן חשו כי מאזן הכוחות השתנה

לטובתן. נראה כי שילוב גורמים כמו גיל, רכישת משאבים מחוץ לבית (תעסוקה) ובתוך המשפחה (אמהות), ודילדול במשאבי החמות ("עכשיו אין מי שיטפל בה חוץ ממני" - אורנה) - הביא את הכלות לחוש את עוצמתן היחסית לחמיותיהן.

(3) **תחושת ה"אחרות" הנשית** - אותה תיארו הכלות הותיקות, זזה בהתאמה מהכלות עצמן (בתחילת הנישואין), אל החמיות (בהווה).

ד. אפיוני קבוצת הכלות הצעירות

(1) **ציפיות נמוכות מהקשר עם החמות** - קבוצה זו מתאפיינת בציפיות הנמוכות ביותר מהקשר עם החמות, ובמעורבות הרגשית הנמוכה ביותר. אולי זו הסיבה לכך שהיחסים הוגדרו, ברובם, כטובים עד מצויינים, למרות שדפוס היחסים הראה על ריחוק ("מטלפנים כל שבוע להגיד שבת שלום" - שושי).

(2) **מושג ה"אחרות" הנשית** - לא קיבל כלל ביטוי בקבוצה זו. הכלות הצעירות השתמשו בתיאוריהן העצמיים במושגי שייכות, בטחון עצמי, והערכה עצמית גבוהה. לחילופין, גם כאשר הן תארו את תמיותיהן, הן עשו זאת בדרך כלל תוך שימוש במילים המביעות הערכה וכבוד לנשים הללו.

3. הנושאים המשותפים לשתי קבוצות החמיות

- א. חוסר אמון בשינוי היחסים בעתיד.
- ב. תחושה כאב על אובדן הבן ("לקחו לי את הילדי").
- ג. שתיקת החמיות ("לימדתי את עצמי לשתוק").
- ד. חוסר ידע לגבי מקור הקונפליקט ("פתאום היא הפסיקה לדבר").
- ה. האשמת הכלה בבעייתיות של היחסים.

4. הנושאים המשותפים לשתי קבוצות הכלות

למעשה, מעט מאוד משותף לכלות הותיקות ולכלות הצעירות. נראה כאילו שתי הקבוצות מייצגות אוכלוסיות שונות לחלוטין, או לפחות שני דורות של נשים, שהפער ביניהן רב מאוד. הכלות הצעירות נשמעו כנשים הבוטחות בעצמן ובכוחן, ולכן אינן חשות מקופחות או מושפלות, וגם לא כועסות. הן חשו מוערכות על ידי חמיותיהן ("היא מאוד מעריכה אותי"; "היא נורא מפרגנת לי על איך שאני עושה דברים... היו קטעים של הערצה כלפי...").

ניתן היה למצוא דמיון רב יותר בין הכלות הותיקות לקבוצות החמיות, מאשר לקבוצת הכלות הצעירות. דמיון זה בלט בעיקר בהאשמת האחרת (החמות, במקרה של הכלות הותיקות) כגורמת לקונפליקט.

בשני נושאים בלבד ניכר דמיון בין שתי אוכלוסיות הכלות - העדפת האם על פני החמות, וחשיבות הגבולות בין התא המשפחתי של הכלה והמשפחה המורחבת.

השיח הקבוצתי

.5

ההליך המחקרי של "קבוצות מיקוד", הדורש ריבוי מפגשים, יצר קבוצות מגובשות ואינטימיות של הנשים בין לבין עצמן (ובין לחוקרת). הנראטיב האישי של כל משתתפת, באינטראקציה עם הנראטיבים של האחרות בקבוצה, העלה בשלב מסויים מעין נראטיב קבוצתי, שאפיין את הקבוצה. לו הקולות של הנשים בכל קבוצה היו משתלבים ל"מנגינה" אחת, יתכן שכך היתה נשמעת:

א. החמות הותיקה

החמות הותיקה הינה אשה על סף שנות השבעים, ילידת אירופה של מלחמת העולם השנייה, המביטה אל העבר בכאב, ואל העתיד בחשש. היא אשה כואבת, מבודדת מהבן, הכלה והנכדים. היא חשה את "אחרותה" הן כאמא מקופחת והן כסבתא מקופחת. למרות שהיא משתדלת להיות ב"סדר" ולהיטיב עם הכלה, זו אינה מעריכה את פועלה הטוב כלפיה.

חמות זו מאשימה את כלתה בקלקול היחסים ביניהן, ותולה את הסיבה לכך באופייה של הכלה, שהינה "קרה", "דיכאונית" או "רעה", ומאחלת לה "שיהיו לה כלות". בנה של החמות אינו מואשם על ידה, שכן הוא "קורבן" של אשתו.

החמות הותיקה חשה את האפליה שעושה הכלה בינה לבין אמה, ואת קיפוחה התמידי לעומת אם הכלה. שכן, אמה של הכלה מעודכנת על ידי בתה, יודעת מה קורה במשפחה הצעירה, יש לה דריסת רגל חופשית יותר שם ו"נהנית גם מהבן שלי וגם מהבת שלה".

הכאב שלה נובע מתחושת ה"אאוטסיידריות", מהמרחק מהנכדים ומהציפיות מהיחסים המשפחתיים, ציפיות שלא מומשו. רגשות הכאב והכעס שחשה החמות הותיקה מזה שנים רבות, פינו מקומם להשלמה כואבת, ולהכרה כי עליה לדאוג לעצמה ולשמור על שארית כבודה מתוך התרחקות מהכלה ("יש לי מחיר כמה בזול אני מוכנה למכור את עצמי").

ב. החמות הצעירה

החמות הצעירה הינה אשה במחצית שנות החמישים שלה, ילידת הארץ, ועובדת מחוץ לבית. יש לה חברות, איתן היא יכולה לשוחח על כעסה על הכלה.

חמות זאת הינה נשואה, אך לא מספרת כלל על בעלה, אלא רק על הקשר הקרוב והמיוחד שהיה לה עם הבן לפני נישואיו. ציפיותיה לקשר טוב עם הכלה, נובעות בעיקר מהרצון שעקב כך ימשיך הקשר עם הבן להיות כפי שהיה לפני נישואיו.

הרגש הדומיננטי ביותר אצלה הינו הכאב הגובל כמעט באבל על אובדנו של הבן ("את מגדלת... ונפרדת... ונפרדת").

החמות הצעירה סבורה שהקונפליקט בינה ובין כלתה נעוץ ב"מיתוס של החמות": "הכלה יודעת מראש שחמות היא רעה, אז היא בעצמה מתחילה להיות עוד יותר רעה כדי להגן על עצמה... בגלל זה פעם היו חמות רעות, היום יש כלות רעות".

סיבה נוספת שמעלה חמות זו לקונפליקט ביחסים, הינה עובדת היותה מהווה איום על הכלה. איום זה נובע, לדעת החמות הצעירה משני גורמים: הקשר הטוב שיש לה עם בנה, והיותה בעלת יתרון על הכלה באישיותה. עבורה, ה"אחרת" הינה הכלה.

החמות הצעירה חשה שהיא עדיין נמצאת בשלב של התמודדות עם כלה על מקומן של השתיים אצל הגבר-הבן-הבעל, והיא מרבה להשתמש במטאפורות קרביות. גם החמות הצעירה חשה בקיפוחה מול אמה של הכלה, ובהיותה "סבתא" סוג ב". כתוצאה מכך, היא נוקטת ביצירת מרחק ביחסים מהכלה, בדרך כלל כתגובה על עלבון ("הכלה נכנסת ואומרת" לא, את תפריעי לה. אמרתי בסדר, ומאז כבר לא באתי"), ומנסה לפתח "ערוץ עוקף כלה" אל בנה.

הכלה הותיקה

ג.

הכלה הותיקה הינה אשה באמצע שנות הארבעים, נשואה ואם לילדים בגיל ההתבגרות. היא ילידת הארץ, בעלת תואר ראשון במדעי הרוח, ועובדת במשרה חלקית.

כלה זו מבחינה בין ההווה לעבר ביחסיה עם חמותה. היא מייחסת את ההבדל למהפך ביחסי הכוחות שחל במשך השנים, אותו היא מייחסת להתחזקות כוחה שלה: "עכשיו אני כבר גדולה".

כשהכלה הותיקה מתארת את עצמה בעבר, היא מתארת אשה נבוכה ומפוזרת, ובסיפורה יש מוטיבים של אגדות עמים בהן מכשפה רבת כוח (החמות) מתעללת בנסיכה חסרת ישע ("והיא נתנה לי לצחצח את הנעליים של כל בני המשפחה, כולל שלה ושל חמי").

מעצם שיחזור העבר, חוזר ומתעורר רגש הכעס אצל כלה זו, הנזכרת בתחושת ההשפלה והעלבון שחוותה מצד החמות: "היתה מעירה אותי בבוקר, נותנת לי מטלית לנקות את החלון ולשים מצעים לאיורור".

לעיתים הכעס של כלה זו הגיע לכדי הבעת שנאה לחמותה, ולצער על בריאותה האיתנה ("היא באיזשהו שלב אמרה אחרי המבול, היא מבזבזת המון... עד אז לא תישאר הרבה ירושה, היא תגמור אותה, ואם לא - היא תחיה אחרי, אני לא יודעת, הרוע כנראה מאריך את החיים").

הכלה הותיקה מאשימה בקלקול היחסים את חמותה: "אם יש לך חמות טובה - גם את תהיי טובה", ולא את בעלה, שהוא "בין הפטיש לסדן". הכלה קובלת על כך ששירותיה הטובים לחמותה, לא הוערכו על ידה: "שבועיים טיפלתי בה אצלי בבית. האכלתי אותה בכפית... אז היא אומרת שזרקתי אותה ויצאתי לחופשי". כלה זו מעידה כי היא התחזקה עם השנים לעומת חמותה, ושכיוון ההזדקקות לעזרה עבר ממנה לחמותה ("היום היא צריכה אותי. השתנו יחסי הכוחות. ידעתי שיגיע היום, היא פתאום מקבלת התקפי חרדה, היא לא מדברת עם הבן שלה").

הכלה הותיקה מצירה על כך שלא היו לה בשנות הנישואין הראשונות את הכוחות הקיימים בה עתה. היא סבורה כי כוחה העולה מאפשר לה כעת לנהל טוב יותר את יחסיהן ואת גבולותיהן המשפחתיים ("היום אני מעמידה את הדברים. אני לא מוכנה לצאת פריירת").

לכלה זו יש ציפיות נמוכות משינוי הקשר. היא למדה להסתדר עם מערכת היחסים הקיימת, ואינה שואפת לשינויים בהווה ובעתיד, שכן השינויים העלולים להתהוות בעתיד קשורים דווקא לתיגבור תפקידיה כלפי החמות הזקוקה יותר לעזרתה.

פתרון הקונפליקט ביחסים נעשה על ידי הכלה הותיקה בנקיטת אסטרטגיה של שמירת מרחק ("החלטתי שאני לא מוכנה יותר להיפגע, מצידי שהוא ילך לבקר את אמא שלו לבד. אני אליה יותר לא נכנסת").

הכלה הותיקה חשה כי בעלה והילדים הינם "מכוחותיה", ומשתפת אותם ביחסה אל חמותה ("היא היתה מדברת איתי בטלפון, ואני הייתי עושה פרצופים מצחיקים לילדים"). מתוך כך, הכלה עושה הבחנה בין אימה כ"סבתא טובה", ובין חמותה שהיא "קרח. לא חיבוק ולא נשיקה, ואל תפריעו לי בזמן הצהריים".

הכלה הצעירה

ד.

הכלה הצעירה הינה אשה בשנות השלושים, ילידת הארץ, בעלת תואר ראשון בעבודה סוציאלית. היא נשואה ואמא לשני ילדים קטנים, העובדת במשרה מלאה.

הכלה הצעירה מרוצה מיחסיה עם חמותה. היא בטוחה בכוחה המשפחתי, וסבורה כי גם חמותה "מעריצה" אותה. היא עצמה "מעריכה" את חמותה, ומרבה להשתמש בעזרתה בגידול הילדים. עם זאת, הכלה הצעירה מפגינה מעורבות רגשית נמוכה ביחסים, ושיחת הטלפון השבועית לחמותה הודגמה אצלה כמייצגת יחסים "טובים מאוד".

למרות היחסים הטובים עם החמות, הכלה מעדיפה לפנות לאמה בבקשת עזרה ("יותר קל לבקש עזרה מהאמא, האמא מבינה אותי ומתנדבת לבד"). אפילו אם יחסיה עם האם עולים על שרטון, היא מתקשרת אליה מדי יום.

הכלה הצעירה מדגישה את מעורבותו של בעלה ביחסים עם חמותה, ולקיחתו תפקיד פעיל בהגדרת הגבולות המשפחתיים, ובכך לאפשר לה להיות "הטובה".

5.2 ממצאי הראיונות האישיים

בראיונות האישיים שנערכו לפני הראיונות הקבוצתיים, לא עלו נושאים שלא עלו לאחר מכן בראיונות הקבוצתיים. לעומת זאת, בראיונות האישיים שנערכו לאחר הפגישות הקבוצתיות, ניכרה העמקה של הנושאים והשגת תובנה רבה יותר לגבי ה"עצמי" של המספרת והאחרים בסיפור היחסים ("אולי אני לא שואלת כי אני לא רוצה לקבל תשובה, אולי טוב לי לחשוב שאני כן בסדר" - שולה).

מאחר ורוב הנושאים והסוגיות שעלו בראיון הקבוצתי, עלו גם בראיון האישי, יובאו בסעיף זה רק הנושאים שעלו כייחודיים לראיון האישי.

בראיונות האישיים עם הכלות, ללא קשר למועד העברתם, עלו פחות נושאים חדשים מאשר אצל החמיות. הראיונות האישיים הפוריים ביותר נמצאו בקרב החמיות הותיקות שהראיון האישי עימן נערך לאחר הראיון הקבוצתי. חמיות אלו העלו בראיון האישי נושאים אינטימיים שלא הועלו בראיונות הקבוצתיים, כמו ביקורת על הבן ועל יחסיו הזוגיים עם רעייתו.

5.2.1 ראיונות אישיים עם חמיות

1. גיאוגרפיה של אפשרויות

קול זה שיקף את הקונפליקט בין החמות והכלה כגורם המובנה מעצם היחסים ביניהן. כמו בראיון הקבוצתי, החמיות הצביעו על כך שהבעייתיות התחילה מיד בהתחלה:

"היא לא קיבלה אותנו מהתחלה. והיא ידעה את זה. ותפיתי לה שמלת כלה, ומה לא עשיתי לה. רציתי שיהיה טוב. רציתי יחסים נורמליים. שלום. אמא שלי אמרה: מהילדה הזאת נחת לא יהיה לך. והנה היא צדקה. את יודעת מה, זה בדיוק 20 שנה. היא ראתה את זה, כי לה יש גם כלות וחתנים. דבר כזה אין. אין. ילדה בת 19 להיות כה מרושע? למה? מה עשינו לה? לא לוקחים ממך, לא מבקשים ממך, לא באים אליך, שלט רחוק" ... (בלה, חמות ותיקה).

אירוע נוסף עלה בראיון האישי שנערך לאחר רעיון קבוצתי:

"אחרי שבעלי נפטר, אז זה הגיע למצב כזה שזה התפרץ באמת, שהיא כאילו טענה שאני נותנת לבת שלי את הכל, והיא באה אלי... בפידוש ואמרה לי אני באה לגמור חשבונות. ככה. והתחיל ויכוח, והויכוח עבר לצרחות שכל הבניין שלי שמע, והגיע לזה שהיא נתנה לבת שלי סטירה, והבת שלי החזירה לה סטירה, ואני נתתי לה סטירה, לי היא לא החזירה, פתחתי את הדלת ואמרתי תלכי מפה ואל תכנסי אלי יותר הביתה... חצי שנה היה לי עונש, לא ראיתי את הנכדים, לא כלום. זה היה מלחמת עולם שלישיית... היה יום הולדת של הנכדה שלי, ומאז אנחנו על אש קטנה, וזהו זה. זה היה השיא של היחסים, של הקרבות. ממש מלחמה אני אומרת. נעשה הפסקת אש, ועכשיו אנחנו על אש קטנה" (רעיה).

קול זה לא העלה כלל פרשנות אישית של חמיות לקיום יחסים תקינים עם הכלות. לעומת זאת, בראיונות האינדיבידואליים של המחקר הועלתה "האשמה עצמית" (self blaming) של החמיות הותיקות לגבי היווצרות הבעייתיות:

"אני חושבת שאצלי זה גרם זה שלא הייתי בברית, הוסיף עוד שמן למדורה... אני לא חושבת שעשיתי משהו כל כך רע, אבל ברגע שזה היה זה, אז קיבלתי כמו שזה" (רעיה, חמות ותיקה).

"אני לא כל כך בעד רושם... מה לעשות? ככה אני. אני חושבת שאני, יש לי אישיות שמי שמכבד אותי, הוא מכבד אותי, אבל הוא גם מקבל אותי כמו שאני, עם השגיאות שלי. יש לך כאן אפשרויות. אני לא בן אדם כל כך מתוסבך שאת לא יכולה להגיע לשגיאות שלי... ומי שלא מכבד אותי, אז אני גם לא כל כך רוצה לכבד אותו... אני לא אומרת שאני חושבת שאני כל הזמן עושה רק טוב והיא עושה לי רק רע או מה. לא, יש לי הרבה הרבה שגיאות גם, ולכן אני אומרת, אני קונה את זה שענת היא כמו שהיא. אני מוכנה להיות פייר ואני מוכנה להודות בדברים, אני חושבת שאני בחורה מאוד ישרה. אולי זו גם אחת השגיאות שלי... אבל מה אני לא יכולה לסגת. אצלנו בבית היה חוק שנהיה ישרים" (שולה, חמות ותיקה).

חמות אחרת מקבלת על עצמה בפירוש את האשמה בריחוק:

"השגיאה שלי שאני מתעלמת ממנה... אפילו שבת שלום אנחנו לא אומרות אחת לשניה... זה הצ'ופר שאני נותנת לעצמי, שאני אומרת אני לא אהיה זו שאגיד שבת שלום. אם הם לא יגידו - לא צריך" (ברכה, חמות ותיקה).

הראיון האישי הביא לתובנות עצמיות של החמות לגבי מידת אחריותה לגבי המרחק שנוצר מכלתה:

"...איכשהו אני גם לפעמים אשמה. גם אני יכולתי פעם להגיד, את יודעת מה, שולה, תזמיני את כולם אליך הביתה, לא קרה שום דבר. לא זה אני לא עושה. אני חושבת שעל ידי זה שאני ככה כמו שאיני יכולה להתמודד עם זה, אחרת, אולי גם לא יכולתי להתמודד עם זה. אולי את הקיר הזה שאני בונה לי, אולי הוא עוד לא בנוי, וזה, אני קשה... אני לא מוכנה למכור את עצמי בצורה זולה. אני שווה לעצמי את זה, כי אני סגורה, לא רוצה שאף אחד יפגע בי. אבל שאני עוד אפגע בעצמי, זה לא יכול לבוא בחשבון, כי אחרת אני לא יכולה, קודם כל בגילי להשתנות, זה דבר קשה מאוד... אולי אני באמת לא יודעת איך צריך להתנהג שם, ואני שוב חושבת לעצמי שוב תעשי איזה שגיאה, אז יותר טוב שלא ידעו... גם נורא חשוב שאף אחד לא ידע מה נעשה אצלי" (שולה, חמות צעירה).

נטיית החמיות לקחת על עצמן את האשמה בבעייתיות (self blaming) בראיונות האישיים לא הפחיתה מנטייתן גם ל"האשמת האחרת" (other blaming):

"האופי שלה או החינוך שהיא קיבלה מהבית. תראי, בבית היא קיבלה שהכל... הכל מגיע, הכל יש, אין דבר כזה אין... אופי של בן אדם את לא יכולה לשנות. זה אופי של בן אדם, את לא יכולה לשנות את האופי..." (נעמי, חמות ותיקה).

הכלה אינה מעוניינת ביחסים טובים עם חמותה:

"אין לנו הזדמנות להשלים. אני רוצה. לקחתי אותה. אמרתי לה, בואי נסתדר, נעשה... היא לא רוצה. פשוט, בן אדם לא רוצה. לא. והיא לא שומעת. אם כבר... אם היא באה אלינו, היו זמנים שהיא היתה באה, יושבת ליד הכסא, את רוצה לאכול? - לא, את רוצה משהו לשתות? - לא. מה נשמע? - טוב. ובזה נגמר כל השיחה. היא פשוט לא רוצה. וכשהיא עם חברות שלה, היא פותחת פה מפה ועד האוזניים, מדברת ושואלת ופתאום היא יודעת הכל מה שמתרחש בעולם" (בלה, חמות ותיקה).

הכלה אינה מתחשבת ואינה עוזרת לחמותה:

"...הם לקחו אותי למר"מ. אז הכלה שלי מצלצלת לבן שלי, מתי אתה כבר בא הביתה? לא מה עם אמא שלך. היא לא תגייד בואי אלי לכמה שעות אחר כך תלכי הביתה" (חוה, חמות ותיקה).

החמיות האשימו את הכלות כגורמות לבעייתיות על רקע תביעותיהן הכספיות, ונקבו בסכומי הכסף המדוייקים שנתנו:

"כשזה מגיע לכסף, זה בדרך כלל מתקפל... העניינים של הכסף, קצת, מגיע לה הכל. העניין של הכסף קצת מעכיר... אני לא יודעת אם אני אשמה. אין תודה, לא יודעים שנתתי כסף, וזה מרגיז אותי. אני לא מחכה לתודה, לא מחכה להוקרה, אבל אני נפגעת כשמתעלמים מזה לגמרי, כאילו שלא היו דברים מעולם, זה פוגע בי... אני משתדלת לא לדבר על ענייני כספים איתה... כדי לא ליצור עימות...". (נעמי, חמות ותיקה).

"השערות שלך יעמדו מה שאני עברתי. כל חודש 2,500 שקל לשלם לבנק כדי שהבן שלי לא ילך לבית הסוהר. 40,000 שקל שילמתי והפסדתי חצי דירה... באו וביקשו, ונתתי הכל, ולא הלכו לצד השני שיש את הכסף...". (נעמי, חמות ותיקה).

2. הגדרה מחודשת של "אחרות"

קול זה שיקף בעיקר את נסיון של החמיות במשפחה להחליץ מהתסריט הדומיננטי של יחסי חמות-כלה:

"כל כך רציתי שיהיה טוב. השתדלתי בכוח. אמרתי, אני אעשה שלושה דברים: לא לשמוע, לא לראות ולתת. זה לא עזר. בשום צורה. כנראה תיאוריה ורגש זה לא הולך יחד" (בלה, חמות ותיקה).

מתוך הבנת הכשלון של נסיון זה, עולה מאבקה של החמות לשמור על ה"עצמי" שלה:

"אני מנסה לשמור על עצמי... אני משתדלת מאוד, מאוד, לא לצאת עם כל הצרות שלי החוצה, ועם כל הלכלוך, אני משתדלת יותר כי אין לזה ערך" (שולה, חמות ותיקה).

"זה יכול בן להכאיב לי, לא, זה אחר כך גם עובר ללא כאב יותר, כי אני לא מוכנה להיות זאת שאוספת מה שמחלקים, ובזה גומרת את החיים, וענת חיה ככה ושיהיה לה לבריאות" (שולה, חמות ותיקה).

"...לכן היום אני נותנת לי את הצ'אנס... אז אין לי כל כך משפחה, את לא צריכה. 5 ימים זה עובד נהדר... יומיים בשבוע אני באמת עסוקה עם זה, זה אוכל אותי, למה אין לי שום קשרים, וזה וזה, וזה אוכל אותי, ואז אני שוב שוקעת באיזה מין חלום, שאני אומרת לא, לא נורא כל כך..." (בלה, חמות ותיקה).

3. דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

בראיונות האישיים עם החמיות עלו ניסיונותיהן לפתור את הבעייתיות ביחסיהן עם כלתן. בראיון האישי נעשה ניסיון לראות את הבעיות ביחסים באופן גמיש יותר, ומתוך אסטרטגיות פשרניות יותר:

"החלטתי שאני צריכה לדאוג לעצמי, שזה לא עסק ככה... למה אני צריכה להכריח אותם לבוא, ולמה אני צריכה להתרגז... אני חושבת שאני חיה יותר טוב עם עצמי, אז אני אחיה יותר טוב עם עצמי ואיתם" (רינה, חמות צעירה).

"הרבה פעמים אני חושבת על זה, אם היה מישהו שיכול היה לדבר איתה פעם אחת שיחה על זה, אבל לא לרכל... אלא לטפל בזה כטיפול... שיקח את זה מה שאני בעצם, שיעמוד קצת לציד, שיהיה עורך-דין שלי, שיהיה הסניגור שלי. שיספר כמה אני בכל זאת נהדרת, גם אם זה לא במאה אחוז כל כך נכון, אבל שייצג אותי, שאולי נוכל את הזמן המועט הזה..." (שולה, חמות ותיקה).

"קיבלתי אותה כמו שהיא... אי אפשר לשנות... אין כבר שום דבר, אין לי שום, זהו, זה מה יש... אני לא יכולה לשנות... מה אני ישנה? אני בעצם הוכחתי את עצמי, אני לא צריכה להוכיח את עצמי לאף אחד. אני שלמה עם מה שאני עושה. כשאני אוכל אני אתן, כשאני לא אוכל - אני לא אתן. והחלטתי גם לא רק כשאני לא אוכל, אלא כשאני ארגיש שמגיע לי - אני אקח לעצמי. זה דבר חדש. זה דבר חדש לגמרי... שמגיע גם לנו" (נעמי, חמות ותיקה).

פרקטיקה של רגשות

.4

קול זה עלה בראיונות האישיים כמבטא את רגשות הכאב על ציפיותיהן הנכזבות של החמיות מהיחסים עם הכלה, ותחושתן שללא קשר למאמציהן - היחסים נועדו לכישלון:

"...זה כאב לי, כי אם את כל כך מחבבת אותי כמו שאת אומרת, אם את גם יודעת להעריך אותי וזה, אז היית צריכה בעצמך להציע את זה..." (נעמי, חמות ותיקה).

נושא כאוב שעלה הן בראיון הקבוצתי והן בראיון האישי, הוא הקשר הרופף עם הנכדים. הכאב על כך מתעצם נוכח הידיעה שלסבתא השניה יש יחסים קרובים יותר עם הנכדים:

"עובדה שלסבתא השניה מצלצלים ובאים והולכים. אולי היא כן יותר מחזרת, או שזה באמת בטבע של בת... אני תמיד שומעת שטוב שיש לפחות בת אחת. טוב שיש איזה קשר" (שולה, חמות צעירה).

בראיון האישי בלבד (שנערך לאחר הראיון הקבוצתי) התוודתה החמות על כך שאין לה שום רגש כלפי נכדתה היחידה:

"איתה אין לי שום קשר. אני מתביישת לספר, אין לי שום רגש לכלה שלי, ולא לנכדה שלי. לנכדה של אחותי יש לי רוק בפה כשאני רק מסתכלת עליה. ולנכדה שלי אין שום דבר. זה כואב... כשהיא מדברת בטלפון, זה כמו אמא שלה. כן, לא... מה איכפת לי, היא לא מדברת איתי. כשהיא מדברת איתי, אני אומרת לה בבקשה תדברי בקול רם, סבתא לא שומעת. אני לא שומעת? אני שומעת, רק זה סיפור, אז אני יכולה לעשות פה משהו? לא חושבת, אני נורא רוצה... ואני לא יכולה לעשות כלום. זהו. כואב הלב נורא" (בלה, חמות ותיקה).

יכולת ליחסים עם אחרים

.5

נעמי, חמות ותיקה, סיפרה שכלתה כפויית טובה:

"את יודעת שאין עכשיו הרבה עבודה, ואני מה שיש לי לאכול מחלקת גם איתם. אז לפחות אם היא היתה יודעת להראות שהיא עריכה את המאמץ שלי. אבל היא מתנהגת כאילו אני לקחתי ממנה משהו..."

שולה, חמות צעירה, אמרה מה היתה אומרת לכה שרוצה להיות "כלה טובה מאוד":

"הייתי אומרת לה שתחשבי פעם על החמות שלך. את לא צריכה לבוא אליה, תחשבי יותר עליה, תחשבי עליה שהיא אדם זר לך, כשם שבעלך יהיה זר לך במשך הנישואים, אבל תגידי - כנראה אני מוכרחה להתרגל לבעלי, אם אני אוהבת אותו... את צריכה להבין שחמותך היא אדם זר לך, היא לא חייבת לך כלום. אם תצאי עם זה לדרך, אז תמיד תסתדרי איתה"

לשולה היה גם מסר לחמות:

"הייתי אומרת לה, תנסו להיות אשה פקחית, אל תנסו לחזר אחריה... אל תקני לה שרשרת מזהב וטבעת ואחר כך זה כל הזמן ילווה אותך, אבל קניתי לה, אבל נתתי לה, אבל רציתי. תנסי. את מה שאת נותנת - תתני, תתני תמיד עם לב רחב... הייתי אומרת לחמות, תפסיקי עם החיזורים. אל תעשי מפני שאמא שלה עושה... את תעשי כמו שאת נוהגת, אבל תמיד תהיי כנה וישרה"

מסר דומה היה גם לנעמי, חמות ותיקה:

"לא להיות כל כך טוב, אולי להיות יותר על אש נמוכה... יכול להיות שמה שקיבלו בקלות... זה גרם, זלזול... שאפשר לחחוץ, אפשר להשיג. מפה אפשר לסחוט.."

הראיון האישי הפיק פתיחות רבה יותר לגבי סוגיות הקשורות ליחסי בני הזוג, לעומת הראיון הקבוצתי:

"אבל אני חושבת שהיחסים איתנו זה גם לא משהו. אני עוד לא ראיתי שהוא יקח אותה ביד או שהיא אותו. או שהוא ילטרף או נשיקה. הייתי שמחה מאוד כי גם הבן שלי נהנה כשהוא מנשק... היא באה עכשיו לששה שבועות להנה. אז מה הבן שלי עושה שמה? מה היא עושה? היא אשה צעירה, אני בגיל 69 ועוד אני צריכה ליטוף. אני כבר לא אומרת סקס מי יודע מה, כי זה לא מה שהיה, אבל צריכים עוד משהו" (בלה, חמות ותיקה).

בראיון האישי, בניגוד לקבוצתי, יש חדירה רבה יותר לחיי הנישואין של בני הזוג, כפי שרואה אותם החמות, ואפילו ביקורת על הבן:

"...אנחנו גם צוחקים תמיד עליו. נו, ליאורי, שאלת כבר את יעל אם מותר לך לעשות פיפי, או מה? מה? הלכת לבד עד לשירותים. הוא מכיר בזה שהוא תלוי בה. זה טוב לו, זה נוח לו" (מרים, חמות ותיקה).

"אני חושבת שגם את הבן שלי היא לא רוצה. היא לא רוצה אותנו. אני לא יודעת אם היא כל כך רוצה אותו כמו שנוח לה איתו. זה לא חיים. אני במקומה לא הייתי חיה גם איתו. להגיד את האמת. הוא יוצא בבוקר, לא יודע מה שמתרחש בבית, הוא נותן לה את הישראכארד, ובזה היא קנתה לה אוטו חדש, וכשיש איזה יומהולדת אז הוא מזמין אותה לארוחה, כי אוטו הוא קנה כבר, מה אפשר יותר גדול מאוטו זהו. אז הוא חומרי נותן לה הכל. אני לא חושבת שהוא נותן לה אהבה. אני לא הייתי חיה איתו" (בלה, חמות ותיקה).

קול זה העלה בראיונות האישיים של החמיות את דמויות הכלה והבן כסובייקטים מוסריים:

הכלה כסובייקט מוסרי

א. הכלה רעה וקרה:

"היא לא חמה. היא בחורה קרה. היא קרה גם לילדה שלה. אז מה, עוד לא ראיתי אותה ללטף אותה, לנשק אותה. כשיש חופש, היא שולחת אותה לחודשיים. ראית אמא לילדה בת שלוש או ארבע לשלוח אותה? היא קרה. היא ילדה קרה וזה כואב לנו נורא, נורא" (בלה, חמות ותיקה).

"יש בה משהו. זר ומנוכר" (ברכה, חמות ותיקה)

ב. הכלה סגורה באופייה:

"היא גם נורא סגורה, ואם נוגעים במשהו שהוא לא נוח לה, היא נורא רגישה, והיא עוד יותר נסגרת, ומתחילה לבכות. היא לא בוכה בנוכחותי, אבל היא מתקפלת לגמרי" (נעמי, חמות צעירה).

ג. רוב החמיות סבורות כי הכלה אינה רעיה טובה ואינה אמא טובה:

"אבל אותו היא לא צריכה. עובדה שהיא קרה אלינו, קרה אליו, קרה לילדה. היא לא רוצה יותר ילדים - כי לחנך ילדים זה דבר קשה" (בלה, חמות ותיקה).

"...למה לא יכולה אשתו לקום לעשות לו כוס קפה?... ככה היחסים, אז לא כדאי להתעסק עם זה" (שולה, חמות צעירה)

"כשאני באה לשם, אני לא רותחת? בית חדש, בלאגן, אוכל אין, תמיד כשאני באה לשם אני לא יכולה להיכנס לשם. ילדים צריכים כל הזמן המבורגר, צ'יפס... גם אני עבדתי. הבן שלי היה הולך איתי לעבודה. אבל המודעות היום של הורה, לא יודעת, אני לא מקבלת את זה... גם הבת שלי עובדת, יוצאת ב-7, חוזרת ב-2, ותמיד יש את האוכל מוכן, רק לחמם" (רעיה, חמות ותיקה).

ד. הכלה רכושנית ומתחשבת - כמו כל הכלות:

"... ואני חושבת שכלתי מבחינה הזאת היא כמו כל הכלות... הבעיה היא מה נקבל ומה לא נקבל... יש לה פריטנציות. היא רוצה את הכל להשיג. פה אין ממה לחיות, פה היא רוצה לנסוע לחוץ לארץ לפני הלידה השניה... אבל צריך כסף בשביל זה... כסף היא רוצה" (נעמי, חמות צעירה).

ה. כשהחמות מתארת תכונה טובה של הכלה - הדבר הוא רק למראית עין:

"אני יכולה בחברה להגיד שיש לה שכל שהיא לא קמה מוקדם. אבל אני לא יודעת מה אני הייתי עוד ב-8 עושה במיטה..." (שולה, חמות צעירה).

הבן כסובייקט מוסרי

ככלל, החמיות ראו את בן מעין "תינוק שנשבה" בידי רעייתו.

א. הבן חסר אונים - הבן הינו חסר אונים מכדי לשנות משהו:

"יש לי חברה, היא אומרת אז תדברי עם הבנים שלך, הם חייבים לך, לא הכלות שלך חייבות לך. הבנים שלך חייבים לך. אבל הם הרי לא יוכלו לשנות... בתכל'ס הוא לא יעשה כלום" (שולה, חמות צעירה).

ב. הבן תמים - חמות אחת תהתה האם בנה טיפש, קורבן או סתם בחור טוב מדי:

"... לפעמים אני אומרת, הוא עוד מטומטם, אבל מצד שני, אני אומרת, הוא בין הפטיש והסדן... גם בינו ובין אחותו אין שום קשר... מהיום שהוא התחתן, יש כל הזמן חתירה נגד... הוא כזה טוב, גם כן... צריך היה להעמיד אותו במקום... אבל הבן שלי יותר מדי טוב... יותר מדי נשמה... הוא באמת טוב" (חוה, חמות ותיקה).

ג. הבן קורבן - אתי (חמות צעירה) סברה שבנה נמצא בין הפטיש לסדן:

"אז הוא בסך הכל יוצא בין הפטיש והסדן. אני לא רוצה יותר מדי ללחוץ, אני חושבת שאני יכולה רק להזיק. אולי הייתי צריכה ללחוץ ולהגיד ולהביא אותו להחלטה, אבל יש ילד באמצע..."

ד. הבן אדיש - הבן מעדיף לא להיכנס לתחום היחסים של אימו ואשתו:

"... תמיד היה משוחח איתי, חוץ מאשר בתחום שלי. הוא לא מוכן יותר לתחום הזה להיכנס, בין היחסים בין יונית וביני. היחסים האחרים שהיו - הם נשארו..." (שולה, חמות צעירה).

ה. הבן מפייס - הבן מפייס את אימו ומנסה לקרב אותה:

"הבן הגדול שלי מכיר את הפסיכיאטריה שלי. אחרי שאנחנו נפגשים הוא אומר, אמא, תראי, זה לא נכון, כולם אוהבים אותך, את צריכה הרבה יותר להתייחד עם הילדים. בעיקר, למשל, אצל שוקי, זה הכי נוח. תלכי 20 פעם ביום... ותעשי את זה. ואת לא ראית שפעם האחרונה נוהר רצה אחריך כל הזמן... הבן שלי בלחלק עצות הוא הגדול, הוא גדול... לבן הגדול שלי קצת נמאס מהבעיות. הבן הגדול שלי באמת אמר לי פעם, בואי לראות יותר את הילדים, בואי תהיי יותר, כי יום אחד תצטערי על זה..." (רחל, חמות צעירה).

ו. הקשר עם הבן חשוב יותר מהקשר עם הכלה:

"אם יש לך קשר עם הבן - כאילו שהיא לא קיימת. וזה היא מפסידה, והילדה והוא. כל משפחה" (בלה, חמות ותיקה).

ז. הקשר עם הבן חשוב אפילו יותר מהקשר עם הנכדים:

"הבנים שלי זה הבנים שלי, והנכדים שלי זה באמת הנכדים שלי, אבל זה עומד בדרגה לגמרי אחרת... הם נכדים שלי, ושיהיו בריאים, שיהיה להם הכל, ואני רוצה באמת שיהיה להם טוב, אבל בנים שלי זה בנים שלי ומעבר, לא יכול להיות מעבר לזה משהו... ואני חושבת שיחד עם זה שיש לי אלפי תלונות, הבנים שלי תמיד יעמדו איתי כשיהיה צורך" (שולה, חמות ותיקה).

ח. גברים נוחים יותר בקשריהם המשפחתיים, על כן קל יותר להיות חותנת מאשר חמות:

"אני חושבת שבן יוצא פחות מתוסבך. בן לא כל כך מתעסק עם החמות. שתהיה בריאה. כן אני נחמד, לא אני נחמד... זה פשוט פחות מעניין אותו... פחות מעסיק אותו" (ברכה, חמות ותיקה).

"... ההבדל בין הכלה והחתן שלי והכל... ואני לא הכרתי את החתן שלי לפני זה. הוא צלצל, מה העניינים? צריך עזרה? שתי מילים יכולות לשנות לך את התדמית של הבן אדם ואת הכל" (רעיה, חמות ותיקה).

5.2.2 ראינות אישיים עם כלות

1. גיאוגרפיה של אפשרויות

קול זה עלה בראינות האישיים כקשור לידע האישי, הפרטיקולרי, יותר מאשר לאפשרויות החברתיות והתרבותיות. יתכן שהמערך המחקרי האינדיבידואלי, יצר אווירה המכוונת לקונספט אישי, הממעט להתייחס ל"מיתוס החותנת".

הסיבות ליחסים תקינים

א. סיבות הקשורות בחמות

החמות מצדדת בכלה ולא בבנה:

"זה הילד שלה. זה התינוק הקטן שלה, כמה שהוא כבר בן שלושים זה הילד שלה. וכשזה מגיע לריב בינינו, זה מדהים כמה שהיא לטובתי" (מירי, כלה צעירה).

הכלה חשה שחמותה מבינה אותה ומרגישה אותה:

"זהו, שהם רואים אותי כבת. הם תמיד אומרים את זה שהם יודעים שהם לא ההורים שלי, אבל הם תמיד יהיו מוכנים לעשות בשבילי הכל. זה מצב כזה. אני אסביר לך אפילו יותר מזה, עד כמה זה עמוק, אני, למשל, רבתי עם בעלי, והוא עצבן אותי, ובאותו בוקר אמא שלו תשאל אותו מה קורה עם תמי, מה עשית לה. עד כדי כך זה עמוק, שביום שאנחנו רבים את הריב הכי גדול, היא מרגישה את זה!" (תמי, כלה צעירה).

"היא יכולה להוות עבורי היום אוזן קשבת... היא מנסה היום להיות כמה שיותר איתי – לא נגדי" (מירי, כלה צעירה)

החמות יוזמת קשר:

"אם אני לא מתקשרת – אז היא מתקשרת אלי" (ניצה, כלה ותיקה).

"היא כל יום מתקשרת אלי" (תמי, כלה צעירה)

סיבות הקשורות בכלה

ב.

הכלה כנה וישירה:

"תשמעי, אני טיפוס מאוד אמיתי. כשאני כועסת, אני כועסת ואני אומרת את זה בפה מלא. אין אצלי שאני שומרת. וזהו. ואם היא כועסת - אז היא אומרת. כי אם זה לא ככה - אז זה לא אמיתי. ועם צביעות, ולשמוע את זה אחר כך מפה ומשם - זה לא שווה. ככה זה עובד אצלנו" (מירי, כלה צעירה).

כלה שרבה עם חמותה, מספרת:

"הייתי ילדה, ולמרות זאת קניתי לה זר פרחים, שלחתי אותו אליה לבקש סליחה..." (רונית, כלה צעירה).

הכלה פתוחה וחברותית, וחשה בטחון בבית הורי הבעל:

"מההתחלה כאילו הרגשתי כמו בבית, זו שאלה של איך מקבלים אותך, גם, ואם את מרגישה נוח מההתחלה, מרגישה חלק מהמשפחה. הייתי אחרת, לא סגורה, הרשתי לעצמי לעשות דברים שבדרך כלל בבית שאני לא מכירה אני לא יעשה, סתם לפתוח את המקרר בשביל להפגין בטחון, ונראה לי שזה מאוד תרם כי התחלנו את מערכת היחסים ברגל ימין..." (מירי, כלה צעירה).

הכלה מבינה את חמותה:

"זה לא שאני חכמה, או זה, הבנתי מאיזה מקום היא באה, היא באה ממקום לא... אין לשפוט אותה, את מבינה? אני לא יכולה לשפוט אותה, זה הכל מהבעיות שלה. היא אוהבת, היא לא רוצה לפגוע, היא לא רוצה ממקום של לשפוט... והיא הרגישה מאוד ממורמרת שלא משתפים אותה בחתונה, וזה נכון" (אודליה, כלה צעירה).

הכלה שומרת על הקשר המשפחתי, גם עבור בעלה:

"לו אין קשר עם אמא שלו, הוא יכול לא להתקשר לאמא שלו, אם היא לא אומרת לו, חודש. אני כל יום מדברת איתה בטלפון... זה מין נוהג כזה" (מירי, כלה צעירה).

סיבות הקשורות בזמן

ג.

הכלות חשו שלזמן יש תפקיד בהעמקת הקירבה ביחסים:

"רק אחרי שהילדים נולדו, הם התחילו להתייחס אלי כמו בת משפחה" (תמי, כלה צעירה).

"הקשר נעשה הרבה יותר עמוק אחרי שהתחתנו, ממש הבדל של יום ולילה... אחרי שיש ילדים, בכלל..." (שושי, כלה צעירה)

קולות הכלות העלו גם את הסיבות ליחסים בעייתיים

א. סיבות הקשורות בחמות

החמות מצפה שיחזרו אחריה:

"היא כמעט ולא מתקשרת. היא מצפה שיתקשרו אליה כי היא האמא והיא השקיעה בילדים שלה המון. כל החיים שלה הקדישה לילדים. היא ביטלה עצמה לחלוטין. היא לא יצאה לנופש, לא עשתה רישיון, כלום. פשוט כלום, והכל בשבילהם. ועכשיו היא גם מספרת לי שכל אחד יש לו את החיים שלו" (סימה, כלה צעירה).

החמות מצדדת בבנה:

"היא לא אובייקטיבית. זאת אומרת, שאם הוא עשה משהו לא בסדר, אז הוא בסדר, הוא הבן שלה. ודיברתי איתה על זה המון, והיא לא זזה מהעמדה... היא נורא נפגעה מאיזה מקרה שביוזמתו בכלל, והיא כעסה עלי... היא כאילו ציפתה ממני, בתור אשתו" (רונית, כלה ותיקה).

החמות קרה ומרוחקת:

"היחסים בשלט רחוק. זה אופי כזה..." (אסתי, כלה ותיקה).

"מהפעם הראשונה שנכנסתי לשם לבית, הרגשתי שאני נכנסת לאנטרטיקה... ציפיתי שתהיה חמה אלי. אני גרה קרוב, אז תבואי, תבקרי את הנכדים" (רונית, כלה צעירה)

החמות מבקרת ומתערבת:

"הרגשתי שתמיד היא מסתכלת עלי מלמעלה, ובוחנת... שאני לא מספיק טובה לבן שלה..." (נורית, כלה ותיקה).

"הייתה אידיליה ביחסים, עד ליום שבו ילדתי. ואז, איך אומרים? התנפץ החלום... כל מערכת היחסים השתנתה. כל הזמן רבתי איתה, כמה היא מעירה לי, בסך הכל אני אמא חדשה" (אודליה, כלה צעירה)

"בביקורים שלה אצלנו הרגשתי תמיד מאויימת, כאילו באים לבדוק את האבק, וממש קלסי זה היה, ולמה השמיכה עבה ולא דקה, והיא כבר החליפה את השמיכות, ולמה זה ולמה זה. ולפני שהיא באה צריך לקחת מטאטא ולטאטא ולסדר את הבית, ואז זה כבר לא נעים, זה... את כבר במתח... אני מרגישה שכאילו כל הזמן אני צריכה להראות שאני בסדר, וגם בעלי כל הזמן מנסה להגיד להם כמה עשיתי, כאילו – תקבלו אותה, כאילו – תראו שהיא בסדר, ואני נשואה כבר 20 שנים..." (אורנה, כלה ותיקה).

החמות מאשימה את הכלה במרחק שנוצר בינה ובין בנה:

"זה מזכיר לי שבהתחלה, כשהתחתנו, כשבאה אלי, היו פעמים שהעירה בפירוש שכאילו בגללי הוא לא מתקשר אליה, כי הוא עסוק ביי" (תמי, כלה צעירה).

"היא מציקה לי, אבל שתינו יודעות שלא אני יצרתי את המצב. זה אובייקטיבית, לא אני יצרתי את המצב... היא אומרת דברים מסויימים מתסכול, אני לא יכולה לכווס עליה..." (אסתי, כלה ותיקה)

ב. סיבות הקשורות בכלה

הכלה רוצה יותר קשר ממה שהחמות מאפשרת:

"אני כן אחת שרגישה ולוקחת דברים. אולי משלימה עם זה, אבל, כן, יש בי כעס. לא יודעת, כאילו אני איתה, אבל אני לא הבת שלה... היא חייבת לי כי אני מרגישה אליה קרובה..." (רונית, כלה צעירה).

החמות רוצה יותר ממה שהכלה מאפשרת:

"...אני זו שמחליטה. אני לא יוצרת מנהג, אבל יש תקופות שאני יכולה להתקשר אליה 3 פעמים בשבוע, ויש תקופות שאני לא מתקשרת אליה חודשים... מה שקרה, שאסוף בשבילה הוא כל עולמה, והוא דאג לה כל החיים, ואני ידעתי למה אני נכנסת, ידעתי, תזהרי, את נכנסת בעצם עם ראש בריא למיטה חולה... אני למדתי לחיות עם זה... אני מחכה שזה יעבור... כשהתחתנו, היתה לו מחשבה למכור לה את הבית, ונקנה בית גדול, והיא תעבור לגור יחד איתנו. זו מחשבה שישר ביטלתי..." (רונית, כלה צעירה).

2. הגדרה מחודשת של "אחרות"

קולן של הכלות הצעירות לא ביטא התנגדות ל"אחרות" בראיונות האישיים, אולי מכיוון שלא חשו "אחרות". לעומת זאת, הכלות הוותיקות, למרות שהעידו על התחזקות עם השנים, עדיין השמיעו קול המתמודד עם שחרור מהשיח ה"אחר":

"אני יודעת שהיא כועסת עלי ושיש לה טענות על המצב שנוצר. אבל אם אני אחזור למה שהיה, אני אהיה באותו מקום של ההתחלה, ואני היום כבר לא מסוגלת להיות ה'כלה הקטנה' שהייתי בהתחלה. יש כאן כאילו מצב של או היא או אני" (אורנה)

3. דרכים לעמידה נוכח קונפליקט

בקבוצת הכלות הצעירות עלה קול זה כקשור בעיקר לקונפליקט המוצב בפני הנשים כיצד לתמרן בין התפקידים הרבים המוטלים עליהן בשלב בו הן בונות את עצמן כבעלות משפחה צעירה, משפחה מורחבת ואשה עובדת:

"תראי, אני היום במצב שהמון תפקידים וציפיות מוטלים עלי ולוחצים אותי - מירי הגישה, מירי האחיות, מירי המשפחה, מירי האשה, מירי הכלה, היום יש ילדים קטנים שאת צריכה לגדל אותם שיהיו בסדר, זה בלאגן כזה, את יודעת" (מירי, כלה צעירה)

4. קול המשוחרר מהשיח של האחר

הגדרתו של קול זה נראתה כתואמת את הכלות הצעירות יותר מהכלות הוותיקות, שעדיין חשו את עצמן כקשורות לשיח ההגמוני, גם אם נחלצו, יחסית לשנות הנישואין הראשונות, מהגדרת ה"אחרות" שלהן במשפחה. הכלות הצעירות נראו כבונות שיח משל עצמן, שיח המשוחרר ממחויבויות עתידיות כלפי אחרים במשפחה, השיח הממקם אותן ואת צרכיהן במרכזו:

"אני לא יכולה כרגע לחשוב מה יהיה בעתיד אם חמותי תזדקן, אני כרגע יותר טרודה באיך אני מסתדרת עם היומיום שלי. יש היום גם פתרונות, שאני כעובדת סוציאלית מכירה אותם, כך שאני לא דואגת במיוחד בקטע הזה" (סימה, כלה צעירה).

5. יכולת ליחסים עם אחרים

האמא כסובייקט מוסרי

ההשוואה בין יחסי הכלה עם אמה וחמותה אינה בהכרח מובנת מאליה, אולם היא נערכה באופן טבעי, כמעט, על ידי הכלות. כך, כלה מקבוצת הכלות הצעירות שיחסייה עם חמותה זכו מפיה לציון "10", הוסיפה מיד:

"בסך הכל זה לא האמא, אבל היחסים הם מעולים" (אודליה, כלה צעירה).

וגם כשהיחסים עם החמות מוגדרים קרובים:

"האמת היא שלאמא שלי אני יכולה להתקשר 5 פעמים ביום, אבל אליה לא כל כך, רק אם יש משהו" (שושי, כלה צעירה).

לעיתים נראה היה כי יחסים טובים עם החמות נבנו על חשבון (או שמא בשל העדר) יחסים טובים עם האמא, ואז היחסים של האמא והחתן עלולים להיות בעייתיים:

"היא חיה אותי, זאת אומרת, היא יכולה לשבת איתי שעות ולדבר... אנחנו ממש מדברות על דברים היום, זאת אומרת, אנחנו פתוחות מאוד, וזה על חשבון היחסים שלי עם אמא שלי, כי אני לא מדברת עם אמא שלי... והיא כל הזמן אומרת לי לה את מספרת את הכל?... זה נורא קשה, אתה רוצה להיות בסדר עם כולם... אני מנסה להיות בסדר, ותמיד זה פוגע במישהו, אז עכשיו, כמובן, לאמא שלי יש השגות... יש לה ביקורת על התפקוד של בעלי" (מירי, כלה צעירה)

הגבר כסובייקט מוסרי

בראיונות האישיים (לעומת הקבוצתיים) עלתה ביקורת על הבעל שלא נקט עמדה לטובת אשתו:

"... כשאמא שלו שיגעה אותי עם ההערות שלה, הוא לא תמך בי בכלל, בכלל לא... היו בינינו כל כך הרבה מריבות, שתוך כדי המריבות רציתי כל הזמן ללכת לאמא שלי..." (רונית, כלה צעירה)

"הכי הרגיז אותי שהוא ניסה להיות ניאטרלי, לפשר בין אמא שלו וביני, והוא אמר שהוא מרגיש אותו דבר לשני הצדדים" (אורנה, כלה ותיקה)

5.3 השוואת ממצאי הראיונות האישיים והקבוצתיים

א. ראיון קבוצתי מול ראיון אישי

באופן כללי, הפרדיגמה הקבוצתית נמצאה כבעלת יתרון על הפרדיגמה האישית. הראיון הקבוצתי יצר אווירה פחות פורמלית מאשר הראיון האישי. ההומוגניות המוגדרת מראש, על פי חלוקת הקבוצות לפי תפקידן המשפחתי של המרואיינות יצרה תחושת שותפות וקירבה. הראיון הקבוצתי נראה כמאפשר למרואיינות לחוש פתיחות רבה יותר, וכמקצר את הזמן הדרוש ליצירת אווירה וקשר טובים מאשר בראיון האישי (Daniluk, 1993).

מעבר לכך, הראיון הקבוצתי איפשר ליבון קולקטיבי של נושאים, והבנה של המרואיינות שהבעייתיות ביחסים אינה מקרה פרטי של כל אחת. נראה כי כתוצאה מכך, נוצרה אצל המרואיינות הפנה של החשש לגלות שישנה בעייתיות, ולחשוף את מאפייניה. במובן זה, הראיון הקבוצתי יצר אפק פסיכותרפויטי שלא נמצא בראיון האישי (Goodson & Sikes, 2001).

מנגד, הראיון האישי איפשר לשאול שאלות ממוקדות יותר, ואף להתעקש על תשובה, בעוד שבראיון הקבוצתי התאפשר, לעיתים, למרואיינת להתחמק מתשובה ברורה, בשל התערבות של משתתפות אחרות בנושא. הראיון האישי, לעומת הראיון הקבוצתי, הפיק גם תובנה אצל החמיות הותיקות לגבי מידת ה"האשמה העצמית" שלהן לבעייתיות ביחסים. יחד עם זאת, הראיון האישי נמצא כתלוי יותר מהראיון הקבוצתי באישיותה של המרואיינת, רמת דברנותה, מידת פתיחותה ומידת האמון שהיא רחשה למראיינת.

בהשוואה בין שתי הפרדיגמות המחקריות הללו, בחקר נושא רגיש כנושא המחקר הנוכחי, נראה כי קיימת העדפה ברורה למחקר הקבוצתי.

ב. ראיון אישי לפני הראיון הקבוצתי בהשוואה לראיון אישי אחרי הראיון הקבוצתי

באופן כללי ניתן לומר כי הכלות הושפעו פחות מפרדיגמת המחקר מאשר החמיות, והיו פתוחות וגלויות בשתי צורות החקירה. לעומתן, החמיות הושפעו יותר מהפרדיגמה שנקטה, כאשר השילוב של ראיון קבוצתי תחילה, ואחריו ראיון אישי נראה כי מקל עליהן לחשוף אירועים ורגשות מביכים או רגישים. בפרדיגמה זו, בראיון האישי הועלו נושאים שלא הועלו בראיון הקולקטיבי. נושאים אלו כוללים איזכור יחסי מין של החמות ובעלה ושל הבן ורעייתו, נטילת אחריות על הבעייתיות ביחסים ונושאים כספיים. יתכן כי לאחר שקיבלו לגיטימציה לחשיפת הבעייתיות באופן כללי, היו החמיות זקוקות לפרטיות על מנת לחשוף פרטים ונושאים לגביהם עדיין לא חשו בנוח לדבר בקבוצת המחקר.

בראיון האישי שנערך לפני הראיון הקבוצתי נמצא קושי של החמיות לדבר בפתיחות על הבעייתיות.

5.4 השיח הייחודי של חמיות וכלות

העיבוד והניתוח של הראיונות הקבוצתיים והאישיים של החמיות והכלות שבמחקר העלה כי מימדי ההתנגדות המוסרית של לין יכולים להכיל את כל הנושאים שעלו בנראטיבים של הנשים. יחד עם זאת, עלו בסיפורי הנשים נושאים אחדים הנראים כמאפיינים את אוכלוסיית המחקר הנוכחי וכמשמעותיים באורח ייחודי ליחסים אלו, ומחייבים לכן את גיבושם במימדים נפרדים: מימד הגבולות (5.4.1) ומימד ההאשמה (5.4.2).

הנראטיבים של החמיות והכלות העלו גם את הסיבות שנתנו הנשים להיותם של היחסים בין לבין חמיותיהן/כלותיהן תקינים או בעייתיים (5.4.3).

5.4.1 מימד הגבולות

הנראטיבים של הנשים, חמיות וכלות מכל הקבוצות, העלו את סוגיית הגבולות כסוגיה משמעותית העוברת כתימה מרכזית בששת המימדים לאורם נבחנו הממצאים.

סוגיית הגבולות נמצאה כבלתי סימטרית בקבוצות החמיות ובקבוצות הכלות. בעוד שהחמיות הלינו על כך שהגבולות נוקשים מדי ומובנים על ידי הכלה ("פתאום באה מישהי והופ – קובעת גבולות"), הרי שהכלות טענו לצורך בגבולות ברורים, והעידו כי קביעת הגבולות על ידן נעשתה מתוך כורח המציאות ("הייתי צריכה לעשות סוף לביקורים היומיומיים").

בשל היותה של סוגיה זו שזורה בכל המימדים האחרים, לא נחזור בסעיף זה על הנראטיבים הקשורים לגבולות, אלא נפתח אותם בדיון.

5.4.2 מימד ההאשמה

מימד ההאשמה, האשמת הזולת (other blaming) והאשמת עצמי (self blaming), משקף מימדים אחרים בתוכו, כמו יכולת ליחסים עם אחרים, עמידה נוכח קונפליקט, פרקטיקה של רגשות, "אחרות" נשית, גבולות וסיבתיות לתקינות או בעייתיות של הקשר.

מימד זה, שלא קיבל מקום במחקרים האחרים שנעשו בתחום יחסי חמות-כלה, מלמד על ייחוס האחריות לאיכות וטיב היחסים בין הנשים לעצמן ("אנחנו מקטינות את עצמנו ביחסים") או לזולתן ("כמה שלא עשיתי ונתתי לה, היא אף פעם לא מרוצה").

האשמת הזולת באה לידי ביטוי אצל החמיות בעיקר כהאשמת הכלה בהרעת היחסים בין ובין הבן ("אני רואה שהיא פגעה ביחסים איתו"). האשמת הזולת באה לידי ביטוי אצל הכלות בעיקר בהאשמת החמות בהרעת האווירה המשפחתית והזוגית ("אם בעלי ואני שרדנו את השנים הקשות שהיא עשתה לי - אנחנו לעולם כבר לא נתגרש").

האשמה עצמית לא נמצא כלל אצל הכלות, בעוד אצל החמיות היא נמצאה רק בשלב הראיון האישי ("יכול להיות שגם לי יש חלק באשמה, יכולתי להזמין אותם יותר").

5.4.3 הסיבות ליחסים תקינים או בעייתיים

הנראטיבים של החמיות והכלות במחקר העלו את הסיבות שנתנו נשים אלו להיות היחסים בינן ובין כלותיהן/חמיותיהן תקינים או בעייתיים. קולו אלו נמצאו כקשורים לסוגיית הגבולות (בייחוס הסיבות ליחסים בעייתיים או תקינים), ולסוגיית האשמה (בייחוס הסיבות ליחסים בעייתיים). בחינת הקולות מעלה הבדלים בין קבוצות החמיות וקבוצות הכלות:

1. קולות של יחסים תקינים

א. סיכום הסיבות שנתנו החמיות ליחסיהן הטובים עם הכלות:

- (1) קבלת הבן והכלה כיחידה זוגית.
- (2) השתדלותה של החמות לא להיגרר לבעיות.
- (3) החמות מרוצה מכך שהבן יצא (סוף סוף) מהבית.
- (4) יכולת החמות להעניק אהבה.
- (5) היכרות מוקדמת של הכלה והחמות.

הסיבות שנתנו החמיות להיות היחסים עם כלתן תקינים, מלמדים על ייחוס הגורמים הללו לחמות בלבד ולא לכלה. סיבות אלו קשורות ליכולתה לשמור על גבולות עם הבן והכלה (קבלת הבן והכלה כיחידה זוגית נפרדת, וקבלת יציאת הבן מהבית), ולמאפיינים אישיותיים שלה (הבלגה על גורמים לבעייתיות ויכולת להעניק אהבה). סיבה יוצאת דופן הינה היכרות מוקדמת של הכלה והחמות, עוד כשהכלה היתה ילדה שהרבתה לבקר בבית הורי הבן ("מגיל 13 היא כבר היתה כמו בת-בית אצלנו").

ב. סיכום הסיבות שנתנו הכלות להיות יחסיהן עם החמות טובים:

- (1) מרחק גיאוגרפי או פיזי.
- (2) מרחק רגשי.
- (3) חוסר ציפיות הדדיות.
- (4) הבעל לוקח על עצמו תפקיד פעיל.
- (5) התחלה טובה - הכלה חשה חום וקבלה.
- (6) הכלה משתדלת לשמור על הקשר.
- (7) לכלה אין אמא.
- (8) לחמות אין בת.

הסיבות שנתנו הכלות להיות היחסים טובים קשורים ליכולתן ליצור גבולות ברורים (מרחק פיזי ורגשי), יכולתן לייצר יחסים תקינים (חוסר בציפיות, שמירה על קש, היחברות קלה מהתחלת הקשר) ונוכחותם או היעדרותם של אחרים במשפחה: הגבר

(”הוא לקח על עצמו להיות הרעי”), אם הכלה (”אני אין לי אמא, אז אין לי למה להשוות, לכן בשבילי היא קצת כמו אמא”), ובת (”לה אין בנות, אז היא אומרת עלי שאני הבת שלה”).

2. קולות של יחסים בעייתיים

א. סיכום הסיבות שנתנו החמיות לבעייתיות ביחסים עם הכלה:

- (1) לחמות קשה להשלים עם השינוי ביחסיה עם הבן עקב נישואיו.
- (2) לחמות קשה להשלים עם התרוקנות הבית.
- (3) הכלה גורמת להרחקת הבן מאימו.
- (4) הכלה מאויימת מהחמות.
- (5) אופי הכלה.
- (6) נושאים הקשורים לכסף.
- (7) מיתוסים.
- (8) סיבות בלתי ידועות.

בחינת הסיבות שהעלו החמיות לבעייתיות ביחסים עם הכלה מעלה שתי סיבות הקשורות להאשמה עצמית של החמות עצמה (קושי לקבל את שינוי היחסים עם הבן – עזיבתו את הבית), ושלוש סיבות המאשימות את הכלה (גורמת להרחקת הבן, מאויימת, אופי הכלה). האשמת הכלה כוונה גם להיותה חומרנית ודרשנית לגבי כסף (”הכל אצלה תלוי בכסף, לא תתני לה - לא תכיר אותך”).

המיתוס של החמות (”הסטיגמה”) הועלה על ידי החמיות כקשור לבעייתיות ביחסים, שכן ”יש מין דעה כזו שהחמות רוצה להיות השליטה של המשפחה... ואז גם הכלה הופכת לרעה”.

החמיות הצביעו גם על סיבות בלתי ידועות ליחסים בעייתיים (”אני לא יודעת מה עשיתי לה”), שבהם, אולי, כלולה גם ראיית הבעייתיות כ”טבעית” (”וגם מצפים שהכלה תאהב את החמה... נו, זה יכול להיות?”).

ב. סיכום הסיבות שנתנו הכלות לבעייתיות ביחסיהן עם החמות:

- (1) התחלה קשה - קור וחוסר קבלה נחו על ידי הכלה.
- (2) ביקורתיות של החמות.
- (3) ציפיות מוגזמות של החמות כלפי הכלה.
- (4) אי שמירה על גבולות המשפחה הצעירה.

הסיבות שהעלו הכלות לבעייתיות ביחסים קשורות כולן להאשמת החמות. החמות מואשמת על ידי הכלות בנושאים הקשורים לגבולות: חוסר יכולתה לקבל את הגבולות החדשים עם הבן והכלה ("כואב לה שהיא כבר לא במקום הראשון אצלו") וחוסר יכולתה לקבל הכלה (קור וחוסר קבלה מהתחלת היחסים).

ככלל, מימד הסיבתיות מלמד כי הסיבות ליחסים טובים קשורים בעיקר ליכולת להבניית גבולות (על ידי הכלות) או לקבלתם (על ידי החמיות), בעוד יחסים בעייתיים קשורים הן לגבולות בעייתיים והן להאשמה: האשמת הזולת (הן על ידי חמיות והן על ידי כלות) והאשמת עצמי (רק על ידי חמיות). בקולות שהעלו הנשים ביחס לסיבות ליחסים הבעייתיים בולטת נפקדות הגבר, הן בנראטיבים של החמיות והן בנראטיבים של הכלות. נוכחות הגבר נמצאה רק בסיבות ליחסים תקינים שנתנו הכלות.

עדות
קול-חמיות

פרק 6 - דיון

עבודת מחקר זו מהווה ניסיון לפענח את מורכבות יחסי חמות-כלה כדיאלוג של התנגדות מוסרית בין נשים במשפחה, הנמצאות בסיטואציית קונפליקט ביניהן. מתוך עמדה זו, מנסה המחקר לחלץ את הקולות המוסריים הקונפליקטואליים וההרמוניים שמעלות הנשים בנראטיב ההתנגדות המוסרית שלהן (Linn, 2001b).

ההבחנה בנטייה הרווחת להאשמת החמות בעייתיות (Shifrin-Averick, 1996), ובחסר התיאורטי להסברת ייחודיות יחסי נשים אלו במשפחה (Cotterill, 1994), הוליכו עבודה זו לתחום פסיכולוגיית האשה, המתייחס למושג ה"אחרות" (otherness) של נשים כפרמטר מרכזי להבנת תפיסת ה"עצמי" שלהן וליחסייהן עם אחרים: לתיאורית המוסר של גיליגאן (Gilligan, 1982), דרך פרשנותה הפוסטמודרניסטית על ידי הקמן (Hekman, 1995) ועד להרחבתה כמושג "ההתנגדות המוסרית" של נשים אצל לין (Linn, 2001b).

חילוץ קולות ה"אחרות" של הנשים נעשה בשני כלים מחקרניים: ראיונות עומק אישיים (Brown & Crawford & Kimmel,) (focus groups), וראיונות בקבוצות מיקוד (Gilligan, 1993; Linn, 2001b). (1999; Wilkinson, 1999).

עיבוד וניתוח ממצאי המחקר נעשה על פי מימדי התוכן שהציעה לין (Linn, 2001b), תוך שמירת הפתיחות לאפשרות התאמתם והרחבתם לאוכלוסיה הנחקרת ולנושא המחקר הנוכחי (McLeod, 2001).

העבודה עם מימדי תוכן אלו העלתה צורך לשנות את מימד ה"פרקטיקה של אהבה מתמשכת" שהציעה לין (2001b) - למימד ה"פרקטיקה של רגשות", על מנת שיוכל לכלול את כל טווח הרגשות שעלו ביחסי חמות-כלה. כמו כן, קולות הנשים במחקר הדגישו שתי סוגיות מרכזיות בשיח חמיות וכלות, המייחדות אוכלוסיה זו מאוכלוסיות מחקריהן של גיליגאן (1982, 1990) ולין (2001b): סוגיית הגבולות וסוגיית האשמה ה"עצמי" וה"אחר". למרות שניתן היה לצרף שתי סוגיות אלו לאחד או יותר מששת מימדי ההתנגדות המוסרית של לין (Linn, 2001b), מרכזיותם וייחודיותם ביחסי חמות-כלה הולכה לגיבושם במימדים נפרדים: פרקטיקה של גבולות ופרקטיקה של האשמה. פרקטיקות אלו הינן פרקטיקות ידועות בפסיכולוגיה ההתפתחותית. דובאל (Duvall, 1977) בחנה את יחסי החמות והכלות מתוך פרספקטיבת הגבולות, ופריד (Freud, 1965) טען לתופעת "האשמת החותנת" כסיבה להימנעות הגבר מקשר תקין איתה.

ייחודיות יחסי חמות-כלה במרחב היחסים המשפחתיים, מכוונת לראיית יחסי נשים אלו כ"פרקטיקה". המונח "פרקטיקה" (אימון) מוגדר ב"לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה" (ריבר, 1992) כ"חזרה על פעולה או סדרת פעולות, תרגול או נוהג - כל התנהגות המתבצעת מתוך הרגל או נהוגה בתרבות מסוימת" (עמי). (574).

הדיון התיאורתי יעסוק לכן, במימדים הבאים:

- א. פרקטיקה של אפשרויות (6.2).
- ב. פרקטיקה של "אחרות" (6.3).
- ג. פרקטיקה של עמידה בקונפליקט (6.4).
- ד. פרקטיקה של שחרור משיח האחר (6.5).
- ה. פרקטיקה של רגשות (6.6).
- ו. פרקטיקה של חיים עם אחרים (6.7).
- ז. פרקטיקה של גבולות (6.8).
- ח. פרקטיקה של האשמה (6.9).

6.1 פירוק הקולות - ההיבט המחקרי

א. קול החוקרת

שיטות מחקר איכותיות בכלל, וקבוצתיות בפרט, מעמידות את החוקר במקום מרכזי ביותר במחקר, לעומת שיטות המחקר הכמותיות (סונהיים, 1995; Allen & Baber, 1992). סוגיית חשיבות החוקר בשדה המחקר האיכותי (צבר-בן יהושע, 2001; Gadamer, 1975), היתה מורכבת אף יותר במחקר הנוכחי. קבוצת הכלות הותיקות תאמה את הגדרת מצבי המשפחתי וגילי, וכך "נשאבת", ללא תכנון מוקדם, לתוך המחקר, כאחת הנחקרות. מצב זה יצר התנסות מחקרית מיוחדת, בה באותה עת הייתי גם חוקרת וגם נחקרת, ועורר מצב תודעתי כפול: מודעות לשדה ומודעות ל"עצמי" (חזן, 2001).

"פיצול אישיות" מחקרי זה (McLeod, 2001), אשר בו הייתי בו-זמנית גם חוקרת וגם נחקרת (וגם "אחרת"), הביאני להתנסות מעניינת, בה לא תמיד היה ברור לי איפה נגמרת ה"חוקרת", והיכן מתחילה ה"נחקרת". התנסות זו חייבה בדיקה מתמדת היכן נכנס הרגש למחקר וכיצד לשמר את ה"אובייקטיביות" האקדמית.

אם לא די בקושי זה, עלה גם קושי נוסף של עירוב תחומים - הפרדה בין מיומנויותי כחוקרת וכמטפלת משפחתית. הנראטיבים של הנשים במחקר העלו בעיות ביחסים משפחתיים, העולות גם בחיי המקצועיים. כאן נאלצתי לתמרן בין הימנעות מתגובות טיפוליות לבין ציפיות הנשים ממני לתת משוב מקצועי לסיפוריהן.

פורמט המחקר הקבוצתי, המביא ליצירת אינטימיות בין החוקר לנחקרו (Goodson & Sikes, 2001), יצר בי מעורבות רגשית במחקר, ועורר בי רגשות ועמדות שונות כלפי הנשים בקבוצות השונות:

- קבוצת החמיות הותיקות, שהיתה בגילן של אימי וחמותי, עוררה בי הזדהות עם כאבן וייסוריהן. למרות שגם במחקר ה-M.A. חקרתי חמיות, ההשתתפות ב"קבוצת המיקוד" העלתה

בפני, לראשונה, רגשות שלא ניתנו לאיתור בכלי המחקר בהם השתמשתי במחקר הקודם (שאלונים, ראיון אישי ומבחני אישיות). הקשר שלי עם חלק מהחמיות בקבוצה זו נמשך אף מעבר לסיומן הרשמי של הפגישות. לאחר הראיונות הסעתי שתי נשים (שהיו ללא מכונית) לביתן, והשיחות בדרך נסבו על נושאים משפחתיים. חמות אחרת ביקשה להיפגש איתי בבית-קפה, כחודש לאחר סיום הפגישות, על מנת להתייעץ איתי לגבי דילמה חדשה שנוצרה עם הכלה, עקב נישואיה הצפויים של הנכדה. לא יכולת לסרב לבקשתה, ואכן נפגשנו ודננו באפשרויות העומדות לפני.

- קבוצת החמיות הצעירות עוררה בי בזמן הראיונות עצמם תחושת אי-נוחות על אבלן המתמשך וחוסר יכולתן לקבל את עובדת היותו של הבן קשור יותר לאשה אחרת. קבוצה זו אף העלתה בי בתחילה רגשות מעורבים של צער, חוסר קבלה ותמיהה נוכח הפגנת לוחמנותן ותוקפנותן הנובעים מתחושתן ש"באה מישהי ולוקחת את הבן שלי ממני". התקשיתי לקבל את העובדה ששנים עסוקות ומשכילות, שחייהן מלאים בפעילות מחוץ לבית, מתעקשות על קיומו של דפוס העבר בקשר עם הבן, הבונה את חייו בנפרד מהן, עם אשתו.

תחושות אלו התחלפו לרגשות אמפטייה בשלב העיבוד והכתיבה של העבודה, ובעיקר נוכח חשיפתי לספרות של טיפול משפחתי במצבי אובדן קשרים חשובים אצל נשים (Flemeke, 2001; Young, 1997). כיוון זה לימד אותי כי הלגיטימיות היחידה המתאפשרת (אפילו על ידי מטפלים מיומנים) לנשים להתאבל על אובדנים רגשיים (שאינם קשורים למוות), הינה בעיקר על אובדן בן הזוג בגירושין. מתוך כך הבנתי, כי תיאורן של החמיות הצעירות את הקשר עם הבן כמשמעותי אפילו יותר מהקשר עם הבעל, מחייב קבלה והבנה של תגובתן החרפה נוכח איום על קשר זה, ואין לבקר אותן על כך.

- קבוצת הכלות הותיקות, אליה הצטרפתי כאחת הנחקרות, היתה הקבוצה בה חשתי את ההזדהות והמעורבות הרגשית הרבות ביותר. מתוך השתתפותי בקבוצה כ"נחקרת", חוויתי את אשר חוו שאר המשתתפות במחקר: יכולת לחלוק את הנראטיב האישי שלי מתוך פתיחות ואינטימיות עם נשים אחרות במיצוב דומה לשלי. עמדה זו מאפשרת לי להעיד ממקור ראשון, כ"נחקרת", על יעילותו של כלי המחקר הקבוצתי בהפגת החשש, הסגירות והזרות העלולים להתעורר נוכח השתתפות במחקר על נושאים בעלי רגישות.

- קבוצת הכלות הצעירות עוררה בי התפעלות וכמעט הערצה על בטחון העצמי ויכולתן להביע את דעתן באופן גלוי וישיר כלפי חמותן. קולן החזק והבוטח של נשים צעירות אלו, העלה בי ספיקות לגבי טענת גיליגאן (Gilligan, 1982) שבתהליך התבגרותן, ילדות ההופכות לנשים צעירות "מאבדות" את קולן. מתוך כך התחוויר לי גם עומק משמעות השינוי החברתי של הנשים האחרונות והשפעתן על הסובייקט הנשי בכלל, ועל דפוס יחסי חמות-כלה בפרט.

הבחנות אלו הביאו אותי למעורבות רגשית שונה בקבוצות המחקר השונות, ולרגשות רבים ומגוונים שחוויתי תוך כדי הראיונות, אך גם בעת עיבוד וניתוח הנתונים וכתיבתם: ה"חוקרת"

(שבי) כאבה את המילכוד בו שרויות החמיות; ה"נחקרת" (שבי) שבה וחוותה שוב את הכעס של הכלות הותיקות; ה"אמא" (שבי) התפעלה מהעוצמה שהפיגנו הכלות הצעירות; ה"כלה" (שבי) תמחה על עמדת הלוחמנות שהעלו החמיות הצעירות, בעוד ה"חוקרת" וה"מטפלת", (שבי) הבינו את הצורך במתן לגיטימיות לקשייהן ל"שחרר" את הבן לאשתו.

משום כל אלו, שאלת המפתח של המחקר: "מהו הצומת בו נפגשים שני הקולות האחרים", הפכה לעיתים לשאלה "כיצד ניתן לחלץ את החמיות והכלות מצומת זו". ההמרה בשאלות הינה המרה בגישות: מגישה פרשנית לגישה קונסטרוקטיביסטית, גישה המעורבת בנטייה לרצון לשינוי (צבר-בן יהושע, 2001). לכיוון זה ניתן ביטוי בסעיפי ה"יישומים טיפוליים ומחקריים" ו"תרומת המחקר" שבפרק הבא.

קול הנחקרות

ב.

בחירתי בכלי המחקר הקבוצתי נבעה מכך שסברתי כי כלי זה יאפשר התגברות על המעצורים הרגשיים של המשתתפות, בהם נתקלתי במחקרי הקודם (1993), כמו גם מסיבות אתיות: כוונתי לבצע מחקר בלתי היררכי ובלתי מנצל (– "non-hierarchical and non-exploitative research" : 102 Goodson & Sikes, 2001).

כוונתי לבצע מחקר בלתי היררכי התבדתה משתי סיבות:

- א. עצם היותי החוקרת ועצם הצהרתי על מטרת המחקר כמאפשרת לנשים שעד כה לא נשמעו להשמיע את קולן - מרמזות על חוסר שוויוניות.
- ב. "מומחיות" המקצועית בתחום המשפחה ובנושא יחסי חמות-כלה), יחסית למשתתפות במחקר, העמידה אותי בעיני הנשים במקום בלתי שוויוני, למרות השתדלותי להימנע מעמדה זו.

כוונתי לבצע מחקר בלתי מנצל, התאפשרה מכיוון שהנשים חשו שהן לא רק נתנו (זמן, מידע ומשאבים רגשיים), אלא גם קיבלו (כבוד, העצמת כוח, תובנה עצמית והתייחסות רגישה שלי ושל המשתתפות האחרות בקבוצה). למרות שהמחקר נגע לעיתים גם בנושאים כואבים במיוחד, נראה היה כי ההשתתפות בו לא היתה עבור הנשים חוויה טראומטית, מאחר והן חוו נושאים אלו בחיי היומיום שלהן, וקיבלו בקבוצה (ובראיון האישי) משוב רגיש ותומך. משום כך, החקירה בקבוצות לוותה לעיתים באפקט פסיכותרפויטי, כפי שתועד גם אצל גודסון וסייקס (Goodson & Sikes, 2001).

השתתפות באינטראקציה קבוצתית נודעת כיוצרת העצמה (empowerment), בעיקר כתהליך המאפשר לאינדיבידואלים, חסרי כוח באופן יחסי, להיות בדיאלוגים משותפים, המגלים להם את המקורות החברתיים לחוסר כוחם, ומכוונים אותם לאפשרויות העומדות בפניהם לפעול לשינוי (Young, 1997). יאנג (1997) טוענת כי העצמה זו פועלת הן באורח אינדיבידואלי והן באורח קבוצתי. טענה זו נראתה כמתקיימת גם במחקר הנוכחי, בו ה"בעיה הפרטית" קיבלה אספקט קבוצתי.

ממצאי המחקר מצביעים על כך ששיטת קבוצת המיקוד (focus group) הינה אכן אסטרטגיה מחקרית המאפשרת להתגבר על מעצורים רגשיים וחברתיים בנושאים המעוררים בושה והסתייגות, בהשוואה למחקרים הקודמים בנושא זה (ברסלרמן, 1993 ; Cotterill, 1994 ; Duvall, 1954), בהם בלטה השתיקה של החמות, שנבעה על פי דברי הנשים עצמן בעיקר מהרצון להימנע מהחלת הסטריאוטיפ השלילי של החמות גם עליהן (Linn & Breslerman, 1996). המחקר הנוכחי נראה כמאפשר לנשים להשמיע את קולן.

האינטראקציה הקבוצתית במחקר זה נראתה כקשורה להרכב האנושי של הקבוצה (חזן, 2001) והניבה סוגים שונים של אינטראקציות בקבוצות השונות:

בקבוצת החמיות הותיקות עלתה אינטראקציה זו כגיבוש של נראטיב אחיד, בו נמצאים רגשות קשים של כאב ובדידות משפחתית וחברתית. מתוך המאפיינים המשותפים לחמיות אלו (יחסים בעייתיים עם הכלה, תסכול מהניתוק מהבן, הכלה והנכדים, תחושת היותן מנוצלות כספית), הרבו החמיות הותיקות לתת עצות ותמיכה זו לזו, והסיפור האישי נראה כנמהל בסיפור הקבוצתי. מתוך כך, יותר מאשר בקבוצות האחרות, אופי המפגשים בקבוצה זו נשא לעיתים אופי של קבוצת טיפול ותמיכה הדדית.

קבוצת החמיות הצעירות העלתה שיתוף של הנשים לגבי תחושת האובדן שחשו החמיות בקשר עם הבן מאז נישואיו. בקבוצה זו הודגש במיוחד הקשר הטוב והקרוב היה לאמהות עם בן לפני נישואיו. מעבר לכך, קבוצה זו נראתה כמפולגת בין שני סגנונות תפקידיים של הנשים: הסגנון המסורתי והסגנון ה"חדש" של אמהות וסבתאות.

קבוצת הכלות הותיקות שיקפה אינטראקציה של כעס כלפי החמות, בעיקר מזכרונות השנים הראשונות לנישואים, וגיבוש אסטרטגיות של הימנעות מיחסים קרובים איתה. קבוצה זו היתה מאוחדת סביב סוגיית התחזקות כוחן של הנשים בשלב החיים בו נמצאו.

בקבוצת הכלות הצעירות האינטראקציה הקבוצתית נראתה כנובעת ממטלות תפקידיות שאינן נוגעות ישירות לסוגיית היחסים עם החמות, אלא קשורות לשלב ההתפתחותי של נשים אלו כנשים עובדות ואמהות לילדים צעירים. הנשים בקבוצה זו היו שותפות לתחושת הכוח שלהן במשפחה, ולמיצובן המשביע רצון (בעיניהן) מול החמות.

אינטראקציות קבוצתיות הינן תופעה חשובה למחקר המנסה לסמן את ה"אחרות" האישית כ"אחרות" קבוצתית, ובכך לסמן "אחרות" זו כחברתית-תרבותית, יותר מאשר אישיותית (יוסיפון, 2001 ; Atkinson, 1998). המחקר הנוכחי העלה כי על ידי משא ומתן דרך דיון קבוצתי, המשתתפות יכלו לגבש הבנה של חייהן האישיים כמעוצבים על ידי מוסכמות החברה, יחסי הכוח, ההנחות התרבותיות והכוחות הכלכליים. המשתתפות נעו בין סיפורי חיים אינדיבידואליים וניתוחים חברתיים, כשהן מציעות פרשנויות אחת לסיפור של האחרת, ומביאות בחשבון את השפעת התנאים החברתיים על חייהן (Young, 1997).

ג. קול המחקר

מחקר זה עשה שימוש בשני כלים מחקרניים: ראיונות עומק אישיים (Brown & Gilligan, 2001b; Linn, 1993), וראיונות בקבוצות מיקוד (focus groups) (Daniluk, 1993; Crawford, 1999; Unger, 1999; Wilkinson, 1999; Kimmel, 1999). הראיון הקבוצתי נבדל מהראיון האישי במחקר הנוכחי בשלושה מימדים:

- (א) בראיון זה התראיינו הנשים בנוכחות נשים אחרות באותו תפקיד משפחתי;
- (ב) כל משתתפת נכחה בששה מפגשים בראיון הקבוצתי, לעומת פגישה אחת בראיון האישי;
- (ג) בראיון הקבוצתי החוקרת היתה מעורבת כחלק מהקבוצה (גם כשלא היתה "נחקרת" כמו בקבוצת הכלות הוותיקות), לעומת תפקידה הברור כ"חוקרת" בראיון האישי (McLeod, 2001).

השימוש בכלי הקבוצתי (Focus group) הינו שימוש ראשוני, ככל הידוע מהספרות, בחקר יחסי חמות-כלה. הראיון הקבוצתי נמצא כמקל על הנשים, בעיקר החמיות, לחשוף את קולן ביחסים אלו. בניגוד למחקרים קודמים (ברסלרמן, 1993; Duvall, 1954; Cotterill, 1994), במחקר הנוכחי לא נמצאה אי-סימטריה בין אוכלוסיית החמיות לאוכלוסיית הכלות במדדים שונים כמו הסכמה להשתתף במחקר, הפניית טענות כלפי הכלה (ולא רק כלפי החמות), ציון היחסים כבעייתיים גם על ידי החמיות, וציון תכונות שליליות אצל הכלה.

כלי המחקר הקבוצתי נראה כמאפשר לחמיות לחוש שהן בין שוות להן, שמבינים אותן ללא שיפוט סטריאוטיפי ("אנחנו באותו הסיר"), ומעל לכל - שהיחסים שלהן אינם הכי גרועים ("כל אחת כבר לוקחת את הפקאלע שלה, כי את זה היא כבר מכירה"). לכן, במחקר זה, לראשונה, נשמעו קולותיהן של החמיות ללא הסתייגות מעצם ההשתתפות במחקר, והכחשת הבעייתיות ביחסים, לעומת המחקרים הקודמים בנושא (Linn & Breslerman, 1996).

6.2 פרקטיקה של אפשרויות

מימד זה נקרא אצל לין (Linn, 2001b) "גיאוגרפיה של האפשרויות". המימד בחן את מרחב האפשרויות החברתיות והתרבותיות העומדות בפני חמיות וכלות ביחסיהן ההדדיים, כמו גם את הידע המוקדם שלהן, המשפיע על יחסיהן.

מהמחקר הנוכחי עלה, שיחסי חמות-כלה אינם מתרחשים במרחב פתוח, המשותרר ממיתוסים ודעות קדומות. בעוד שלכל הנשים הנחקרות היו תובנות מועטות לגבי תפקיד הכלה (מה זו כלה טובה?), הרי שהידע הקיים שלהן לגבי תפקיד החמות ניזון ממיתוס ה"חמות המיתולוגית" (Cotterill, 1994). גם חמיות וגם כלות טענו: מה זאת חמות טובה? - אחת שרק נותנת, ושותקת". החמיות הציגו את הבעייתיות ביחסים כנתונה מעצם מיצובן כחמיות: "עוד לא הכירה אותי, וכבר עשתה ממני חמה, כאילו אמרה זאתי שחורה, זאתי מכשפה".

מרחב סגור זה של אפשרויות, מבליט את הגורמים ה"טבעיים" וה"בלתי ידועים" ביחסי הנשים: החמיות טענו שהיחסים נידונו מראש להיות בעייתיים, כי "כלה לא יכולה לאהוב את חמותה" – כמעין אקסיומה שאין צורך להסבירה. למרות זאת, כאשר החמיות לא יכלו להסביר את קיום הבעייתיות באירוע או גורם קונקרטי, הן ראו זאת כבעיה, שכן במקרה כזה הן לא ידעו כיצד עליהן להגיב ("אני עד היום שואלת את עצמי מה אני עשיתי לה. מה קרה שהיא הפסיקה לדבר איתי").

מעבר למרחב הנתחם על ידי המיתוס, נמצאו במחקר גם תובנות פרטיקולריות של הנשים הנחקרות לגבי הגורמים ליחסים תקינים ובעייתיים במציאות היומיומית של יחסיהן. הנשים ידעו להסביר באופן קוגניטיבי ורציונלי מה הסיבות ליחסים הבעייתיים ("אני הייתי איום בשבילה"), ולחילופין, מהם הגורמים ליחסים הטובים ("אני לא נותנת שתהיה בעיה"). החמיות הותיקות סברו שעיקר הבעייתיות נעוצה בדרישות הכספיות שהכלה מציבה בפניהן ("הבעיה היא רק כסף. אם היא נותנת כסף, אז אני כבר בסדר").

הקושי והתסכול הרבים ביותר נמצאו אצל החמיות הותיקות, שלא הצליחו להסביר מדוע נוצר הנתק של כלתה ממנה ("אני חושבת מה יכולה להיות הסיבה לזה, אם יש משהו שאני עשיתי..."). חמיות אלו שיערו כי הבעייתיות נובעות מאופייה של הכלה, ש"לא יודעת לקבל אהבה", והינה "פשוט רעה".

החמיות הצעירות ייחסו את הקונפליקט בעיקר לנחיתות הכלות ביחס אליהן ("היא אמרה שאני מאיימת עליה, אינטלקטואלית, באישיות..."), אך גם לקנאת הכלות ביחסיהן הטובים עם הבן ("היא לא יכולה להבין ולקבל את הקשר שיש לו איתי"). גם הכלות שהעידו על יחסים קונפליקטואליים ידעו להסביר, תיאורית, את הבעייתיות ("פתאום היא מרגישה שאין בה צורך") ואף את הפתרון לה ("שיתפנו פעולה מההתחלה"). הכלות הותיקות, נשים באמצע החיים, היו מודעות להתחזקות עם השנים, אף הן ראו בחוזק זה מצב נורמלי, בעוד שחולשתן בגיל צעיר יותר, נתפסה כפתולוגית וכמאפשרת את הבעייתיות ("בגלל שנתתי לה לעשות לי דבר כזה...").

ברמה התיאורית-קוגניטיבית, הכלות הבינו מה חשה החמות ("באמת מרגישה מיותרת"); "היא עשתה הכל למענו", ועכשיו היא מצפה לקבל בחזרה", אך באופן פרדוקסלי דווקא יכולת זאת הביאה אותן לחשוב שאין אפשרות ליחסים תקינים עם החמות, שכן "אשה כזאת לא תהיה אף פעם מוכנה לקבל את הכלה". ברמה הפרטית, הכלות ייחסו את הבעייתיות לאופייה של חמותן, שהיא "אגואיסטית, קנאית ורעה".

מנתוני המחקר הנוכחי קשה לקבוע איזה תחום ידע היה דומיננטי יותר - הידע מהנסיון האישי, או הידע הסטריאוטיפי, בהיות שני תחומים אלו מעורבים זה בזה. רמז להשפעתו הגוברת של הסטריאוטיפ נמצא אצל החמיות, בתיאוריהן את מיסוד היחסים בינן ובין הכלה ("כשאורי התחתן אמרתי: אני לא אהיה החמות הפולניה"). החמיות הדגישו את השתדלותן להתרחק מהדימוי השלילי ומתכונות שליליות הקשורות לסטריאוטיפ. לכן, כשהנשים התבקשו לספר את סיפור תפקידן המשפחתי כחמיות, עבורן - להיות חמות טובה זה בעיקר להימנע מלהיות ה"חמות של הסטריאוטיפ": "לתת ולא לשמוע", "לקבל

את הכלה ולא לשפוט אותה", ו"לא לסכסך בין הבן לאשתו". הכלות מנו בין הסיבות ליחסים טובים את הריחוק הגיאוגרפי והפסיכולוגי שלהן מהחמות.

מימד זה מעלה כי בעוד שחלק מהאפשרויות לכינון היחסים אינו נתון לשליטה (כמו היות החמות אם לבנים בלבד, היותה של הכלה יתומה מאם, או מקום מגורים מרוחק), הרי שתשומת ליבן של הנשים שבקונפליקט היתה צריכה להתמקד דווקא באותן אפשרויות היכולות להימצא בשליטה: השפעת המיתוס, מקום הגבר, התחלת היחסים, ציפיות הדדיות, הגדרת ושמירת הגבולות, האשמת עצמי מול האשמת הזולת, נושאי עזרה כספית, והשלמת החמות עם השתנות הקשר עם הבן. אולם, הנראטיבים של הנשים במחקר מעלים חסר קיים במשא ומתן על מיצוב היחסים. הנשים במחקר לא הפגינו מודעות לקשר המיוחד שבין חמיות וכלות. הן התעלמו מהעובדה שבניגוד ליחסי משפחה אחרים, המתפתחים לאיטם (קשרי-דם המחייבים צמיחה משותפת הדרגתית בתוך המשפחה, וקשרי נישואין המתפתחים באופן הדרגתי ולרוב מתוך בחירה), יחסי חמות-כלה הינם יחסים בהם שתי נשים בוגרות מוצבות זו מול זו בקשר שהינו תוצר לוואי של יחסים משמעותיים יותר – קשרי דם (של החמות ובנה) וקשרי נישואין (הכלה והבן).

לעומת זאת, הנשים במחקר נראו כמבססות במידה רבה את הידע שלהן לגבי תפקידי חמות וכלה ויחסייהן על ידע פופולרי: בדיחות, פתגמים ואימרות ידועות ("כשבת מתחתנת, מרוויחים בן, כשבן מתחתן - מפסידים בן"). כל הנשים במחקר היו מודעות לסטריאוטיפ של החמות: סטריאוטיפ מוכר ורווח זה הופנם אף על ידי החמיות עצמן. הן סיפרו בדיחות על חמיות וחוננות, בדיחות שלא היו משוללות תוקפנות כלפיהן עצמן.

תוקפנות כלפי נשים מבוגרות ולעיתים חסרות בעל (ולכן גם חלשות) מוזכרת בספרות הפולקלוריסטית, הדתית, ההיסטורית (Peled, 1999) והפסיכואנליטית (Heinemann, 2000). היינמן (2000) טוענת כי מקורות הפחד מהנשים שהיאשמו כמכשפות, ועל כן נדונו למיתות אכזריות, נובעים מהדימוי האמביוולנטי של האם כ"אם טובה" ו"אם רעה", הנתפסת כבעלת כוח שלילי. טענה זו הועלתה גם על ידי דה בובואר (De Beauvoir, 1964) שדנה במיתוס החוננות כנובע מפחד הגברים מפני כוחן של נשים מבוגרות. מושגי "האשמת האם" ו"מיתוס החוננות" (Duvall, 1954; Freud, 1965) נראים, אם כן, כתוחמים את מרחב האפשרויות העומדות בפני החמיות, וכתורמים לבעייתיות המשפחתית, שכן הנשים מתקשות להיחלץ ממרחב זה (McNab & Kavner, 2001). מושגים אלו יורחו (מזוית שונה) במימד "הפרקטיקה של האשמה".

עובדת היותו של הסטריאוטיפ מופנה רק כלפי נשים בתפקיד חמיות, נמצאת בהתאמה לתופעה ההיסטורית של האשמת נשים מבוגרות וזקנות כמכשפות (Heinemann, 2000). הקישור התודעתי בין חמיות, מכשפות ואמהות חורגות, שהוזכר כבר בסקירת הספרות האנתרופולוגית בעבודה הנוכחית (Adler, Denmark & Ahmed, 1989) קיבל משנה תוקף במחקר זה כקשור לגיל הנשים, זאת בהשוואת שתי קבוצות החמיות המימד הפרקטיקה על "אחרות".

6.3 פרקטיקה של "אחרות"

מימד זה נקרא אצל לין (Linn, 2001b) "הגדרה מחודשת של יאחרותי". בניגוד לדה-בובואר (De Beauvoir, 1964), שמושג זה שימש אותה להצגת דיכוי הנשים בידי הגברים, ובניגוד ללין (Linn, 1996, 2001b) שמושג זה שימש אותה להצגת התנגדות מוסרית חברתית (הן של גברים והן של נשים) – ממצאי המחקר הנוכחי מורים כי יותר משהנשים חשו את ה"אחרות" ביחס לגברים או לחברה, הן חשו אותו דווקא ביחסן לנשים אחרות.

שאלת ה"אחרות" בין נשים לבין נשים אחרות הינה מאתגרת במיוחד במחקר זה, נוכח תפיסת ה"אחרות" כמייצרת מפגש של זהויות, כמדגישה את החובה כלפי ה"אחר", וכיסוד המצפון (לוינס, 2001). יתר על כן, יחס הסובייקט אל הזולת מעיד גם על הסובייקט עצמו ועל "אחרותו" שלו (גורביץ', 2001), ועל זהותו שלו (רוזנברג, 2001).

מושג ה"אחרות" ("otherness") הנשית לא נמצא במחקר זה כמשקף באופן אחיד חמיות וכלות, צעירות וותיקות. נראה כי קולן של נשים בתפקידי משפחה שונים העלה "אחרות" שונה בכל קבוצה: רב מימדית (חמיות), דו-מימדית (כלות ותיקות) וחד-מימדית ובלתי מורגשת (כלות צעירות).

קול ה"אחרות" הבולט ביותר של הנשים נמצא בקרב החמיות הותיקות. ה"אחרות" הרב-מימדית של החמיות ניתנת לבחינה כ"אחרות" נשים בחברה פטריארכלית (ארליך, 2001; Reitz, 1999), כ"אחרות" של נשים מבוגרות בחברה בה לנשים צעירות יש עדיפות (Saris & Johnston-Robledo, 2000), וכ"אחרות" של נשים במשפחה בהשוואה לכלה ולאם הכלה. ה"אחרות" הרב-מימדית של החמיות הוותיקות מלמדת על המורכבות הרבה יותר של "אחרות" נשים מבוגרות, המודעות לא רק ל"אחרותם" של אחרים, אלא אף ל"אחרותן" שלהן (גורביץ', 2001; רוזנברג, 2001).

הכלות הותיקות חשו את "אחרותן", בעיקר בתארן את עצמן בתחילת נישואיהן. מתיאורים אלו, עלו הכלות הותיקות כנשים שקורבניותן היא הרכיב המכריע בהווייתן ("נתתי לה להשפיל אותי עד עפרי"). ההתקדמות בשלבי החיים של הכלה הותיקה יצרה מהפך בתפיסתה את עצמה מ-"other" ל-"self" ("היום אני כבר גדולה"; "היום כבר יש לי כוח"). הולדת הילדים יצרה אצל הכלות יכולת התמודדות עם החמות מעמדת שיוויון ואולי אף עליונות, שהרי הילדים, הנכדים, הינם "שלה" לחלוטין, שלא כמו הבעל. מתוך תחושת כוח זו, שיתפה הכלה את ילדיה בדעותיה על חמותה, ועל ההבדלים בינה ובין אמה ("יש סבתא שאפשר אצלה להתחמם במיטה, ואחת שלא"). בשלב התפתחותי זה של חיי המשפחה (Duvall, 1977), לא הכלה היא הזרה והחלשה במשפחה אלא החמות - "יש לנו תקופה שהיא צריכה אותי".

בעוד הכלות הותיקות חשו שנחלצו מתפקיד ה"אחרת", הרי שהחמיות הותיקות תיארו את עצמן ואת תפקידן בהווה באופן המצביע על תפיסת תפקיד החמות כ"אחרת" לא רק לעומת הכלה, אלא גם בהשוואה לאם הכלה.

בהתאמה למקומן במעגל החיים, החמיות הצעירות תיארו את כלותיהן כ"אחרות" וזרות. קבוצה זו מאפשרת לבחון את תהליך היווצרותו ההדרגתי של איבוד התפקיד האימהי המוערך וכניסה לתפקיד החמות, למיקום של "אחרות" ("אנחנו איזה מישהי מבחוץ"). תחושת החמיות שהן "אחרות" מועצמת על ידי הבנתן שבחיו של בן יש כעת מישהי חשובה מהן ("הייתי צריכה לדעת שהוא מעביר לה הכל... איזה אהבלה הייתי").

הבחנה זו מאשרת את טענת דה בובואר (1964), שהיחלצות ממצב ה"אחרות" (החברתית) ניתנת להיעשות בהצלחה רק על ידי הפיכת ה"אחר" ל-"אחר". גם ביחסי משפחה אלו נראית כמתקיימת דיכוטומיה של "אחרות", שכן מהנראטיבים הנשיים לא נמצאו החמות והכלה בו-זמנית כ"אחרות".

בהשוואה חברתית, תהליך זה נראה כמקביל ליחסים בין נשים אשכנזיות ונשים מזרחיות בתנועה הפמיניסטית. בעוד ההנחה הפמיניסטית הבסיסית הינה כי לכל הנשים אינטרסים משותפים כנשים, בפועל - פמיניסטיות מזרחיות חשות "אחרות" לפמיניסטיות האשכנזיות (דהאן-כלב, 1999). אם כך, למרות שה"אחרות" מיוחסת בספרות הפמיניסטית לנשים בהשוואה לגברים (De Beauvoir, 1964), או לנשים מול נשים בספירה הפוליטית (דהאן-כלב, 1999; עצמון, 2001), המחקר הנוכחי מאתר "אחרות" נוספות - של נשים ביחס לנשים אחרות במשפחה.

הבחנתנו במימדי ה"אחרות" השונים של נשים במשפחה (רב-מימדית, דו-מימדית וחד-מימדית) מרמזת על ה "אחרות" הנשית כעוברת שינוי נוכח המעבר בשלבים השונים של מהלך החיים ולנוכח שינויים חברתיים. להבחנה זו קיימת חשיבות רבה לגבי תיאור אוכלוסיית הנשים כבלתי אחידה, וכמורכבת מסדרות (series), שגם בהן כל פרט הינו מבודד ו"אחר" ל"אחרים" (Young, 1997). יאנג (1997) טוענת כי סדרות מתארות זרקות מסויימות של קיום חברתי ויחסים עם אחרים, המעוצבים על ידי מבנים חברתיים (Young, 1997).

בעוד "קבוצה" עשויה לסמן הבדלים מיגדריים או אתניים, הרי שהשימוש במונח "סדרה" מאפשר לדון ביחסים בין הסדרות שבתוך הקבוצות. סארטר (Sartre, 1976) תיאר את היחסים בין סדרות וקבוצות כיחסים בין קולקטיבים בעלי תודעה עצמית (קבוצות), המושפעים על ידי תנאים סדרתיים. מיצוב היסטורי או פוליטי של קבוצות, יוצרים יחסים אי-סימטריים בין סדרות (Young, 1997). יאנג (1997) סבורה כי סימטריה ביחסים בין פרטים בקבוצות או בסדרות שונות אינה אפשרית, בשל ההבדלים והמיצוב השונה ביניהם, ובשל חוסר יכולתם לאמץ את נקודת המבט של ה"אחר". למצב זה היא קוראת "הדדיות אי-סימטרית" ("asymmetrical reciprocity", עמ' 49), שפירושה שלכל צד ישנה נקודת מבט שונה ואינטרסים שונים.

טענה זו עשויה להסביר את אי-הסימטריה שנמצאה במחקרים (Cotterill, 1994; Duvall, 1954; Linn & Breslerman, 1996) בין קבוצות החמיות והכלות במדדים שונים, כמו שביעות הרצון מהיחסים, יחסי קירבה-מרחק, בחירה מוסרית וקולות מוסריים.

קול כמוסר

"קולות מוסריים מחוברים לסובייקטים מוסריים, על כן, להיות בעל קול מוסרי, פירושו להשתתף בשיח האנושי" (Hekman, 1995 עמ' 163). אם במחקר הקודם בנושא יחסי חמות-כלה (ברסלרמן, 1993; Linn & Breslerman, 1996) נראו יחסים אלו כמושתתים על הדואליות של הקולות המוסריים (care ו-care) הניבו יחסים קונפליקטואליים, בעוד care ו-justice איפשרו יחסים תקינים), הרי שמחקרנו הנוכחי עולה כי אין לראות קול זה כפשטני ולינארי.

מתוך פתיחותו של המחקר הנוכחי לעמדה הפוסטמודרניסטית, ניסינו להבין את תכונות האכפתיות והדאגה לא כתכונה נשית מהותית (Hekman, 2000), אלא כתכונה המאפיינת יחסי טיפול ודאגה מתמשכים, המכוונים אל מי שנמצא בעמדת הזדקקות (אמיתית או מדומה): מטפלת ותינוק, אמה וילד, רעיה ובעל (Berg-Werger, McGartland & Tedd, 2001). קולות אלו של care זוהו ביחסי החמות עם בנה, וגם ביחסי הכלה עם בעלה וילדיה. אך לרוב נפקדו מיחסי החמות והכלה. דומה שהיעדרות תכונת האכפתיות והדאגה ביחסי חמות-כלה הינה מרכזית בהבנת הקונפליקט שבין חמיות וכלות, וההבדלים שבין הנשים בקבוצות המחקר השונות.

ראשית, חמיות (כאמהות) וכלות (כרעיות) ממלאות תפקידים אימהיים במשפחה כלפי הגבר (הבן או הבעל) (Yalom, 2001), תפקיד החמיות (כאמהות) אמור להסתיים לאחר נישואי הבן, ועל כן הינו בעייתי (Gergen, 1990). אם אומנם כך הדבר, הרי שיתכן שהבעייתיות ביחסים אכן נוצרת על רקע תחרותיות בין החמות והכלה על תפקידן האימהי במשפחה.

שנית, ציפיותיהן המוקדמות של החמיות מהיחסים, כיחסים בהן הכלה תהיה להן מעין בת ("חשבתה שהיא תהיה לי כמו בת"), הינן בעייתיות, שכן הן מעידות על תפיסת החמות את תפקידה המשפחתי החדש כחמות - כהתרחבות תפקידה אימהי (פרידמן, 1996). יחד עם זאת, מיצוב זה של החמות את עצמה כאם גם כלפי כלתה, עשוי ללמד על התנגדות לשיח החברתי הדומיננטי (Linn, 2001b) של סטריאוטיפ החמות, הדין אותה לריחוק מהכלה. מנגד, נראה כי הכלה אינה תופסת את תפקידה ככלה כהתרחבות של תפקידה כבת ("כלה לא צריכה עוד אמא"), אלא דווקא בהגדרת הגבולות בין חמותה לבין בעלה (Duvall, 1997). יתר על כן, לא זו בלבד שהכלה אינה רוצה להיות "בת" של חמותה, אלא שרצונה לתפקד כאם משפחתה החדשה, מנטרל את החמות מתפקידה. לכן, החמות מתקשה לתת ביטוי לתכונת האכפתיות שלה לבנה ולכלתה מבלי להיחשד על ידי כלתה כרוצה לנשל אותה מתפקידה כדמות הנשית הראשית במשפחתה. הדרת החמיות מתפקידן זה נראית כגורמת להדרתן ממוקד הכוח במשפחה, המאוייש על ידי הכלה.

כיוון זה נראה כמאשר את טענתה של הקמן (Hekman, 1995) כי תכונת ה-care אולי אינה מתארת תכונה "טבעית" של הגינדר הנשי, אלא קשורה לגורמים נוספים כמו תפקיד משפחתי, יחסי כוחות, גיל, מעמד, תפיסת העצמי ותפיסת הזולת, ומשתנה על פי ההקשר והזמן. מאידך, אנו טוענים כי יתכן שהתיזה המתארת יחסי נשים כמעוגנים על ציר הדאגה והאכפתיות (care) כלל אינה מתאימה לתיאור יחסי

חמיות וכלות, ואולי מתאימה יותר לתיזת הצדק (justice), אותה העלה קולברג (Kohlberg, 1984) כתכונה הבסיסית בשיפוט דילמות מוסריות. שכן, אם אומנם מאבק החמות והכלה הינו מאבק על הגדרת תפקידן המשפחתי והטריטוריה שלהן, הרי זהו מאבק על צדק יותר מאשר מאבק על אכפתיות ודאגה, ובכך יש ערעור על טענת גיליגאן (Gilligan, 1982), וממצאיה על דומיננטיות תכונת הדאגה אצל נשים.

התיאוריות הדנות במושג הצדק במשפחה הינן מועטות, ועוד פחות מכך ידוע על תכונת הצדק אצל נשים (Young, 1997). מושג הצדק לא נקשר לתחום המשפחה, אולי מפני שיחסי משפחה נתפסו כיחסים שמחוץ למציאות של יחסים חברתיים שלגביהם סוגיית הצדק נראית כברת יישום (Moller-Okin, 1989). אפילו גיליגאן לא פיתחה את הדיון בכיוון זה, אלא בחרה לפתח את כיוון ה-care שלהן בלבד, ולכן התכונה המוסרית הבולטת ביותר ביחסי משפחה, הינה "אחריות" (responsibility), כתכונה המשוייכת בעיקר לנשים (Young, 1997). אולם, יתכן שצודקת טאבריס (1995) בטענתה ש"בקרב משפחות רבות, הקניית איכות נשית לאהבה היא האידיאולוגיה; הקניית איכות גברית לעוצמה היא הנוהל" (עמ' 248). במילים אחרות, שיוך תכונת ה-care לנשים הינה הדימוי של ה-ideal self שלהן, בעוד בחיי היומיום הן משתמשות באותן תכונות בהם משתמשים גברים ביחסייהם הבינאישיים (situational self). כיוון זה תומך בטענת הקמן (Hekman, 1995) כי ה"קול המוסרי הינו קול דיסקורסיבי המורכב מקולות רבים, כפי שנמצא גם במחקרנו הקודם (Linn & Breslerman, 1996) וגם במחקר הנוכחי.

לין (Linn, 2001b) טוענת כי אם הספירה המוסרית מוגדרת כמרובת קולות, הדבר מאפשר לנשים כמתנגדות לדבר בקולות מוסריים רבים המגדירים אותן כסובייקטים. גמישות זו של הקול המוסרי נוכח הגיל והוותק בתפקיד (עצמון, 2002), נראית במחקר הנוכחי כמשמעותית יותר מאשר הגדרת התפקיד המשפחתי עצמו, ומשתקפת בהבדלים בין החמיות הותיקות והצעירות בתחושת ה"אחרות" שלהן, ובהבדלים בין כלות ותיקות וצעירות בתחושת כוחן. הבדלים אלו בעוצמת הקולות שהעלו הנשים בקבוצות השונות הבליטו את קולן החזק של הכלות הצעירות, שהיו כמעט בלתי מודעות לאפשרות של היותן "אחרות". האם נשים צעירות באלף השלישי שונות מהותית מהנשים הבוגרות יותר? ואם כך הדבר, מהו מקור ההבדלים הללו בין הנשים ?

כיוון אחד להסברת ההבדלים בין אוכלוסיות הנשים השונות שבמחקר, עשוי להתקשר עם נושאי כוח ויצירת הסובייקט, הנובעים משיוך או אי שיוך לקהילות שונות (Butler, 1990) - רשת יחסים רחבה מעצימה את הכוח האישי (Nicolson, 1996), ולעומת זאת, אי שייכות לקהילה נמצא כמנבא בדידות ודיכאון (Abramson, 2000; Hagerty & Williams, 1999). מכאן, יתכן כי חוזקן של הכלות הצעירות קשור לרשת הרחבה של חייהן המשפחתיים, המקצועיים והחברתיים, ואילו תהליך הפיכתן של החמיות ל-"others" קשור בירידה בשיוכן של נשים מבוגרות לקהילות חברתיות (Crittenden, 2001; McCluskey, 2000).

כיוון אחר להסברת ההבדלים בתחושת ה"אחרות" של כלות ותיקות וצעירות בראשית נישואיהן עשוי להימצא בשינויים החברתיים והתעסוקתיים של השנים האחרונות (עבודת הכלות הצעירות במשרה מלאה לעומת הכלות הוותיקות, שבצעירותן לא עבדו, או עבדו באופן חלקי), שיתכן והביאו לשינוי בתפיסת ה-self הנשי והתפקיד המשפחתי האימהי. שינויים חברתיים אלו, נראו כבעלי השפעה על הנשים הצעירות על דימויין העצמי כסובייקטים בעלי ערך, ויתכן כי מתוך כך, הנשים הצעירות לא חשו רצון להידמות לחמיותיהן או להתחרות עימן על התפקיד המשפחתי-האימהי.

כיוון חברתי נוסף של הזמן האחרון, העשוי להסביר את הבדלי יחסי חמות-כלה, הינו הישתנות דפוסי החיזור. מחקרים עדכניים מתעדים דחינות בנישואים אצל זוגות צעירים ויחסי משותפים ללא נישואין (זרעאלי, 1997; Elder, 2001; Mason, Skolnick & Sugarman, 1998). יתכן כי ההיכרות ארוכת הטווח של הנשים, עוד בטרם היוותן "חמות" ו"כלה" מאפשרת כניסה נוחה יותר לתפקיד, לעומת דפוס החיזור המסורתי (Duvall, 1954, 1977) המפלה לטובה את הורי הכלה. תופעה זו מזכירה, במידת מה, את המנהג הסיני שתועד בסקירת הספרות, של אימוץ הכלה המיועדת (Wolf, 1968).

כיווני הסבר אלו נראים כמאשרים את טענתנו על כך שיתכן וסיפור היחסים בין חמיות וכלות הינו סיפור מוסרי של צדק (justice) ולא של איכפתיות (care). הנראטיב של הנשים הנחקרות נראה כנראטיב של זכויות ("היא אמרה לי שהיא רוצה את הבן שלי לעצמה בשלמות"), יותר מאשר של איכפתיות ("היא כבר לא מעניינת אותי יותר"). נראטיב נשי זה מתאר את הסובייקט הנשי כמנותק (separate) יותר מאשר מחובר (connected), בניגוד לטענת גיליגאן (1982).

אספקט זה מרמז על חשיבות בחינתו המחודשת של הסובייקט הנשי בכלל, ושל התפקיד האימהי בפרט, ומשמעותם ליחסי חמות-כלה. צ'ודוראו (Chodorow, 1978) טענה לחשיבות העליונה של התפקיד האימהי במשפחה להגדרת הסוציאליזציה המיגדרית של נשים וגברים. אולם בעוד שצ'ודוראו פיתחה חשיבות זו לגבי הילדים, לטענתנו, לתפקיד זה חשיבות ביחס לאשה עצמה וליחסייה עם אחרים.

הבחנתנו בחשיבות התפקיד האימהי לסוגיית יחסי חמות-כלה מחייבת לשאול: כיצד זה אותו תפקיד עצמו, תפקיד האם, מחליף את תכונותיו כלפי אשה אחרת במשפחה? וכיצד זה הכלות, כבנות לאם שגם היא חמות ("אבל אמא שלי היא חמות טובה"), אינן מסוגלות להבין לנפשה של החמות שתפקידה כאם נלקח ממנה?

יתכן כי בעוד תפקיד האם במשפחה תועד כמפיק תכונות של דאגה, אכפתיות ויכולת לאינטימיות מחד יתכן כי בעוד תפקיד האם, הרי שתחושת איום על תפקיד זה עשויה להניב תכונות של תוקפנות וריחוק גם כשמעורבות ביחסים נשים במשפחה. (Chodorow, 1978; Gilligan, 1982).

יחסי קירבה בין נשים והשתנותם לנוכח יחסי משפחה "חשובים יותר", הינם תחום חדש במחקר הפסיכולוגי (Flemke, 2001). פלמק טוענת כי מוסד המשפחה הפטריארכלי, ותחום הטיפול המשפחתי כמיקרוקוסמוס שלו, ניתבו את הנשים להעדפת קשרי הנישואין/הזוגיות שלהן עם הגברים, ולקשר שלהן עם ילדיהן עד נישואיהם. כתוצאה מכך, לדעתה, יחסי נשים שאינם נכנסים לקטגוריות אלו, הודרו

לשוליים והועלמו מהשיח החברתי, המחקרי והטיפולי. ערכי החברה הפטריארכלית מציבים את יחסי הנשים עם בעליהן וילדיהן לא רק כראשוניים, אלא גם כמפתח לאושרה של האשה (Brody, 1999). אם אומנם כן הדבר, הרי שיחסי חמות-כלה עלולים להיתפס כמאיימים על תפקידי נשים כאם וכרעה, ועל כן הינם מקופחים, כפי שתעדנו בסקירת ספרות, בתחומי המחקר, התיאוריה והטיפול הפסיכולוגיים והמשפחתיים. יתר על כן, אם יחסי חמות-כלה אינם נחשבים כיחסים "חשובים" במשפחה, לעומת יחסי זוגיות והורות (Flemke, 2001; Hare-Mustin, 1990), והם אף מאיימים על יחסים אלו (פרידמן, 1996), הרי הם מנתבים את הנשים לפיתוח דפוס יחסים קונפליקטואלי, תוקפני ומרוחק, כפי שתועד בעבודה זו.

כיוון זה מקבל אישוש נוסף מפיצרוי (Fitzroy, 1999) הטוענת כי משפחה הינה מציאות פרטית בה נשים, כאמהות, יכולות לחוש תחושת כוח ואף והזדמנות להפגנת תוקפנות היכולה להגיע אף עד כדי התעללות בילדיהן. אם טענה זו נכונה, הרי שאין לתמוה על תוקפנות של נשים כלפי נשים אחרות במשפחה. פלקס (Flax, 1990) טוענת כי יש לראות בנשים סוכנות פעילות ב"יחסים של שליטה" חברתית (relations of "domination", עמ' 182), בהם הן יכולות להיות ממוקמות במיצוב קורבני ומקרבן כאחד. טענות אלו מאתגרות פרדוקס בתיאוריה הפמיניסטית, לפיה נשים נתפסות רק כקורבנות לדיכוי של גברים (Fitzroy, 1999), ופותחות את הדיון לאפשרות שבמצבי עמידה מול קונפליקט נשים עלולות להפעיל דיכוי כלפי גברים, נשים אחרות או ילדים.

6.4 פרקטיקה של עמידה בקונפליקט

מימד זה נקרא אצל לין (Linn, 2001b) "דרכים לעמידה נוכח קונפליקט". מימד זה שיקף במחקר הנוכחי את האסטרטגיות והטקטיקות שנקטו החמיות והכלות בהתמודדות עם הקונפליקט ביניהן.

קונפליקט אישי וחברתי מנתבים להתנהגות שנעה על רצף בין מאבק להימנעות (הרמתי ושפירא, 2001). הרמתי ושפירא (2001) טוענים כי בעוד דפוס המאבק מתבטא בגיוס אנרגיות לכיבוש האחר בדרכי נועם, פיתוי ותחכום אינטלקטואלי, הרי שדפוס ההימנעות מתבטא בעקיפת נושאים השנויים במחלוקת. בחינת דפוס המאבק במחקר הנוכחי מעלה כי מעבר לאיפיונים שהציעו הרמתי ושפירא, נמצאו בנראטיבים הנשיים גם איפיונים תוקפניים ולוחמניים, עליהם הם לא נתנו את הדעת, כפי שעלה מהנראטיבים של הנחקרות: "זו היתה ממש מלחמת עולם שלישית".

הרמתי ושפירא (2001) גורסים כי ביחסי עבודה או משפחה ניתן לאמץ דפוס של הימנעות – טיפוח המכנה המשותף והתעלמות מהשוונות או עקיפתה. במחקר הנוכחי נמצא דפוס ההימנעות כבעל שכיחות רבה, אולם כיוונו היה שונה מזה שהוצע על ידי הרמתי ושפירא. ההימנעות של הנשים במחקר לא כוונה לשוונות אלא לנושאותיה: החמיות והכלות עימן הן נמצאו בקונפליקט ("בשבילי היא לא קיימת יותר"). כיוון זה הופך את ההימנעות מדפוס המקל על התמודדות עם הקונפליקט (הרמתי ושפירא, 2001), לדפוס המחריף את הקונפליקט, ואף לדפוס של התנגדות והענשה ("מאז המקרה ההוא לא ראיתי אותה ואת הנכדים"). הגישה השלישית שמציעים הרמתי ושפירא (2001), הנמצאת באמצע הרצף, הינה דיאלוג, שמטרתו לאפשר חיים בתוך קונפליקט בלי הכרח בפתרון מהיר או בפשרה. משמעות הדיאלוג, מהותו ומטרתו הן

חיים בתוך קונפליקט. אף צד אינו מוותר על היותו אחר ושונה. במובן זה, הנשים שבמחקר אכן קיימו ביניהן דיאלוג, שאותו ניתן להגדיר כ"דיאלוג קפוא", שכן הנחקרות העידו על היותן ביחסי קונפליקט חסר פתרון ("אני לא חושבת שמהו פה יכול כבר להשתנות").

הרמתי ושפירא (2001) טוענים כי היכולת לחיות בתוך קונפליקט קשורה גם ביכולת אישית וקבוצתית לשאת מצב של עמימות וחוסר וודאות, ולהישאר במצב של being (להיות) להבדיל מעמדת doing (לעשות). לדעתם, מצב של "להיות" מחייב פתיחות אישית לחוויה הרגשית של תסכול, כעס, חוסר אונים וגם תקווה וסקרנות, המשמשים כולם בערבוביה בכל קונפליקט; עמדת ה"לעשות" בדרך כלל מגינה יותר מבחינה רגשית על מי שמאמץ אותה, כי הוא עסוק בפעולות שונות ואינו מפנה עצמו לחוויה רגשית מורכבת ואולי אף מעיקה (הרמתי ושפירא, 2001).

טענה זו מלמדת על הבחנה בין עמידה פסיבית (להיות) ואקטיבית (לעשות) נוכח קונפליקט, שנמצאו במחקר הנוכחי כקשורות לסוגיות של כוח ורגש. המחקר מעלה כי נשים שחשו בעלות כוח, נקטו בעמידה אקטיבית נוכח הקונפליקט ("אני לא מוכנה לוותר, ויזמתי שיחה עם הבן"). חמיות שחשו מקופחות ומורחקות, ועל כן חשו צער וכאב, נמנעו מיוזמה אקטיבית, ונשארו פסיביות נוכח הקונפליקט ("נכון שיכולתי לדבר איתה, אבל אולי זה יהיה יותר גרוע"). דואליות דומה נמצאה במיצוב התנגדותם של סרבני מצפון סלקטיביים אותה חקרה לין (Lin, 1997) – חלק מהסרבנים בחרו למצב עצמם באופן פסיבי, בעוד אחרים בחרו בסרבנות אקטיבית. לין ראתה אבחנה זו כחשובה ביותר לסיפור ההתנגדות המוסרית. היא איפיינה את הסרבנות האקטיבית כמדגישה את העצמי כחיוני לפעולה, כמערכת תחושת בטחון לשליטה במצב, כיכולת לזיהוי אסטרטגיית הפעולה ותוצאותיה, וכפעולה מתוך בחירה. לין איפיינה את הסרבנות הפסיבית כמדגישה את העצמי כמנותק מהפעולה, כשליטה לא ישירה על המצב, כאי תכנון אסטרטגיה לפעולה ולתוצאות הצפויות ממנה, וכהדגשה של פעולה מתוך "חוסר ברירה".

סוגיות של כוח, רגש ועמידה (פסיבית או אקטיבית) מול קונפליקט עלו במחקר הנוכחי כגמישות ומשתנות בטווח החיים של הנשים. שינוי זה בלט בעיקר בקבוצת הכלות הותיקות, אשר העלו קולות שונים בהתמודדותן עם הקונפליקטים במהלך חייהן, ועברו מקול מדוכא (being) לקול מדכא (doing). אפילו שתיקתן של הכלות, המכוונת בעיקר כלפי חמיותיהן, נראתה כאסטרטגיה של הענשה ("אני לא מעוניינת לדבר איתה יותר. לא מגיע לה").

התהליך ההדרגתי של השתנות הקול הנשי נראה כבולט גם בהשוואת שתי קבוצות החמיות: קולן של החמיות הצעירות נשמע מתוך מיצוב אקטיבי והעלה דפוסי התמודדות תוקפניים ולוחמניים (doing), בעוד קולן של החמיות הותיקות נשמע מתוך מיצוב פסיבי של מי שהשלימו עם מצבן, ולכן העדיפו לשתוק (being).

פן נוסף של קול זה נמצא בנטייתן של החמיות הותיקות לתת עצות לחמיות האחרות בקבוצה ("צריך לדעת להעלים עין משגיאות, ולקבל רק מה שטוב"). נטייה זו נראתה כנובעת מתחושת ההעצמה שחשו הנשים בתוך הקבוצה (Young, 1997), שהביאה אותן להיותן בטוחות ביכולתן ליעץ לנשים אחרות.

הכלות הצעירות התמודדו עם הקונפליקט ביחסים, בעיקר מתוך מיצוב אקטיבי, ונקטו באסטרטגיה ישירה (doing) של העלאת הבעיות אל פני השטח ("אם יש לי מה להגיד לה, אני אומרת"). עם זאת, הנראטיבים של הכלות הצעירות העלו כי אין הן מעורבות רגשית כמו הנשים האחרות במחקר בקונפליקט, והן מעוניינות לקבל עזרה מירבית מהחמות, תוך מתן תגמול מינימלי ("כל זמן שהיא עוזרת לי עם הילדים ולא מפריעה לי יותר מדי בבקשות מצידה, זה בסדר").

ההבדלים הבין-קבוצתיים, התוך-קבוצתיים והתוך-אישיים לאורך טווח החיים ביחס למושגי ה"לעשות" ו"להיות" בהתמודדות עם קונפליקטים, מעלים שאלה לגבי סוגיית הכוח של הנשים שבקונפליקט: האם "לעשות" פירושו תמיד לנקוט יוזמה, להשפיע ולקבוע, ואילו "להיות" פירושו רק להיות פסיבי וחסר כוח? שאלה זו נוגעת בסוגיות מרכזיות איתן מתמודד השיח הפמיניסטי זה מכבר: סוגיות הנוגעות להבניית זהויות של נשים, כוחן של נשים והקשר ביניהן (עצמון, 2001), ומחייבת לבחון את סוגיית הכוח כמורכבת יותר מהחלוקה אותה הציעו הרמתי ושפירא (2001).

קול כוח

סוגיית הכוח אצל נשים הינה סוגיה מורכבת במיוחד, שכן ביטויי כוח נתפסים כמנוגדים לדימוי הנשי (Oskamp & Conzanzo, 1993). כדי להתמודד עם סתירה זו, ובהעדר בסיסי כוח לגיטימיים, פיתחו הנשים דפוסי כוח ייחודיים (Noller, 1993): כוח בלתי ישיר (מניפולציה); כוח כחוסר אונים של קורבן וכוח אישי המסתמך על העצמי (ולא על מקורות חיצוניים) (Johnson, 1988; Segal, 1995). טענתה של נולר (1993) מרמזת כי אין לראות את סוגיית ה"לעשות" ו"להיות" (doing ו-being) כסוגיה בעלת יחס ישר לכוח של נשים, שכן לכוח זה ישנם מקורות ואיפיונים ייחודיים.

המושג "כוח" נמצא בנראטיבים של הנשים מכל הקבוצות. הכלות הזכירו אותו במישרין ("עכשיו כבר יש לי כוח"), והחמיות דיברו עליו בעקיפין, בדברן על מאבק הכוחות ביניהן ("אני לא מתכוונת לוותר לה"). ממצא זה משקף את תפיסת החמיות את עצמן כחסרות פחות כוח, שכן הן נוקטות בשיטות בלתי ישירות (פרידמן, 1996).

מעניין לציין כי החמיות והכלות שהשתתפו במחקר זה היו מודעות להיותן נתונות בתוך מאבק כוחות, ואף היו ערות למצב כוחן היחסי מול האחרת במאבק זה ("אני מאיימת עליה כי אני יותר משכילה, יותר עם אישיות, וזה מאיים עליה"). הערכת הנשים את כוחן בהתמודדות עם החמות או הכלה, הביאה אותן לנקוט בדרכי הפעולה המתבקשות על פי המצב: "אני החלטתי שיותר בריא בשבילי לעשות קאט ביחסים".

הטענה הפמיניסטית השכיחה שיחסי גברים-נשים הינם יחסי כוח, ואילו יחסים בין נשים לנשים אחרות הינם יחסי תמיכה וברית ביניהן בעולם העבודה והמשפחה (Nicolson, 1996), לא נמצאה כנכונה במחקר זה. מהמחקר עלה כי הנשים שחשו איום על תפקידן האימהי גילו כוחניות ולוחמנות שתחום הפסיכולוגיה של האשה לא הרבה לתעד עד כה ("ממש מלחמה. לא הייתי קוראת לזה יחסים, זה קרבות").

הטיעון הפמיניסטי האומר כי האמהות, בהיותה מצב שאינו מצב של תודעה, הינה המקור להיעדר כוח אצל נשים (Crittenden, 2001), כמו גם טענתה של דה בובואר (De Beauvoir, 1964) כי האמהות לוכדת את הנשים במצב של חוסר כוח, אינם מקבלים תימוך בממצאי המחקר הנוכחי. הממצאים מעלים כי גם ה"אמהות" אינה מיקשה אחת, וכי ראוי להבחין בין אמהות "פעילה" לאמהות "פסיבית", קרי בין אמהות לילדים הנמצאים עדיין בבית, לאמהות לילדים בוגרים ונשואים. אמהות "פעילות" נמצאו במחקר הנוכחי כחשות כוח רב יותר במשפחה, וכמגייסות את הילדים ל"צד" שלהן בקונפליקט המשפחתי ("הם הבינו שאמא שלהם היא בן-אדם, והסתבתא - לא"). אמהות "פסיביות", אמהות לבנים נשואים, לא חשו כבעלות השפעה על ילדיהן, ויתכן שמשום כך חשו חסרות כוח ("אם אני רוצה לשכנע אותו במשהו, אני צריכה להעביר לו דרך הכלה").

בניגוד לתפיסה הפמיניסטית המרכזית שאמהות הינה המקור למיעוט כוח אצל נשים (De Beauvoir, 1964), הציעה ניקולסון (Nicolson, 1996) להבחין בדרגות שונות של כוח: כוח הבא עם התפקיד, כוח הבא עם כריזמה אישית, כוח המקושר עם ידע וכוח הנובע מניסיון בסיטואציה מסויימת. על פי חלוקה זו של מקורות הכוח, נראה כי עם תחילת הנישואים, לחמות אכן יש מקורות כוח רבים יותר מאשר לכלה. בתפקידה המשפחתי כאימו של הגבר, היא נמצאת בעמדת הכוח החזקה ביותר של האשה (Bonnie, 2001), היא בכירה יותר מהכלה (לפי נורמות המשפחה המסורתית), והיא בעלת ידע וניסיון רבים יותר מהכלה בתפקידים משפחתיים (Hare-Mustin, 1989). במחקר הנוכחי נראה מצב זה כמשתנה עם הפיכת הכלה לאם, כוחה ומעמדה מתחזקים עם הולדת הילדים ביחס לבעלה וביחס לחמותה.

ההכרה בתפקיד המשפחתי, כתפקיד בעל העוצמה הנשית הרבה ביותר במשפחה (שפלן-קצב, 2001; Linn, 2001b), עשויה להסביר מדוע הכלות הותיקות חשו בתחילת נישואיהן שהן נחותות וחלשות ביחס לחמותן: בשלב התחלתי זה, הן עדיין לא היו אמהות. כיוון זה מאפשר לראות בתפקיד האימהי לא רק את תפקידה החזק ביותר של האשה, אלא אף את מקור כוחה, זאת בניגוד לטענות פמיניסטיות רווחות (Butler, 1990; Caplan, 1990; Crittenden, 2001).

יחד עם זאת, כיוון זה אינו מסביר את תחושת הכוח שחשו הכלות הצעירות ביחס לחמיותיהן, עוד טרם היותן אמהות. יתכן כי מקורות כוח מסורתיים (ניסיון, ידע ותפקיד משפחתי) אינם נתפסים כמשמעותיים על ידי הכלות של המילניום השלישי ("לא נעים לי להגיד, אבל היא מעריצה אותי... זה שאני יותר משכילה"). כיוון זה משתלב בכיוון שנצפה כבר בדיון ב"אחרות" הנשית ובקול המוסרי לגבי שינויי העשור האחרון והשפעתם על הנשים והמשפחה, והוא מבטא אולי, את הפרקטיקה של שחרור מהשיח האחר (Linn, 2001b).

6.5 פרקטיקה של שחרור משיח האחר

מימד זה נקרא אצל לין (Linn, 2001b) "קול המשוחרר מהשיח של האחר" והינו הגדרת ה"התנגדות" כבחינה מחודשת של רעיונות, פעולות וחיים מתוך אי הסכמה עם השיח האורגנילי (Walker, 1993). מימד זה שיקף במחקר הנוכחי את יכולת הנשים לבנות שיח אלטרנטיבי לשיח הדומיננטי.

השיח (discourse) הוא "אופן שימוש מיוחד בשפה, המיועד להבליט משטר מסויים של משמעות בתוך המערכת האינטרסובייקטיבית שבין הדוברים" (גורביץ, 1997, עמ' 387). שיח הינו גם "תופעה חברתית בכל מערכות קיומו ומכל בחינותיו, החל מדמותו הצלילית וכלה במישורי המשמעות המרוחקים (המופשטים) ביותר" (עצמון, 2001, עמ' 36). אולם, בעוד שתהליך בניית שיח הינה הבניית הסובייקט המוסרי עצמו (Hekman, 1999), הרי שהשיח הדומיננטי, לא רק שאינו מאפשר לנושים לקבל בתוכו מקום שווה-ערך, אלא הוא אף הופך אותן לשוליות ונדחקות - "לאחרות" (גורביץ, 1997; Anderson, 2000; Flax, 1990).

בחינתו של קול זה במחקר הנוכחי העלתה כי הנשים היו מודעות לשיח ההגמוני על יחסי חמות-כלה, ואף היו מושפעות ממנו. ממצא זה אינו מתמיה, שכן ממש בעת כתיבת שורות אלו, משודרת בערוץ השני של הטלביזיה הישראלית פרסומת למדיחי כלים, המציגה את החמות כגרוטסקה, ושבסיומה אומרת הכלה לבעלה: "אם זאת אמא שלך בטלפון - אני לא בבית". הבנייתו של שיח חמיות חדש, בתוך שיח דומיננטי כגון זה, המאפשר הצגתן באור מגוחך, נראית על כן כמשימה כמעט בלתי אפשרית לחמיות כפרטים בודדים (Naficy & Gabriel, 1993). יתכן, אם כך, כי השיח היחיד האפשרי להן, הינו זה המציג אותן בעיני עצמן ובעיני אחרים, כ"לא-חמות": "אמרתי לעצמי שאני לא אהיה החמות הפולניה". כיוון זה נמצא בהתאמה עם ממצאי המחקר הקודם (Linn & Breslerman, 1996), בו החמיות שסירבו להתראיין, טענו: "אני לא החמות הקלאסית". במחקר הנוכחי, גם הכלות הותיקות נראו כמאמצות את השיח הדומיננטי לגבי החמות ויחסייהן עימה: "חמותי היא ממש החמות הפולניה הקלאסית".

ממצאים אלו מעלים כי שלוש קבוצות מחקר (חמיות ותיקות, חמיות צעירות וכלות ותיקות) היו לכודות בתוך מרחב השיח הדומיננטי הטוען לקיומה של "חמות מיתולוגית", ושל יחסים קונפליקטואליים בין חמיות וכלות. שיח זה נראה כמאפיל על אפשרות היווצרות שיח נשים חדש, הפותח את מרחב הדיון לאפשרות של קיום יחסים הרמוניים בין חמיות וכלות. כמימד של התנגדות מוסרית, ההתנגדות היחידה העולה כאן הינה התנגדות החמיות למיצובן כ"חמיות".

הקבוצה היחידה שנשמעה כאילו נחלצה מהשיח הדומיננטי וגיבשה שיח חדש, היתה קבוצת הכלות הצעירות. נשים אלו "שמעו" על קיומה של בעייתיות ביחסים עם החמות, או על כך שיש "חמיות בעייתיות", אך השיח המשפחתי הפרטי שלהן לא נראה כמושפע מעמדות אלו.

מימד זה העלה גם את סוגיית השפה והמטאפורות והדימויים בהם השתמשו הנשים בנראטיבים שלהן.

קול כשפה

סוגיית השפה כרוכה בשתי מגמות פרקטיות הקשורות למימד ההתנגדות לשיח של האחר: תביעה לזכות השימוש הפומבית בלשון הקיימת מול הכמיהה להתנתק משפה זו ולברוא שפה אחרת, "נשית" (Lerner, 1993; Meyers, 2000).

במחקר הנוכחי נשמעו קולות המלמדים על השימוש שעשו הנשים בשתי השפות השונות: השפה ה"נשית" והשפה ה"גברית" (Lakkof, 1990), כמו גם בשפת ה"שתיקה", שהיתה דומיננטית יותר אצל החמיות הוטיקות מאשר בקרב הנשים בקבוצות האחרות.

מאפייני "שפת נשים" - דפוסי תמיכה הדדית, שיח שיתופי וייעוץ הדדי (מלאך-פינס, 1997) נמצאו בתגובות הנשים לדברי המספרת העיקרית בקבוצה. משפטי הזדהות, עידוד ועצות היו שכיחים ביותר. התמיכה והסולידריות בין הנשים בתוך הקבוצות היו גבוהות ("גם אני במקומך הייתי מרגישה ככה" או "זה מזעזע לחשוב שהיא התנהגה אליך בכזה רוע"). השימוש ב"שפה הנשית" בא לידי ביטוי גם כשהנשים דיברו על אמהותיהן, כאשר הנשים דיברו על חמיותיהן או על כלותיהן, הפך קולן חזק ותקיף יותר ("אני גמרתי איתה את הפרשה, היא אותי יותר כבר לא רואה... בשבילי חמותי כבר לא קיימת"), ושפתן אופיינה בסגנון "שפה גברית", או "שפה חזקה" (מלאך-פינס, 1997).

ההבחנה בשימוש שעשו הנשים בשפות השונות (גברית ונשית) מרמזת על היות השפה קשורה להקשר הרגשי והמצבי של הנשים, יותר מאשר להקשר הגינדר (טאבריס, 1995). השימוש בשפות השונות אובחן לא רק בהשוואה בין-קבוצתית, אלא אף תוך-קבוצתית ותוך-אישית. אם כך הדבר, גמישות זו של השפה על פי ההקשר, עשויה להעיד על היות השפה כישור גמיש ולא תכונה נשית או גברית קבועה, כטענת לאקוף (Lakkof, 1990).

שפה נוספת שעלתה מהמחקר הנוכחי היתה שפת ה"שתיקה", בה השתמשו בעיקר החמיות הוטיקות, שהדגישו את יתרונותיה במערכת היחסים עם הכלה. תופעת ה"אלם הנשי" זוהתה על ידי חוקרות פמיניסטיות (Irigaray, 1985; Goldberger, 1997), ששאלו את עצמן מה משמעותו של קולן הבלתי נשמע של הנשים, האם אכן קיימת שתיקה נשית או אולי הנשים מדברות בקול אחר שאינו נתפס כדיבור, ובמיוחד אינו נתפס ככזה במרחב הציבורי בו שלטת הלשון הגברית. ממצאי המחקר מרמזים כי "שפת השתיקה" אינה מעידה על חוסר בדיבור, אלא אולי, על נטייה ל"דיבור פנימי שלילי" (רבין, 1991, עמ' 218) או ל"התנגדות פסיבית" (Young, 1997, עמ' 145).

ממצאי המחקר הנוכחי, המעלים כי הכלות הוטיקות גם הן נקטו בטקטיקת שתיקה, מסווגים את שתיקת הנשים לשלוש סיבות:

1. שתיקה כאסטרטגיה להימנעות ממצבי קונפליקט עם הכלה ("אני רואה דברים שלא בסדר, אבל לימדתי את עצמי לשתוק כדי לא לריב").
2. שתיקה כדרך להימנע מסטריאוטיפ החמות ("חמות צריכה לדעת קודם כל לתת, וגם לשתוק, לשתוק, לשתוק").
3. שתיקה כהענשה ("לא מגיע לה שאני אדבר איתה").

ממצאי המחקר מורים כי השתיקה יכולה להיות כלי רב עוצמה, כפי שעלה מתוך דברי החמיות שכלתן ניתקה עימן את הקשר, מבלי לומר מדוע: "עד היום אני לא יודעת מה קרה. מה עשיתי לה".

השתיקה מעניקה יתרון למי ששותק, שכן התגובה הטיפוסית של הזולת נוכח השתיקה היא חיפוש, היוצר דפוס יחסים משפחתי של רודף-נרדף (טאבריס, 1997). טאבריס טוענת כי קיימים שני דפוסי שתיקה - מתוך חולשה ומתוך חוזק. לטענתה, נשים שותקות מתוך חולשה, וגברים מתוך חוזק. טענה זו מסווגת את שתיקת החמיות לשתיקה "נשית", המעידה על חולשתן ("כדי לא לעשות בעיות"), ואת שתיקת הכלות כשתיקה "גברית", המעידה על החלטה אקטיבית ("עכשיו אני לא מוכנה יותר לקבל את הרוע שלה, אני איתה גמרתי לדבר").

בחינת התהליך הקבוצתי בסוגיית השפה, מעלה כי מתן במה לשיח של נשים בעלות תפקיד משפחתי משותף, יצר העצמה (empowerment) של כוח השפה של הנשים בתוך הקבוצה ככל שהפגישות התקדמו (Goodson & Sikes, 2001). תהליך ההעצמה בא לידי ביטוי בעוצמת הקול, במעברים מהירים יותר משפה גברית לשפה נשית - ולהיפך, בצחוק ובבכי שהתחזקו ככל שהפגישות הותרו, והנשים בקבוצה הכירו טוב יותר.

שפה כדיבור עם ה"אחר"

למרות שבמחקר הנוכחי לא נחקרו נשים שהינן חמיות וכלות זו של זו בחיים המציאותיים (הדבר נעשה במכוון, מתוך הבנת המגבלות המחקריות של סוג מדגם שכזה), ניתן היה לגלות מהנראטיבים של הנשים את הדיאלוגים שיש להן עם חמיותיהן/כלותיהן.

דיאלוג מושתת על היכולת להכיר בשונות וב"אחרות" של הזולת, דבר שהוא כשלעצמו מנוגד לתפיסת הזולת כאויב המהווה איום מוחלט (ארליך, 2001). במובן זה, טענת ארליך תואמת את זו של הרמתי ושפירא (2001), הטוענים כי מטרתו של דיאלוג לאפשר חיים בתוך קונפליקט בלי הכרח בפתרון מהיר או בפשרה, ובלי ויתור של אף צד על היותו אחר ושונה.

ממצאי המחקר אינם יכולים להתוות הסכמה עם טענות אלו, מאחר והדיאלוג של הנשים עם חמיותיהן/כלותיהן שיקף במידה רבה חוסר קבלה של ה"אחרות" של החמות/הכלה, כפי שעלה מתיאור היחסים ביניהן והתכונות המיוחסות להן ("עם אשה כזו אין שום סיכוי להגיע ליחסים טובים"). תיאורים אלו העלו כי יותר מאשר הדיאלוג מושתת על יכולת ההכרה בשונות של ה"אחרת", הם מושתתים על תפיסתה כאויב.

ארליך (2001) מבחין בין אויב אדיפלי ואויב פרה-אדיפלי. לדעתו, אויב פרה-אדיפלי הוא זה המקוטב בין רע מוחלט לטוב מוחלט, ומתקיים ביחסים זוגיים בלבד. אויב אדיפלי הינו זה הנמצא ברמה התפתחותית גבוהה יותר, הוא מתאפיין ביחסים משולשים, ואיתו אפשר שיהיו יחסי דיבור. הזיקה לאויב הזה מורכבת ודו-ערכית; משמשים בה בערבוביה רגשות שליליים של שנאה ותחרות לצד רגשות חיוביים של אהבה, הערכה והזדהות. היכולת לקיים דיבור עם האויב האדיפלי נשאבת מהעובדה שהיחסים בשלב הזה בנויים על תבנית משולשים, כלומר היחסים מושתתים על שלוש צלעות ולא על זוגיות בלעדית. ה"שילוש" של היחסים מאפשר לשניים השרויים בקונפליקט להכיר בקיומו של צד או מימד שלישי, היכול להיכלל בתוך היחסים, או לחליפין, שהיחסים בין השניים מתרחשים בתוך המסגרת המשותפת שהצד השלישי מקנה (ארליך, 2001).

נקודה זו חשובה לנושא מחקרנו, אשר במרכזו הדיאלוג בין חמיות וכלות, שהינו לעיתים דיאלוג בין אויבות, אשר קשורות זו לזו באמצעות הצלע השלישית: הבן/הבעל. אם צודק ארליך (2001) בטענתו ששיפור ההידברות מחייב מעורבות של צד שלישי, הרי שטענה זו מרמזת על כך שמעורבות גורם שלישי (הגבר, במקרה זה) בקונפליקט של זוג הנשים, עשויה להביא ראייה רחבה יותר של ה"אחרת", קבלתה על שונותה וייחודיותה, וזיהוי החלקים המשותפים המעורבים והמאחדים בין שתי הנשים.

מטאפורות ודימויים

מטאפורות הינן "המשכיות השיח האחד של התרבות הדומיננטית שהנראטיב של היחיד מושרש בו" (White & Epston, 1990, עמ' 28). השימוש במטאפורות בתחום הטיפול המשפחתי אינו חדש, אולם הוא מורחב עוד יותר בשימוש בגישה הנראטיבית, בה המטאפורות והדימויים אותן מעלה המספר של הנראטיב, אינם עוברים פרשנות של המטפל (Legowski & Bronwlee, 2001). טענתם של ווייט ואפסטון (1990) כי נראטיבים עולים מתוך השיח הדומיננטי מודגמת במחקר הנוכחי בהיות המטאפורות והדימויים השכיחים ביותר מושרשים בעולם המלחמה (הגברי?): "מלחמה", "מלחמת עולם", "פיצוצים", "לעקוף מוקשים", "הפסקת אש", "שלום קרי", "זאת היתה מלחמת עולם שלישית", "אני שוברת אותה לאט לאט". ביטויים אלו נשמעו בעיקר בשתי קבוצות החמיות ובקבוצת הכלות הותיקות.

מטאפורות אחרות הגיעו מעולם החי: "הייתי הפודל של הרגליים שלה", "חתולת רחוב מיוחמת". מטאפורות אלו כוונו לעבר הכלות, הן על ידי החמיות והן על ידי הכלות עצמן.

ביקורתיות החמות תוארה כ"מסדר המפקדת" ובחינתה את הכלה – כהשמתה ב"חלון ראוה". קרירותה של החמות נדמתה ל"אנטרטיקה" ול"קרחה".

הגבר קיבל מטאפורה זהה אצל נשים מכל הקבוצות: "בין הפטיש לסדן". אחת הכלות טענה כי בעלה "לא קשור לסינר של אמא שלו".

החמות כסבתא קיבלה דימויים המפחיתים מערכה: "סבתא who?" או "סבתא סוג ב".

החמות, כשהיא עצמה היתה כלה, היתה "יהלום" ו"חתיכת זהב". המונח "חמות" נתפס על ידי החמות עצמה כ"שחורה, מכשפה", ועל מנת להיחלץ ממנו, היא עושה "erase".

כמו בסוגיית השפה, גם המטאפורות והדימויים שהעלו הקולות של הנשים בנראטיבים שלהן לא נראו כמתאפיינים במונחים "נשיים" או "משפחתיים" במיוחד, אלא כקשורים להקשר המצבי, וכמשקפים את רגשותיהן של המספרות.

6.6 פרקטיקה של רגשות

קול זה הוגדר במקור כ"פרקטיקה של אהבה מתמשכת" (Linn, 2001b). ההסכמה הרחבה על מיומנויות הקשר הטובות של נשים עם אחרים (Young, 1999), הוליכה לטענה כי לנשים ישנה פרקטיקה טובה יותר לאהבה מאשר לגברים, המכוונת אותן לחוסר אנוכיות (Chodorow, 1974; Gilligan, 1990; Linn, 2001b). הנראטיבים של הנשים במחקרנו העלו כי טווח הרגשות שביטאו הנשים חורג מעבר לפרקטיקת האהבה בלבד, ולכן שונה מימד זה ל"פרקטיקה של רגשות".

בעוד קולן הרגשי המגוון של חמיות וכלות לא קיבל תשומת לב רבה במחקרים בנושא זה עד כה (Duvall, 1954; Cotterill, 1994; Fischer, 1983), היווה קול זה את אחד ההיבטים המרכזיים, הן בראיונות הקבוצתיים והן בראיונות האישיים. חקר יחסי חמות-כלה עד כה התמקד בעיקר במאפיינים האישיים או המצביים של החמות, כגורמים ליצירת הבעייתיות (Bryant, Conger & Meehan, 2001; Duvall, 1965). הדגשה זו מזערה את מרכזיות הרגש בקונפליקט המשפחתי (Benjamin, 1997) והתעלמה מהכתבתו את דרכי ההתנהגות של החמות והכלה ביחסיהן ההדדיים.

חקר יחסי חמות-כלה אינו יכול להתעלם מסוגיית הרגש, שכן אנשים מגדירים את עצמם ומונעים על ידי רגשותיהם (Denzin, 1984), ובמילים אחרות: "אנשים הינם הרגשות שלהם" (עמ' 1, 1984). מכאן, לדעת דנין, "חוויה רגשית כוללת גם את העצמי, וגם את העצמי של האחר" (עמ' 245). יתר על כן, טוען דנין, תהליך חוויית הרגש ממקם את האדם בעולם של אינטראקציות חברתיות. גישה פנומנולוגית-אקזיסטנציאליסטית זו מלמדת, שהרגש מורכב מתהליך משולב של הגדרת העצמי ואינטראקציה בין העצמי והחברה (ה-"others").

הקשר בין רגשות וקונפליקט נדון בתיאוריות המשפחה המערכתיות (Goldenberg & Goldenberg, 1996b), הטוענות כי יחסים בינאישיים במשפחה עלולים להיות נחווים כמחוסרי בטחון בשל בידוד הנובע מיחסים בלתי מתואמים, או מתחושת חנק ביחסים המאיימים על הגדרת גבולות העצמי של בני המשפחה. טענה זו עשויה להסביר את רגשות החמיות כנובעות מבידוד ("לי לא מספרים כלום"), ואת רגשות הכלות הנובעות מחנק ("כל דבר היא חייבת לדעת"). אם כך הדבר, קשר זה בין קונפליקט ורגש מחייב לפענח את הרגשות המעורבים בקונפליקט, כיוון שאלו חושפים את נושאי הקונפליקט (Benjamin, 1997). מעבר לכך, ממצאי המחקר אף מעלים את השפעת הרגש על האסטרטגיה בה נקטה האשה בהתמודדות עם הקונפליקט: "אני יודעת שהייתי צריכה לשאול אותה מה קרה, אבל אני פוחדת שאני אפגע עוד יותר ממה שהיא תגיד לי".

מהם, אם כן, הרגשות שהביעו הנשים במחקר ?

הטון המרכזי בקולן הרגשי של הנשים הנחקרות העלה רגשות כעס, תרעומת, אכזבה, צער, שנאה וקנאה. המונחים בהם השתמשו הנשים נראו כשאובים מלקסיקון מלחמתי יותר מאשר מלקסיקון משפחתי ("זאת היתה ממש מלחמת עולם שלישיית... בפירוש היתה מלחמה").

בעוד שסטריאוטיפים מיניים שכיחים קיטבו את הגברים לשוחרי קרב ותוקפניים ואת הנשים לשוחרות שלום ורגועות (טאבריס, 1997), המתלבטות כיצד למזער פגיעה באנשים אחרים (Gilligan, 1982; Linn, 2001b), הרי שהרגשות הלוחמניים שהעלו הנשים במחקר הנוכחי, אינם מאפשרים לדבוק בסטריאוטיפים אלו. יחד עם זאת, קולות אלו לא היו אחידים, ומהשיח הנשי עלו הבדלים ברגשות שאיפיינו את קבוצות המחקר השונות:

החמיות הוטיקות הביעו בעיקר צער וכאב בסיפוריהן האישיים. הן נטו להכחיש רגשות כעס, למרות הטונים הגבוהים של קולותיהם ("אני אישית, לא כועסת עליה, למרות שיש לי הרבה סיבות לכעוס..."). נטיות נשים מבוגרות להכחיש רגשות של כעס בקונפליקט, נמצאה גם במחקרים אחרים (Weitzman & Benjamin, 1997; Weitzman, 2001).

פרידמן (1996) טוענת כי נשים מבטאות יותר כעס מגברים בקשר הזוגי, אך נמנעות מקונפליקט ומהבעה ישירה של כעס מחוץ לביתן. לדעתה, לנשים קשה לבטא כעס מפני שהזהות הנשית אינה אמורה לכלול רגשות שליליים. במחקר הנוכחי, החמיות הוטיקות דיברו על קיומה של שנאה ביחסים, אך הן תיארו את השנאה באה מצד הכלה, ומכוונת כלפיהן ("פה יש שנאה מהתחלה, לפני שהילדה אפילו נולדה").

יתכן כי הימנעות החמיות מלייחס לעצמן כעס ושנאה ניתבה את התמקדותן לרגש הצער. רגש זה שהעלו החמיות הוטיקות התבטא בעיקר במונח "כאב" שהן הירבו להשתמש בו ("זה כאב לי מאוד בהתחלה... אבל לאט לאט למדתי לחיות עם הכאב"). יתכן כי הנשים הללו סברו כי מלחמתן על מקומן אצל הן נדונה לשלון זה מכבר. רגש הצער נמצא כרגש משתק (Ben-Ze'ev, 2000), ואכן מהמחקר נראה שהנשים נמנעו מיוזמה לשינוי המצב.

בעצב של החמיות ניכר אלמנט של אבל על אובדן הן ("לקחו לי את הן"). החמיות סבלו מהמרחק שנוצר בין ובין בן, מרחק שלדעתן אחראית לו הכלה ("ההרגשה הזאת שאני בעצם נותקתי מהן שלי, ואני לימדתי את עצמי שזה לא מפריע לי, אבל זה כן קצת מפריע לי"). רגשות עצב מתמשכים הופכים למצב רוח קבוע (Nicholson, 1996), כפי שעלה מדבריה של אחת החמיות ("אני הולכת עם הרגשה כואבת נורא כל הזמן. כואבת - כי יש מין כפיות טובה, מין זלזול..."). רגש זה עלה בסיפורי הנשים ככרוך באלמנטים של רחמים וניחומים עצמיים ("על מנת לא להכאיב לי, טוב לי לחשוב יזה הן שלי, וזו בסך הכל הכלה שלי").

כאשר נוצר נתק בין החמות והכלה, החמיות הצטערו עליו יותר מאשר הכלות ("בטח שלחמות זה מפריע יותר, היא נשארתי בלי כלום"), אולי משום שלאובדן הקשר עם הן והנכדים התווספו גם סדרת האובדנים האחרים הנלווים להזדקנות - אובדן תפקידים, אובדן קשרים חברתיים, פרישה מעבודה, ירידה בכוח הסוציאקונומי ומזעור הפונקציות ההוריות (Sluzki, 2000).

החמיות הצעירות הביעו בסיפוריהן כעס גלוי על אובדן הן ("אני כועסת עליה כי היא לקחה לי את הן שלי"). נראה כי הרגש המדויק יותר שהפגינו החמיות הינו תרעומת (בן-זאב, 2001) ולא כעס, שכן הן

דיווחו על עמדה ממושכת ("יזה כבר לא כעס. הגעתי לשלב כזה שפשוט היא לא בחיים שלי יותר"), ולא על רגש קצר וחריף.

לדעת בן-זאב (Ben-Ze'ev, 2000), רגש התרעומת הינו בולם משמעותי של הצער, ומעניק תחושת שליטה רבה יותר במצב. כיוון זה נמצא אצל החמיות הצעירות, שעדיין חשו שיש בידין לשנות את המצב ("אני לא מתכוונת לוותר על הלב שלי"), ועל כן יתכן שהכעס אצלן ניזון מתחושת הכוח שהן חשות. יתכן שמשום כך, החמיות הצעירות העלו לוחמנות וכעס שניתבו את התנהגותן לפעולה ("אני קראתי ללב שלי ואמרתי לו: כמו שאתה אוהב את הלב שלך, ככה אני אוהבת אותך, ולא אתן לאף אחד לקחת אותך ממני"). עם זאת, אצל החמיות הצעירות ניכר צער חריף יותר אף מזה שעלה אצל החמיות הותיקות ("זה היה לי קשה, היו לי דמעות כשהייתי מדברת עליו... תחושה של אובדן"), עד כדי תחושת אבל על אובדן הלב ("כשהוא עזב את הבית, אני איזה שלושה חודשים לא נכנסתי לחדר שלו... זה בגלל שהוא הלך").

כלות ותיקות הביעו כעס ותרעומת על יחסה של החמות בעבר אליהן, רגשות שנשארו טריים כמעט כפי שהיו בעבר ("אני לא יכולה לשכוח לה"). גם הן ביטאו תרעומת מתמשכת ("אני כבר כל כך כועסת עליה, שקשה לי לדבר איתה בלי כעס"). בתיאור היחסים בהווה, גילו הכלות הותיקות פן של ניאטרליות רגשית – אדישות (Ben-Ze'ev, 2000). מתוך התגברותן על רגשות השפלה, דיכוי ועלבון מהעבר ("אני פגועה ממנה"), פיתחו הכלות הותיקות ריחוק רגשי, ריחוק שבא לידי ביטוי בביטויים: "אני לא שונאת אותה, אין לי אליה כלום"; "לאהוב אותה אני כבר לא אוהב".

בעוד קולן הרגשי של כלות ותיקות בא לידי ביטוי במלוא עוצמתו בדפוסי ההתמודדות עם חמיותיהן בהווה, הוא לא קיבל מקום בולט בתארן את יחסיהן המשוערים עם חמותן בעתיד; הן התכוונו להגיש לה עזרה כאשר זו תהיה במצב בריאותי בו תזדקק להן ("לא חשוב מה אני מרגישה אליה, או מה היא מרגישה אלי, אני יודעת שאני אעזור לה").

ממצא זה תואם את טענתו של לוינס (2001), הסבור כי יחסים בין עצמי לזולת אינם מלמדים על סימטריה. האחר יוצר בי אחריות; "אני אחראי לזולת מבלי לצפות להדדיות כלשהי. דרישתו של הזולת באה לידי ביטוי בפניו" (עמ' 216).

לעומת הנשים בקבוצות האחרות, **הכלות הצעירות** נראו כממעטות ביותר להרגיש רגשות מכל סוג שהוא כלפי חמיותיהן. רובן השתמשו בביטוי "אני מעריכה אותה" בתיאור הרגשות שלהן כלפי החמות. אפילו הכלות שחשו בלתי רצויות על ידי חמיותיהן ("אם הוא כבר התחתן מאוחר, אז למה לא עם רופאה?"), לא הביעו כעס או כאב כמו הכלות הותיקות.

האדישות הרגשית של הכלות הצעירות כלפי החמות השתלבה גם בחוסר תאימות בין הרגש להתנהגות, בעיקר כשהן תיארו את היחסים כקרובים ואף מצויינים, אך דפוסי הקשר הודגמו כרחוקים ("אנחנו מתקשרים כל שבוע להגיד שבת שלום"). יתכן כי שביעות רצון של הכלות הצעירות מהיחסים הינה תוצר הצלחתן ליצור מרחק רגשי מחמיותיהן. שביעות רצון זו של הכלות הצעירות אינה מאפשרת לדעת אם גם חמיותיהן מרוצות מהיחסים, שכן תיאור היחסים עם החמות אינו דומה לתיאור יחסי הכלות עם אימן, ולחשיבות השונה של מערכת יחסים זו. נראה כי אצל הכלות הצעירות, יותר מאשר אצל הנשים האחרות במחקר, הודגם הפער בין פרקטיקה של רגשות לפרקטיקה של חיים עם אחרים.

6.7 פרקטיקה של חיים עם אחרים

מימד זה נקרא אצל לין (Linn, 2001b) "יכולת ליחסים עם אחרים" כלומר, מיצוב העצמי ביחס לאחרים, ויכולת ליחסים בינאישיים עימם. במחקר הנוכחי שיקף מימד זה את הנראטיבים של הנשים על יחסיהן עם אחרים במשפחה. מעניין לציין כי רוב הנשים לא מיצבו את בעליהן בנראטיבים שלהם כמשמעותיים.

מתוך הנראטיבים של הכלות והחמיות במחקר, עולה תמונת הסובייקטים הבאים:

א. הסובייקט הנשי

סובייקט על פי הגדרת גורביץ' (1997), הינו אוסף המבנים הלשוניים והאידיאולוגיות התרבותיות שמכוננים את העצמי (עמ' 384). הסובייקט הנשי עלה מהנראטיבים של הנשים הנחקרות כמורכב ביותר.

האמא כסובייקט מוסרי: הנשים תיארו את אמהותיהן כסובייקטים מוסריים בעלי התכונות וערכים נעלים יותר מאלו של החמות, ואף יותר מאלו של עצמן. תופעה זו התבטאה הן בנראטיבים של הכלות, והן בנראטיבים של החמיות, בספרן על אימהותיהן ("אמא שלי היא אשה מיוחדת. אין, אני לא יכולה להיות כמוה").

מתוך הנראטיב הנשי במחקר הנוכחי הצטיירה דמות האם כמיתוס של ה"אם הטובה", החמה, המנחמת והאהובת, ולא עלתה האמביוולנטיות עליה הצביעו מחקרי הפסיכולוגיה כקיימת ביחסי אמהות-בנות (Letherby, 1999; Nicholson, 1997). יתכן כי חד-מימדיות זו של דמות האם קשורה לנושא המחקר, המעמת אותה עם דמות החמות.

האמביוולנטיות לגבי דמות האם באה לביטוי רק בתפקידה של האם כאם לבן. במיצוב זה תוארה האם כקרה, אנוכית, דרשנית ומרוחקת ("הבן שלה שכב עם חום, ואמא שלי טיפלה בו").

הסבתא כסובייקט מוסרי: תיאורי הסבתא כסובייקט מוסרי הינם דו-ערכיים ("יש סבתא אחת טובה, וסבתא אחת שאצלה אי אפשר להתחמס"). כאשר הכלות תיארו את אימן בתפקיד הסבתא, הוצמדו לה תארים חיוביים יותר ("שום דבר לא קשה לה כשמדובר בנכדים"). לעומתה, הסבתא מצד הבעל תוארה כמי שאינה מרעיפה חום ואהבה על הנכדים, שומרת על גבולות מרוחקים מהם, ומעדיפה את נוחיותה על פני שהות במחיצת נכדיה ("אי אפשר לבוא אליה אחרי בית-ספר, כי היא צריכה לנוח בצהריים").

החמות כסובייקט מוסרי: מתיאורי הכלות הותיקות עלתה החמות כדמות קרה, רעה, קנאית וחומרנית ("היא חושבת שהיא קונה את כולם בכסף"). הסטריאוטיפ של החמות מתערבב בנראטיבים של הכלות עם סטריאוטיפ "האם היהודיה" וה"פולניה" ("חמותי היא החמות הפולניה הקלסית, אף אחת לא מספיק טובה לבן שלה"). ממרחק הזמן, כאשר החמיות תיארו את חמיותיהן, תיאורים אלו העלו דמות שונה: "חמותי היתה בשבילי כמו אמא, קראתי לה ממה". ממצא זה מאשר את ממצאה של דובאל (Duvall, 1954) כי יחסים טובים עם החמות מתקיימים כאשר קיים מרחק גיאוגרפי בין החמות והכלה, או שהחמות נפטרה זה מכבר. הכלות

הצעירות תיארו את החמות כאם דואגת, חזקה ומוערכת על ידי ילדיה וכלותיה ("אשה שמחזיקה את כל המשפחה על הכתפיים שלה").

הכלה כסובייקט מוסרי: הכלה מתוארת על ידי החמיות הוטיקות והצעירות כרעה, קנאית, דיכאונית, מניפולטיבית, שולטת בבעלה וחסרת יכולת לאהוב: "יש אנשים שלא מסוגלים לאהוב, ואין מה לעשות".

הכלה מתוארת כמסתורית, במובן שמניעה לקונפליקט או לניתוק היחסים מהחמות אינם ברורים ("לא יודעת מה עשיתי לה שהיא הפסיקה לדבר איתי").

הסובייקט הגברי

ב.

לחשיבות ה"סובייקט הגברי" בהבנת היחסים בין החמות לכלה לא היו אינדיקציות קודמות בספרות המחקרית. חשיבות זו עלתה והתגבשה מתוך סיפורי הנשים, ובעיקר מתוך מאמציהן לשמר את העדרותו מהקונפליקט ביניהן.

בעבודה זו נבחנו יחסי נשים עם חמיותיהן וכלותיהן ללא שיתופו של מדגם גברי. היעדרות מחקרית זו של הגבר אינה מקרית, אלא נעשתה מתוך ההבנה שהכנסת גברים למדגם מחייבת דיון קונספטואלי הקשור למיצובם בקונטקסט החברתי-תרבותי כסובייקטים נוכחים בזירה המשפחתית (Dreman, 1997). בשלב תיאורתי ומחקרי זה של פסיכולוגיית האשה, היעדרותו של הגבר מהמחקר הנוכחי מקבילה להיעדרותו מהקונטקסט המציאותי של יחסי חמות-כלה, וניתבה אותנו לשקף מציאות זו בה הגבר הינו בחזקת נעלם (Goodson & Sikes, 2001).

מנקודת המבט של התיאוריות הפסיכולוגיות התפתחותיות המסורתיות (Erikson, 1959; Freud, 1965), קיימת לגיטימיות להיעדרותו של הגבר מיחסים עם אחרים בעצם הגדרת ההתפתחות הגברית כאוטונומית ונפרדת. התיאוריות של צ'ודוראו (Chodorow, 1978) ופלקס (Flax, 1993) הסבירו במושגי יחסי-אובייקט את נמנעותו של הגבר מיחסים אינטימיים. צ'ודוראו (1978) טענה לשונות של גברים ונשים ביחסיהם עם אחרים, שונות הנובעת מעובדת גידולם בידי אשה, ומכוונת את הגברים לפיתוח אוטונומיה ונפרדות מהאם, ובהמשך גם מאחרים. גם פלקס (Flax, 1993) טוענת ל"זכויות יתר" של גברים ביחסיהם הבינאישיים, המאפשרות להם להיות נפרדים ובלתי מעורבים ועדיין להיחשב כבריאים וכבוגרים.

מנקודת המבט המשפחתית, תפקידי מין סטריאוטיפיים של גברים ונשים הינם הגורם לתפקוד-יתר של האשה ותת-תפקוד של הגבר במערכת המשפחה (רבין, 1991; Walters, Tasker & Bichard, 2001).

מנקודת המבט הפסיכולוגית-פמיניסטית, הגבר נוכח ביחסים המשפחתיים גם כשהוא נעדר מאחר והקשר של החמות והכלה נוצר עקב הקשר של שתיהן

עם אותו גבר (פרידמן, 1996), ניתן להניח, שיש לו משמעות בקונפליקט ביניהן, גם אם אין הנשים מודות בכך ישירות, או מודעות לכך.

מהמחקר עלה שהנשים נטו שלא להאשים את הבן/הבעל בבעייתיות ביחסים ביניהן, ואף לא בהתרחקותו מהוריו. לעומת זאת, הן האשימו אשה את זולתה במניפולציות בלתי הוגנות על הגבר ("הבן שלי נורא רגיש. כשהיא מתחילה לעשות את ההצגה - אז הוא נמס...").

הכלות והחמיות במחקר נטו להגדיר את מצבו של הגבר כ"בין הפטיש לסדן". מדבריהן, הצטייר הגבר כקורבן חסר כוח רצון משל עצמו, כקורבן ילדותי של אשה ששולטת בו - זהות האשה השולטת, תלויה כמובן בזהות הזוהרת.

מאחר ואין להניח כי גברים הינם חלשים וקורבניים מטבעם (Di Leonardo, 1992), יתכן שהימנעותם ממעורבות בקונפליקט המשפחתי בין אמם ורעייתם נעוצה בקושי שלהם לתפקד ברמות הגבוהות של הרגשות השליליים הנמצאים בו (פרידמן, 1996). בדיעבד, הימנעות זו יוצרת הגברה של כוח הגבר ביחסים המשפחתיים (Noller, 1993).

כאמור, המחקר הנוכחי לא כלל מדגם של גברים, על כן לא נוכל להביא את הקול הגברי האוטנטי. לכן יותר משעלינו לתמוה מדוע גברים מדירים את עצמם ממערכת היחסים המשפחתיים (כפי ששאלה אחת החמיות: "השאלה אם הם רוצים בכלל שתהיה להם השפעה?"), עלינו לשאול מדוע הנשים בקונפליקט מאפשרות היעדרות זו?

ראשית, מהמחקר עולה כי הנשים אינן מצפות מהבן/הבעל לשמור על הקשרים המשפחתיים ("הוא כל היום בעבודה, הוא לא יודע כלום").

שנית, תחושת האמהות שהן איבדו את בן לרעייתן, הניאה את החמיות מלערב את הבן בקונפליקט, שכן הבן נתפס כנאמן לאשתו יותר מלאימו ("מה שתגידי לו - יגיע אליה"). הכלות הסכימו עם הנחה זו ("הוא מאוד אובייקטיבי, הוא אף פעם לא ניסה להגן על אמא שלו"). שלישית, החמיות נטו להימנעות מעירוב הבן בקונפליקט מתוך החשש שהדבר עלול להזיק ליחסיו עם רעייתו ולגרום בכך לגירושיו ממנה ("ואז מה אני יודעת את מי הוא יקבל אחר כך?").

הוצאת הגבר ממערכת היחסים עשויה להעיד כי למרות נטייתן הכללית של נשים להגדרת עצמן ויחסייהן דרך השתייכותן לאחרים (Johnson, 1988; Giligan, 1982), יתכן כי הקשר בין החמות והכלה שואב את מורכבותו באופן פרדוקסלי דווקא מתוך הצורך שלהן להגדיר את עצמן במערכת יחסיהן באופן עצמאי, תוך הוצאת הגבר ממערכת זו (Linn & Breslerman, 1996).

היעדרות הגבר ממערכת יחסי החמות והכלה תועדה גם במקומות אחרים (Cotterill, 1994; Spierlein, 2001), בהם נטען כי הגבר עצמו נוטה בדרך כלל להישאר מחוץ למאבק בין אימו לרעייתו, מבלי לנקוט עמדה, ולפתור את העניין כסכסוך נשי, אמוציונאלי, בלתי הגיוני ובלתי נחוץ.

פרידמן (1996) טענה שהגבר פוחד להתערב בקונפליקט, הן בשל הפיצול שהוא עושה בין שתי הנשים, והרגשת הבגידה באימו עקב העברת אהבתו (המינית) לאשה אחרת, והן בשל פחדו מכוון של הנשים, הנחשף במאבק זה. לטענתה, במערך היחסים המשפחתי, הגבר שואף לשקט ולהשבעת רצון שני הצדדים. אולם, ככל שטענות אלו הינן נכונות, הן עדיין מתעלמות מהיעדרותו של הגבר גם מיחסי משפחה אחרים, כמו הימנעותו ממעורבות בבעייתיות הקשורה לילדים (Di Leonardo, 1992; Gurman, 1999; Knudson-Martin, 1997; Walters, Tasker & Bechards, 2001). יתכן כי היעדרותו זו קשורה לתפקידי המין של גברים ונשים, ובעיקר לתפקיד הנשים כמטפלות באחרים, תפקיד הגורם להן לבטא רגשות אכפתיות ודאגה יותר מאשר הם מתגלים אצל גברים (Brody, 1999). מאבק הנשים מתוך תפקידים אלו, הסובבים סביב התפקיד האימהי כלפי הגבר, אכן נראה כמותיר אותו בסטטוס קורבני וילדותי.

מהמחקר הנוכחי עולה, כי כשהגבר היה בעל תפקיד פעיל ביחסים הבינדוריים, הדבר נמצא כמועיל ליחסי אימו ורעייתו. הכלה הצעירה שסיפרה שבעלה הגדיר את הגבולות המשפחתיים מול הוריו ("מאוד חשובים לו הגבולות עם ההורים שלו, שלא יבואו יותר מדך, שלא יתקשרו יותר מדי"), טענה כי הדבר הביא ליחסים קרובים יותר בינה לבין חמותה ("כשהוא עושה את זה, לי לפעמים לא נעים, אבל זה עדיף מאשר להיפך - הוא לקח על עצמו להיות הרע"). אפקט חיובי זה של מעורבות הגבר ביחסי החמות והכלה, מכוון לחשיבות הגדרת הגבולות המשפחתיים והאישיים.

6.8 פרקטיקה של גבולות

מימדי נראטיב ההתנגדות המוסרית של לין (Linn, 2001b) לא כללו את מימד הגבולות. דומה שאין הדבר מקרי. הנשים במחקרה, כמו הנשים במחקרה של גיליגאן (Gilligan, 1982), עשו את הבחירות המוסריות שלהן כמעט לבדן, ומתוך מיצוב עצמן על ידי יצירת גבולות ברורים עם הסובייקטים האחרים (אבי התינוק, משפחתן והחברה). למרות שמימד הגבולות יכול היה להיכלל בכל אחד מששת המימדים שהציעה לין, ובעיקר במימד ה"דרכים לעמידה נוכח קונפליקט", הוא הוגדר כנפרד במחקר זה, מתוך ההכרה בחשיבות סוגיית הגבולות למערכת יחסי החמות והכלה (Duvall, 1954, 1977).

לעומת מחקריהן של גיליגאן (1982) ולין (2001b) העוסקים בנשים בדילמה מוסרית הקוראת למיצוב אינדיבידואלי, החמיות והכלות במחקר הנוכחי נמצאו במיצוב זוגי נתון מראש (ואף כפוי), בו כל אחת מצאה עצמה כמוצבת מול האחרת מעצם קשרי הנישואין (של הכלה והבן).

העדר חופש הבחירה של הנשים לגבי המיצוב המשפחתי הנתון שלהן, מכוון את הפוקוס של יחסי הנשים מהמיצוב של חמיות וכלות במשפחה - לגבולותיו של מיצוב זה.

דובאל (1977, 1954) התמקדה בסוגיית הגבולות המשפחתיים ואי הסימטריה הבינדורית לגביהם, כמרכזיות בהבנת היחסים בין חמיות וכלות: היא טענה כי המטלה ההתפתחותית של בני זוג בראשית נישואיהם הינה הבניית גבולות ברורים ממשפחות המוצא שלהם. במחקריה, מצאה דובאל כי הכלה מעוניינת בגבולות ברורים יותר בין משפחות המוצא של בעלה ובין התא המשפחתי החדש, בעוד החמות מעוניינת לקיים גבולות גמישים יותר בין שתי תת-המערכות הללו, ואף ל"ספח" את המשפחה הצעירה לתוך המשפחה המורחבת. ממצאים אלו מעלים, לטענת דובאל, את הבעייתיות ביחסי חמות-כלה כבעייתיות של גבולות במערכת המשפחתית המורחבת.

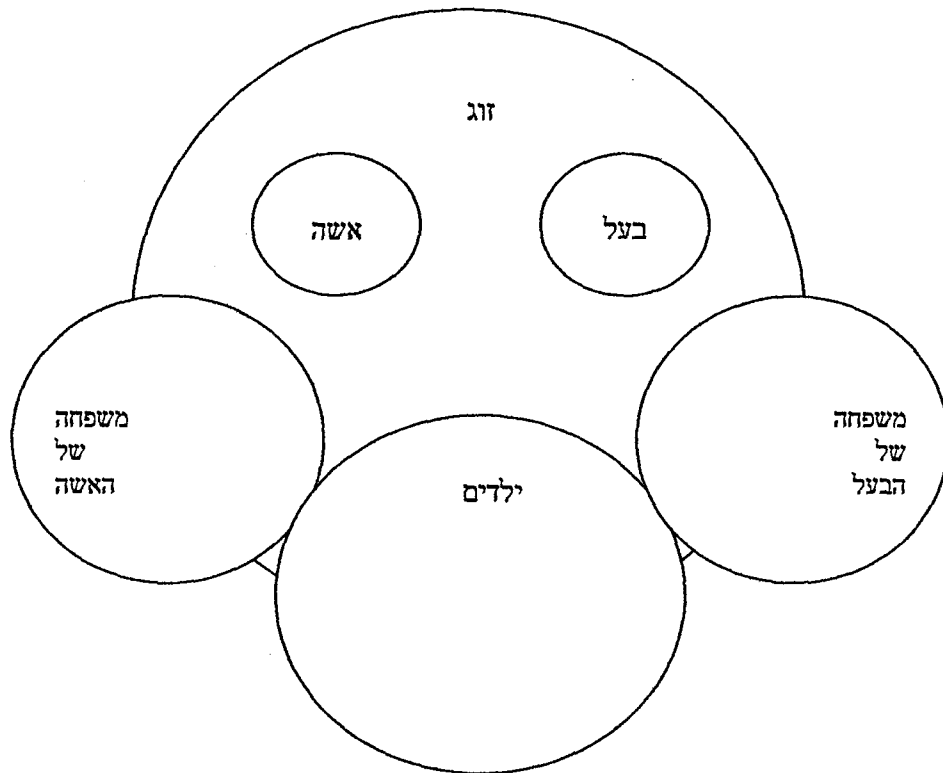
כיוון זה נמצא גם במחקרנו הקודם בנושא (ברסלרמן, 1993; Linn & Breslerman), שהעלה כי סוגיית הגבולות קשורה לשביעות הרצון של החמות והכלה מהיחסים ביניהן. סוגיית הגבולות נמצאה (ברסלרמן, 1993) כקשורה גם לאי סימטריה בינדורית ובינמינית לפיה, לאחר הנישואים, נשים קשורות יותר למשפחת המוצא שלהן ולאמהותיהן, מאשר גברים.

בעיית הגבולות - בנייתם ושמירתם - נמצאה כאחת הסיבות השכיחות לקונפליקטים משפחתיים (הנדריקס, 1994; מינושין, 1984). גבולות ברורים (אישיים, זוגיים ומשפחתיים) פירושם שכל אחת מהמערכות זוכה לזמן לעצמה, לפרטיות מספקת ולמרחב, שיאפשר לאותה מערכת להשקיע בצמיחתה ובהתפתחותה (רבין, 1991).

ממצאי המחקר הנוכחי אכן תומכים במרכזיות סוגיית הגבולות ביחסי חמות-כלה, ובאי-הסימטריה המאפיינת את החמיות (ותיקות וצעירות) והכלות (ותיקות וצעירות) לגבי הגבולות המשפחתיים והאישיים הרצויים. מהנראטיבים של החמיות במחקר זה עולה רצון לטטוש הגבולות בין שני התאים המשפחתיים ("אני חשבתי שנהיה משפחה אחת גדולה"). הנראטיבים של הכלות הראו העדפה לגבולות ברורים יותר ("עוד שלא עשיתי לזה סוף, הם היו באים אלינו כל יום"). על רקע זה, עלה הקונפליקט כעימות על הגבולות הרצויים ("פתאום באה מישהי - והופ, קובעת גבולות חדשים").

רבין (1991) הציעה תרשים המתאר את המערכות השלובות של הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים.

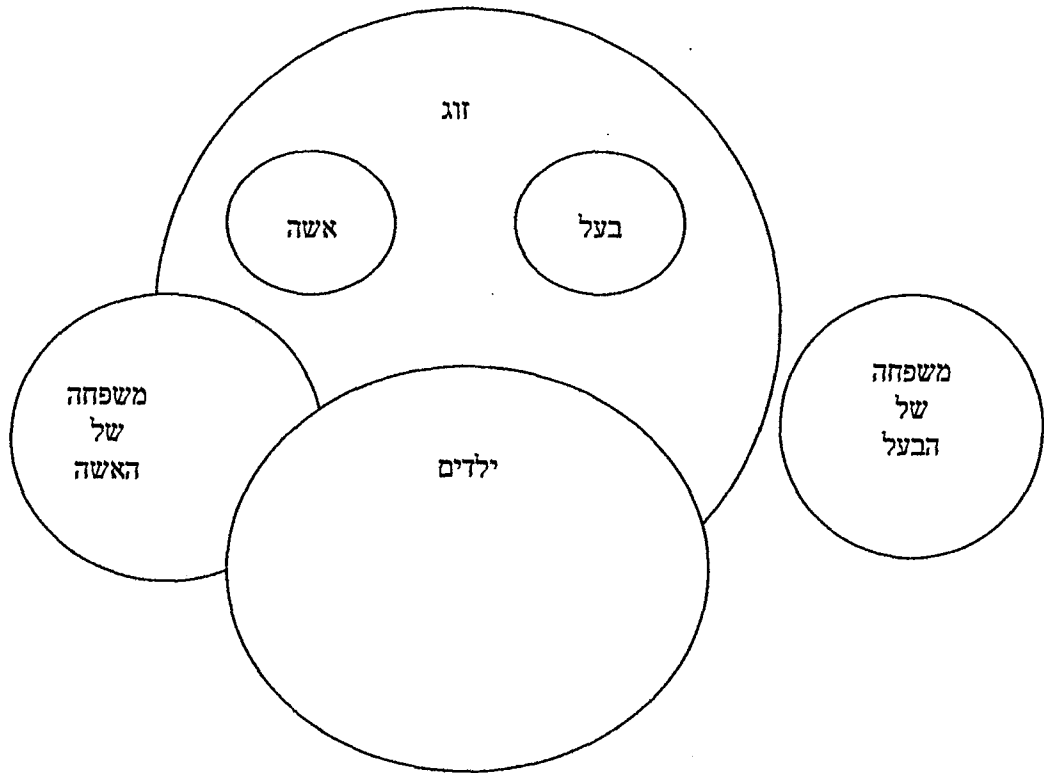
תרשים מס' 1: מודל המערכות השלובות של הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים של רבין (1991).

תרשים זה שהציעה רבין (1991) מתאר סימטריה מושלמת בין משפחת המוצא של הבעל ומשפחת האשה. אין התרשים מביא לידי ביטוי את הבדלים בין הורי הבעל והורי האשה ביחס לבני הזוג ולילדיהם. משום כך, נראה כי תרשים זה מהווה תמונת מצב אידיאלית של תת-המערכות במשפחה המורחבת, יותר מאשר הוא משקף את המציאות המשפחתית הקיימת, כפי שתוארה על ידי המשתתפות במחקר הנוכחי. ממצאי המחקר הנוכחי מעלים אי-סימטריה בקרבה של בני הזוג למשפחות המוצא שלהם, כפי שנמצא גם במחקרים האחרים בנושא יחסי תמות-כלה (ברסלרמן, 1993; Duvall, 1954; Cotterill, 1994).

ממצאי אי-הסימטריה של היחסים עם הורי הבעל והורי הרעיה מאפשרים להציע את תרשים הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים כתמונת המצב הקיימת בתרשים מס' 2.

תרשים מס' 2: מודל המערכות השלובות של הגבולות האישיים, הזוגיים, ההוריים והמשפחתיים - תמונת מצב

תרשים זה מתאר את הגבולות הקיימים, המשקפים הן את רצון הכלות בגבולות ברורים עם הורי הבעל ("בסך הכל אני מרוצה. אני מצלצלת פעם בשבוע, להגיד שבת שלום"), והן את תחושת הקיפוח של החמיות על הרחקתן מהתא המשפחתי של הבעל. קיפוח זה בולט עוד יותר על רקע קרבת הורי האשה למשפחת הבת ("הם נהנים גם מהבת שלהם וגם מהבן שלי, ואני מרגישה שאני פשוט מנותקת").

אי הסימטריה שנמצאה ברצונן של החמיות והכלות לקרבה או הימנעות מעלה, שהחמיות חשו יותר כאב ותסכול כשהיחסים מרוחקים ("בטח שהחמות סובלת יותר"), שכן על מנת לספק את רצונן הן זקוקות לשיתוף פעולה של הכלה. לעומת זאת, כלות שרצו עצמאות וקשר מרוחק יותר, יכלו לממש את רצונן ללא שיתוף הפעולה של החמות. תיעוד דפוס זה מאשר את מודל ההתקרבות-הימנעות הזוגי של נולר (Noller, 1993). מכאן, שביעות רצון של הכלות מהיחסים נראתה קשורה לעובדה שהגבולות המשפחתיים (הפיזיים או הפסיכולוגיים) התאימו לרמת הקרבה הרצויה להן, אך אין פירוש הדבר שהם התאימו לצרכי הקרבה של חמותן. טענת החמיות שהן מורחקות ממשפחת הבעל, נשענה גם על הבחנתן בהפליה בינן לבין אם הכלה. כיצד ניתן להסביר את ההבדלים בגבולות הרצויים לכלות עם אימן ועם חמותן ?

תיאוריית ה-object relation, אותה ייצגו בתיאוריה של צ'ודורו (Chodorow, 1978) מתארת את הגבולות בין אם ובת בפרט, ובין נשים בכלל, כגבולות גמישים ובלתי ברורים. משום כך, תיאוריה זו אינה מאפשרת להסביר את ההבדלים בגבולות הפיזיים והפסיכולוגיים שבין הכלה לאמה, ובין החמות לכלה.

צ'ודורו (Chodorow, 1994) שטענה שנשים חוות גמישות גדולה יותר מגברים בתחושת הסובייקטיביות שלהן ובגבולות שלהן עם אחרים, הניחה שכתוצאה מכך הקרבה הרגשית והצורך להיות בקשר עם אחרים הינם לגבי חלק ניכר מהנשים מימדים מרכזיים ממהותן האנושית (Chodorow & Contratto, 1992). המחקר הנוכחי מאתגר, אולי, את טענתה של צ'ודורו לגבי קיומו של "bonding" נשי. מהמחקר עולה כי קיים מאבק בין חמיות וכלות על גבולות וטריטוריאליות, הנוגע גם לתפקידיהן המשפחתיים, וגם לאי-הסימטריה ברצון לכינון הגבולות ביניהן. הכלה, בתפקידה כ"שומרת" הגבולות המשפחתיים (Cotterill, 1994; Duvall, 1977), מעוניינת בכינונם של גבולות ברורים ורחוקים בין חמותה ומשפחתה החדשה, בעוד החמות שואפת לגבולות עמומים יותר.

גבולות בינדוריים פירושם דרגים שונים בהיררכית הכוח. היילי (1984) טוען כי כאשר יש קונפליקט בין שני דורות, אדם אחד יוצר קואליציה עם אדם אחר נגד השווה לו. לדעת היילי, במשפחה המערבית, במיוחד בזמן של שינויים חברתיים מהירים, עמדת הכוח של הורי ההורים יורדת, והכוח נתון בידי ההורים ומומחים מקצועיים. טענות אלו של היילי (1984) מרמזות על בעיית הגבולות בין החמות והכלה כבעיה הקשורה גם לסוגיית הכוח המשפחתי, ומכוונות להכללתו של הגבר כצלע חשובה במשולש המשפחתי.

ארליך (2001) טוען כי מושג הגבולות הינו דו-ערכי: ככל שהוא עוזר בהגדרת המציאות והיחסים הבינאישיים, הוא מגביל ומצמצם את הבנתנו אותם. הבעייתיות, לדעתו, נעוצה בכך שגבולות הם בדרך כלל המשגה מושכלת, המבוססת על סימן ועל פירושו. לעיתים הגבולות נחווים נפשית, אבל פעמים רבות אופיים הפיזי והמוחשי עומד בניגוד לחוויה הנפשית. ארליך טוען כי כך גם ה"אחרות": קל לייחס "אחרות" לכל מה שמחוץ לגבולות העצמי. אולם ה"אחר" אינו רק זה שמופיע מעבר לגבולות עצמיות; הוא יכול להיות גם ה"אני הלא מודע", ועל כן ניתן למקם את ה"אחר" שבתוכי מעבר לגבולות של המודעות או של האני. על פי ארליך (2001) גבולות הינם, במידה מסויימת, פרי יצירתו של הסובייקט, אשליה חיונית שהוא יוצר ושלאורה הוא מנווט וחי, בין שהדבר קורה בצורה מודעת ובין שלא. ברצותו, הסובייקט מציב ומקיים גבולות, וברצותו - ממיס אותם ומתעלם מהם.

הגבולות אותם הגדירו הכלות במחקר הנוכחי נגעו לארבעה מישורים:

- א. גבול פיזי - "לא רואה אותה יותר מדי";
- ב. גבול קומוניקטיבי - "היא בטלפון, ואני שמה אותו על השולחן";
- ג. גבול רגשי-פסיכולוגי - "היום אני לא מרגישה אליה כלום";
- ד. גבול תפקידי - "היא אמא שלו, לא שלי".

הגבולות אותם הגדירו החמיות במחקר הנוכחי, נוגעים גם הם בארבעה מישורים אלו, אולם הם נתפסו על ידי החמיות כתוצר של פעולת הכלה:

- א. גבול פיזי - "אם לא רוצים אותי, אני לא באה יותר";
- ב. גבול קומוניקטיבי - "גם היא יכלה להרים אלי טלפון";
- ג. גבול רגשי-פסיכולוגי - "היא בסך הכל רק הכלה שלי";
- ד. גבול תפקידי - "אני לא מוכנה שיקראו לי רק כשצריך כסף או מטפלת".

בהשוואה לגבולות האקטיביים שציינו הכלות, הגבולות שציינו החמיות נראים כמעידים על פסיביות ותחושת עלבון של "אחר" שהודר מהמערכת המשפחתית. זאת, למרות טענת ארליך (2001) כי גבולות יכולים לעזור בגיבוש העצמי או בגיבוש הזהות הקבוצתית, בהבחנה ובהבדלה שהם יוצרים בין הפרט או הקבוצה ובין האחרים. לדעת ארליך (2001), גבולות הם גם נקודת מפגש חשובה, מקום בו צדדים שונים יכולים להיפגש ועושים זאת. לעיתים גבולות מאפשרים וכוללים "שטח הפקר", תחום שאינו תחת שיפוטו של אחד הצדדים בצורה ברורה ומובהקת.

במחקר הנוכחי ניתן לאתר שני "שטחי הפקר": תחום היחסים עם הגבר (הבעל/הבן), אשר בו מתרחש המאבק המרכזי בין שתי הנשים, ותחום היחסים עם הילדים/הנכדים, אשר בו נראה כמתרחש מאבק (קצר יותר) נוסף. על פי הנראטיבים של הנשים במחקר, גם בהתמודדות על מיצוב יחסיה עם הנכדים, יוצאת החמות כשידה על התחנתונה ("אנחנו סבתא סוג ב"). גבולות החמיות עם הנכדים הובנו, על פי הממצאים, כבר עם הולדת הנכדים, כאשר החמות נדחקה החוצה לא רק על ידי הכלה, אלא אפילו על ידי הוריה ("אבא של כלתי אמר לי לא לגעת בילדה כי היא ישנה כרגע. מאז לא באתי יותר").

מכל האמור לעיל, סוגיית הגבולות והגדרתם הינה סוגיה הדורשת משא ומתן והכרה בהיררכיה של הגבולות: אישית, זוגית, הורית ומשפחתית (רבין, 1991). אולם יישומה של הגדרה והבנייה זו של הגבולות, אינה פשוטה, מאחר והיא מערבת סוגיות נוספות כגון יכולת ליחסים עם אחרים, פרקטיקה של רגשות, "אחרות", כוח, שפה, ידע ולקייחת אחריות על דפוסי הקשר. סוגיה זו הופכת למורכבת אף יותר ביחסי החמות והכלה, נוכח אי-הסימטריה ברצונות של הנשים להגדרת הגבולות ביניהן ובין שתי המערכות המשפחתיות (הגרעינים והמורחבת).

אי-הסימטריה ברצון לגבולות האישיים בין חמיות וכלות, תועדה כבר במחקר ה-M.A. (ברסלרמן, 1993) כמורכבת ורב-מימדית: הגדרת החמיות את ה"אני האידיאלי" שלהן כנוטה להתקרבות (connected), נתפסה על ידי הכלה כמאיימת ובעלת פוטנציאל לפריצת גבולות; הגדת הכלות את ה"אני האידיאלי" שלהן כנוטה להתרחקות (separate), נתפסה על ידי החמיות כעויינת ומרמזת על גבולות קשיחים ורחוקים. כיוון זה הועלה גם על ידי דובאל (Duvall, 1954, 1977), שמצאה כי חמיות הואשמו על ידי כלות בהתערבות מוגזמת, שנתפסה כחדירת גבולות, בעוד הכלות הואשמו על ידי החמיות ביחס אדיש וקריר, שנתפס כמסמן גבולות מרוחקים ונוקשים. היותם של גבולות אישיים ומשפחתיים מימד מטאפיזי (אבסטרקטי) ואף סובייקטיבי (רוזנברג, 1998), מכוון את הדיון אל סוגיית ההאשמה של הנשים זו את זו, ואת עצמן.

6.9 פרקטיקה של האשמה

מימד זה, שיכול היה להיכלל במימד "פרקטיקה של רגשות" או "דרכים לעמידה נוכח קונפליקט", הוגדר בנפרד (כמו מימד ה"פרקטיקה של גבולות") במחקר זה, מתוך ההבחנה בשכיחותו הרבה ובייחודיותו בנראטיב ההתנגדות של חמיות וכלות.

בתוך טווח הרגשות האנושיים ניתנת לאחרונה תשומת לב רבה בתחום הטיפול המשפחתי ל"האשמת העצמי" (self blaming) וה"אשמת האחר" (other blaming), המשקפים את ייחוס הבעייתיות ביחסים או באירועים לעצמי או למישהו אחר (Besharat, Eisler & Dare, 2001). האשמת העצמי מלווה ברגש בושה, והאשמת האחר מלווה ברגש כעס ובביקורתיות (מאסלין, 1996; Besharat, Eisler & Dare, 2001).

בהשוואה לרצף מימדי ההתנגדות המוסרית של לין (Linn, 2001b), מימד זה נראה כיוצא דופן ואולי אף כפתולוגי כתחום של התנגדות. ייחוס האשמה לעצמי הינו קבלת השיח הדומיננטי ולא התנגדות לו, ואילו ייחוס ההאשמה לאחר, במקרה שלנו לחמות או לכלה, הינה גם היא ראיית היחסים מתוך אותו שיח הגמוני (או אולי אותה גיאוגרפיה של אפשרויות) הדן את הנשים ליחסי קונפליקט. אולם, כיוון חדשני זה נראה חשוב למחקר הנוכחי מסיבות אחדות:

- א. קול זה עלה מתוך הנראטיבים של הנשים שבמחקר.
- ב. "האשמת עצמי" נמצאה כמנבאה הסתגלות טובה יותר ליחסים בינאישיים מאשר "האשמת האחר" (Lambert, 2001).
- ג. לשני סוגי ה"האשמה" ישנה אינדיקציה משמעותית לגבי הטיפול המשפחתי והתרת הקונפליקט: אם כל צד מאשים ומבקר את השני, ואינו מקבל על עצמו חלק מהאחריות לבעייתיות, הטיפול אינו יכול להתקדם, והיחסים נשארים "תקועים" (Besharat, Eisler & Dare, 2001).

איתורו של רגש זה מופק מתוך האזנה לתוכן הדברים הנאמרים ולטון של הקולות (Parkinson, 1999). מהאזנתנו לדברי הנשים שבמחקר בזמן הראיונות ובעת שיכתובם, אכן עלו קולות מבקרים ומאשימים של חמיות לכלות וכלות לחמיות. קולות אלו לא הופנו כלפי הבן/הבעל. הבחנה זו מכוונת לטענתו של בורק (Burke, 1965) ש" A way of standing is also a way of seeing and not seeing" (בתוך: Linn, 2001b, עמ' 4) ומעלה שאלות כמו מתי ה"האשמה" נראית כהאשמה עצמית, ומתי כהאשמת הזולת? מדוע אנו מעדיפים לראות ביתר קלות את האחר כאשם? מה אנו מעדיפים שלא לראות?

"האשמת האחר" על ידי הכלות, כלומר האשמת החמיות בבעייתיות היחסים, אינה מפתיעה נוכח הדומיננטיות של "מיתוס החותנת" ו"האשמת האם" (Caplan, 2000; Duvall, 1954; Spielrein, 2001). תפיסות אלו שכיחות באמונותיהם של יחידים ואף של מטפלים מקצועיים, ונובעות מהתיאוריות הפסיכולוגיות והסוציולוגיות הדומיננטיות (McNab & Kavner, 2001). "האשמת האם" הינה תפיסה

המושגית עמוק בתרבותנו, עד כי רק לפני שני עשורים הוסרה מעל האמהות האחריות לאוטיזם ולסכיזופרניה של ילדיהן (Hare-Mustin, 1988; Heinemann, 2000). כיוון זה מאפשר להבין את התנגדות החמיות לסיווגן כ"חמיות" ולהשתתפותן במחקרי חמות-כלה (ברסלרמן, 1993), שכן הדואליות של הכוח של האמהות מחד, והאשמתן בפתולוגיות של יחידים ויחסים בכלל, לוכדים אותן בין האשמה ובושה (McNab & Kavner, 2001).

הנראטיבים של הנשים במחקר הנוכחי מעלים כי שני דפוסי האשמה מתקיימים ביחסי חמות-כלה. "האשמת האחר" נמצאה בכל הקבוצות הנחקרות ("אם היה בה קצת יותר נועם..."). "האשמת עצמי" נמצאה רק בראיונות האישיים שנערכו עם החמיות הותיקות ("אולי גם לי יש חלק בזה. אולי הייתי צריכה להזמין אותם אלי לארוחת ערב"). ממצאים אלו מעלים את השאלה: מדוע בראיונות הקבוצתיים נטו החמיות הותיקות (כמו שאר הנשים בקבוצות האחרות) להאשים את ה"אחרת" (הכלה במקרה זה) בבעייתיות, ואילו בראיונות האישיים הן לקחו על עצמן חלק מהאשמה?

תשובה אפשרית לשאלה זו נמצאת בטענת עלי ועמיתיו (Ali, et al., 2000), הטוענים כי תברים בקבוצות הנמצאות בעמדה גבוהה (high-status group members) נוטים להאשים את הזולת בכישלון היחסים ביניהם, בעוד דווקא קורבנותיה של אלימות משפחתית נוטים להאשמה עצמית. עלי ועמיתיו מצאו כי נשים בעלות דימוי עצמי נמוך ומימדי דיכאון גבוהים - נטו יותר להאשים את עצמן ביחסים לא תקינים לאורך זמן. ממצאים אלו עשויים להסביר את נטיית החמיות הותיקות לקבל עליהן את האשמה בכישלון היחסים בראיון האישי בדימויין העצמי הנמוך של חמיות בתפקידן המשפחתי, ואת תחושת הקורבנות שלהן הבולטת יותר בראיון אישי, לעומת תחושת כוחן המועצמת בראיון הקבוצתי. טענתו של למברט (Lambert, 2001) כי האשמה עצמית מנבאה הסתגלות טובה יותר לקונפליקט, משקפת אולי, את ההסתגלות לקונפליקט הפנימי של החמיות, ולא-דווקא לקונפליקט החיצוני עם הכלות ("יכול להיות שהייתי צריכה לדבר איתה, אבל אני מעדיפה לא לשמוע דברים שאולי לא ימצאו חן בעיניי").

למימד זה, נראה כי חשוב להוסיף את סוגיית האשמת ה"אחר" כמצע להשלכה, מעין כתם רורשך עליו מושלכים פחדים ורגשות בלתי-מודעים (רוזנברג, 2001). מנקודת מבט זו, נראה כי הסטריאוטיפ של החמות ממצב אותה להיות שונה ("אחרת") לא עבור עצמה, אלא עבור אחרים.

סארטר (Sartre, 1976) ניתח באופן דומה את יחסו של האנטישמי אל היהודי, וטען כי היישות היהודית הועמדה כמכלול חסר זהות, כחלקים מפאזל, שהוא כשלעצמו חסר תמונה לחלוטין. לפיכך, טוען סארטר (1976), להיות יהודי פירושו להיות חלק מהפאזל, אך במטרה להיות שונה מכולם: לשמש מוקד מעוות ושילי להזדהות (מתוך שלילת ה"אחר"), ליצירת לכידות חברתית. נקודת המבט שמציע סארטר מחברת את מושג ה"אחרות" עם עיוות הסובייקט ה"אחר" ו"דעות קדומות".

אנו מציעים לחבר מושגים אלו גם עם תופעת ה"האשמה" (של האם והחמות), שכן הם נראים כמתקיימים כולם במיתוס הסטריאוטיפי השכיח לגבי נשים כחמיות (וכחותנות). מתוך נקודת מבט זו, החמות במשפחה אינה רק עוד אשה "אחרת", אלא יכולה להחשב כמקבילה ליהודי שאינו יכול להיחלץ מ"אחרותו" במשפחת העמים לאורך הדורות.

הדיון במימד ה"האשמה" מעלה את חשיבותו להבנת הקונפליקט בין חמיות וכלות שקונפליקט של אחריות, "אחרות" ומיתוסים. מעבר לכך, יתכן כי למימד זה קיימת חשיבות רבה לתחום הטיפול המשפחתי בקונפליקטים הקשורים לסוגיית חמות-כלה. בעוד הקונפליקט מתואר בדרך כלל כקונפליקט הנוגע לגבולות המשפחתיים ולהאשמת החמות כמתקשה לשמור עליהם (Barash-Shapiro, 2001; Bryant, Conger & Meehan, 2001), הרי ששינוי נקודת המבט לגבי ה"אשמה" בקונפליקט, מכוון לחלוקת אחריות רבה יותר גם לבני משפחה אחרים ב"משולש" המשפחתי - לכלה ולבן.

6.10 השיח הייחודי של חמיות וכלות

פרק הדיון עסק בששת מימדי התוכן של לין (Linn, 2001b), כמו גם במימדים הייחודיים לשיח החמיות והכלות: "פרקטיקה של גבולות" ו"פרקטיקה של האשמה". הנראטיבים של הנשים העלו בכל המימדים הללו את הסיבות שייחסו נשים אלו ליחסים תקינים או בעייתיים בין חמיות וכלות. בחינת סיבות אלו מעלה הבדלים בין אוכלוסיית החמיות לאוכלוסיית הכלות באשר לגורמים לבעייתיות או תקינות היחסים.

הסיבות שנתנו החמיות ליחסים תקינים עם כלתן לימדו על ייחוס סיבות אלו לעצמן בלבד ולא לכלות. החמיות סברו כי יכולתן לשמור על גבולות ברורים בין שני התאים המשפחתיים (משפחת הבן והמשפחה המורחבת) תרמו לתקינות הקשר. כמו כן העלו החמיות מאפיינים אישיותיים שלהן, כמו יכולתן להבליג על נושאים בעייתיים ("יש דברים שאני רואה ולא מוצאים חן בעיני, אבל אני לא מגיבה עליהם"), ויכולתן להעניק אהבה לכלה, כתורמים לאיכות הקשר. סיבה נוספת שהעלתה אחת החמיות היתה היכרות רבת שנים עם הכלה, עוד בהיותה ילדה, בת כיתה של בנה, וביקוריה התכופים בבית הורי הבן ("אני מכירה אותה עוד בתור ילדה בת 13, כשהיתה מכינה אצלנו שעורים. היא ממש גדלה בבית שלנו").

הסיבות שנתנו הכלות ליחסים תקינים עם חמותן לימדו על ייחוס סיבות אלו ליכולתן להבנות גבולות בין שני התאים המשפחתיים, ומסוגלותן שלהן לייצר ולשמור יחסים טובים ("נכון שיכולתי להיעלב, אבל לא נתתי לעצמי"). הכלות העלו דמויות משפחתיות התורמות ליחסים התקינים - אם בנוכחותם ואם בהיעדרותם: הבעל ("הוא לקח על עצמו לשמור על הגבולות עם הוריו, ואני יכולה להיות הטובה"); אם הכלה ("לי מגיל צעיר אין אמא, אז לא היה לי למה להשוות"); הבת של הכלה ("הוא בן יחיד, אז היא רואה בי את הבת שלא היתה לה").

הסיבות שנתנו החמיות ליחסים בעייתיים עם כלתן לימדו על ייחוס סיבות אלו לכלה (כאשר החמיות רואיינו בראיון קבוצתי) כמו גם לעצמן (במהלך הראיונות האישיים). הסיבות הקשורות לכלה בבעייתיות היחסים נגעו להאשמתה בהרחקת הבן מהוריו ("מאז שהיא בתמונה היחסים כבר לא כמו שהיו"), להיותה דרשנית וחומרית ביחס לכסף ("כשזה מגיע לכסף - הכל משתנה"), ולתכונות אישיותיות שלה ("היא טיפוס דיכאוני", "היא פשוט רעה", "היא קיבלה מהבית חנוך שגרם לה לא להיות מסוגלת לתת אהבה ולקבל אהבה"). חמיות אחדות סברו כי הכלה מאויימת מפניהן, בין אם בשל הקשר הטוב של האם ובנה, ובין אם בשל תפיסתה את עצמה כנחותה ביחס לחמות ("היא אמרה לו בפירוש שהיא מאויימת ממני. כנראה בגלל האישיות, החוזק שלי"). החמיות העלו טענות על מרכזיות ה"סטיגמה" של

החמות לגבי תפיסתה המוקדמת כבעייתית, תפיסה המביאה את הכלה להתרחקות ולהתגוננות ("הן אומרות שאם לפי הסטיגמה החמות צריכה להיות רעה - הן יהיו עוד יותר רעות").

מעבר לסיבות הקונקרטיות שהעלו החמיות לבעייתיות הקשר עם הכלה, בלטו אצלן גורמים "טבעיים" ו"בלתי ידועים". החמיות טענו שהיחסים נידונו מראש להיות בעייתיים, כי "כלה לא יכולה לאהוב את חמותה" - כמעין אקסיומה שאין צורך להסבירה. יחד עם זאת, כאשר החמיות לא יכלו להסביר את קיום הבעייתיות באירוע או גורם קונקרטי, הן ראו זאת כבעיה, שכן במקרה כזה הן לא ידוע כיצד עליהן להגיב ("אני עד היום שואלת את עצמי מה אני עשיתי לה. מה קרה שהיא הפסיקה לדבר איתי").

בראיונות האישיים העלו החמיות גורמים נוספים העשויים לתרום לבעייתיות הקשר, והקשורים להאשמה עצמית ("יכול להיות שגם אני לא הייתי הכי בסדר").

הסיבות שנתנו הכלות ליחסים בעייתיים עם חמותן לימדו על ייחוס סיבות אלו לחמיות בלבד. הן טענו כי שורש הקונפליקט נעוץ באי יכולתה של החמות לוותר על בנה ("אחרי שהיא השקיעה בו כל כך הרבה, היא מצפה לקבל בחזרה, ולכן היא לא יכולה לקבל את זה שהיא לא במקום הראשון אצלו"). הכלות טענו לחוסר יכולת של החמות לקבל את הגבולות החדשים עם משפחת הבן, כמו גם את הקושי שלה לקבל את הכלה כראויה לבנה ("אם הוא כבר התחתן בגיל מאוחר, אז למה לא עם רופאה?").

מתוך תפיסתן את הבעייתיות כנובעת מהחמות בלבד, טענו הכלות כי חמות טובה היא "אחת שרק נותנת ולא מתערבת". מתוך כך, נראה כי יחסים טובים קשורים לגבולות ברורים אך גמישים (Goldberg & Goldberg, 1977; Duvall, 1996a, b), ויחסים בעייתיים קשורים להאשמת הזולת.

האשמת ה"זולת" הן על ידי החמיות והן על ידי הכלות לא כוונה כלפי הגבר (הבן/הבעל) כאחד הגורמים לקיומה של הבעייתיות. לעומת זאת, אמה של הכלה הואשמה לא פעם כמפריעה לקשר בין הכלה וחמותה ("רק לאמא שלה היא מספרת הכל").

הסיבות ליחסים טובים נראו כקשורים בעיקר ליכולת להבניית גבולות (על ידי הכלות) או לקבלתם (על ידי החמיות), בעוד יחסים בעייתיים נמצאו כקשורים הן לגבולות בעייתיים והן להאשמה: האשמת הזולת (הן על ידי חמיות והן על ידי כלות) והאשמת עצמי (רק על ידי חמיות).

ההאזנה לשיח של החמיות והכלות ולסיבות שנתנו להיות היחסים תקינים או בעייתיים, העלתה את סוגיות ה"אחרות", הגבולות וההאשמה כתימות מרכזיות בנראטיבים שלהן, ולימדה על הקושי של הנשים להשתחרר מהשיח של האחר, השיח הפטריארכלי.

פרק 7 - יחסי חמות-כלה: סיכומים

7.1 המלצות למחקרי המשך

1. נוכח הפתיחות והכנות שגילו הנשים הנחקרות במתודולוגיה המחקרית של קבוצות מיקוד (focus groups), נראה כי ניתן להמליץ על המשכת המחקר בנושאים רגישים ובעלי משמעויות רגשיות, בהליך מחקרי זה.
2. להבנת השיח המעורב של חמיות וכלות, מומלץ לקיים קבוצת מחקר מעורבת של חמיות וכלות (לאו-דווקא זוגות משפחתיים, שכן לצימוד של כלה וחמותה האמיתית ישנן מגבלות של אמינות הדיווח).
3. על פי המקום המרכזי שקיבל הגבר בסיפורי הנשים, וההבחנה בהיותו "צלע במשולש משפחתי", חשוב לשלב את הקול הגברי במחקר המשך.
4. לאור ההבדלים שעלו בין אוכלוסיות הנשים על פי גילן (ולא על פי תפקידן), ולאור ההשפעה המשוערת של השינויים החברתיים על יחסי חמות-כלה, נראה כי יש מקום להמשיך ולחקור את ההבדלים בכיוון זה, ואף לחקור אמהות לבנים שטרם נישאו, אך חיים עם בת זוג.
5. הקשר שעלה בין הבעייתיות ביחסי חמות-כלה והגינדר, מעורר עניין בבחינת היחסים בתוך משפחות חד מיניות: כיצד מתקיימת מערכת היחסים בין בנות זוג לסביות ואמהותיהן של בנות הזוג, כאשר אין גבר המעורב ביחסים?
6. הפיתוח התיאורתי העדכני של רגש "האשמת האחר" והבנת חשיבותו להתרת קונפליקטים משפחתיים (Besharat, Eisler & Dare, 2001), מכוון לכלול מימד רגשי זה בשאלות המופנות לנשים בעת הראיונות.

7.2 יישומים טיפוליים וחינוכיים

"נחמד להאשים את הנשים בכל דבר שקורה במשפחה, ונטיל אחריות על הגברים כמו על הנשים, לגבי איכות חיי המשפחה. נכיר בכך, שלשתיקותיהם ולהיעדרויותיהם של הגברים יש השפעה עמוקה ורבת עוצמה על האנשים בסביבתם, באותה מידה שבה משפיעות מילים והתערבויות של נשים" (טאבריס, 1995, עמ' 261).

ממצאי מחקר זה עשויים להצביע על כיוונים אפשריים בתחומי המניעה, החינוך והטיפול בתחום חיי המשפחה:

1. הגדרת הקונפליקט כבעיה אוניברסלית ושכיחה, הנובעת מתהליכים משפחתיים הקשורים לתפקידים המיניים ולא-דווקא ממבנה האישיות של הנשים המעורבות בו - עשויה להקל על הקונפליקט. הגדרה כזו מסירה את ההאשמה בקונפליקט מפרט זה או אחר במשפחה (reframing), ובכך מקלה על העיסוק והטיפול בו.
2. שילובו הפעיל של הבעל בקביעת גבולות המשפחה החדשה נראית כהמלצה העשויה למוער את הקונפליקט בין שתי הנשים. כאשר הבן לוקח על עצמו את הגדרת הגבולות המשפחתיים החדשים, הדבר עשוי להתקבל באורח קל יותר מאשר אם הגדרת הגבולות נתפסת כמאבק כוחות בין שתי הנשים.
3. המלצה לבן לתגבר את מערכת יחסיו עם הוריו ברמה האישית, בנפרד מרעייתו, על מנת להקל על תחושת האובדן של אימו, ומכאן להועיל ליחסיה עם הכלה.
4. המלצה לחמיות ולכלות לקיים משא ומתן על כיוון היחסים בנייהן ומיצובן זו כלפי זו, מתוך ההבנה שנישואי הכלה ובנה של החמות מעלים אספקטים משותפים רבים בחיי היומיום שלהן.
5. בטיפול משפחתי - בחינת רגש "האשמת האחר" ככלי להגברת האחריות האישית של כל צד בקונפליקט.
6. למניעת ציפיות מוקדמות לבעייתיות בקשר עם החמות (בבחינת נבואה המגשימה את עצמה), יש להתייחס באופן רציני להטמעת הנושא בתוכניות הלימודים של "חינוך לחיי משפחה" ובלמודי מיגדר. במסגרות אלו יש לעודד התייחסות ביקורתית לסטריאוטיפ המעוות של החמות כאל מנגנון דיכוי של נשים מבוגרות בפרט, ואפליית נשים על רקע תפקידי מין, בכלל.
7. עידוד גישה ביקורתית כלפי הביטוי הפולקלוריסטי והתקשורתי השלילי והתוקפני לגבי נשים בתפקידי חמיות וחותנות, כפי שמקובל כבר כיום לגבי סטיגמות ובדיחות גזעניות ועדתיות.

7.3 מגבלות המחקר

1. מדגם סלקטיבי

המדגם של הנשים שהשתתפו במחקר לא היה מקרי לחלוטין, כפי שמאפשרים עקרונות החקירה ב"קבוצות מיקוד" (Morgan, 1996). שתי קבוצות החמיות היו לקוחות ומכרות של אם החוקרת, וקבוצת הכלות הצעירות עבדו כולן בלשכה לשירותים חברתיים. יתכן שלאיפיונים אלו היו השלכות על ממצאי המחקר, אם כי לא ברור אילו.

בנוסף, אוכלוסיית המחקר מנתה נשים ממשפחות יהודיות, חילוניות ותקניות בלבד. אומנם ההומוגניות היחסית של הנשים (גיל, מצב סוציאקונומי, השכלה) היתה חשובה בשל מספר המשתתפות המצומצם בכל קבוצה (Brotherson, 1994), אך היא עלולה להגביל את מסקנות המחקר.

2. גודל המדגם

גודל המדגם נקבע בעיקר לאור הרצון ליצור קבוצה אינטימית, לא גדולה מדי, שתאפשר נינוחות ופתיחות של המשתתפות (סונהיים, 1995). הגבלת מספר המשתתפות בקבוצה איפשרה חילוץ ברור יותר של הקולות, אך לא איפשרה מתן ייצוג רב יותר לנשים הנחקרות.

3. ניתוח הנתונים

ניתוח התוכן של סיפורי הנשים והראיונות נעשו על ידי חוקרת אחת בלבד (Goodson & Sikes, 2001), עובדה הטומנת בחובה אפשרות להטייה.

7.4 תרומת המחקר

1. תרומה יישומית-טיפולית

המחקר מעלה את הצורך בהגדרה מחודשת של סוגיית יחסי חמות-כלה בתחום המשפחה: טיפול ויעוץ משפחתי, הדרכה בחיי משפחה, חינוך לחיי משפחה וכד'. הגדרה זו צריכה לכלול בחינה ביקורתית של "האשמות החמות" בנוגע ליחסים עם כלתה, ומתן תשומת לב לגורמים החברתיים והתרבותיים המשפיעים על היחסים.

כן מעלה המחקר את הסיבות לבעייתיות הקשר ואת הגורמים לתקינותו. מתוך כך, מכונן המחקר להמלצה לקיום דיאלוג משפחתי משותף (משא ומתן) על האספקטים הקונקרטיים של הקונפליקט המשפחתי, וכן על הגברת מעורבותו של הגבר ביחסי אשתו ואימו, על מנת להקל על העימות הישיר בין הנשים.

תרומה חברתית

.2

המחקר מסמן את הקשר ההדוק בין ספירות הכוח הנשיות והגבריות (Linn, 2001b), ואת ההכרה באספקט החברתי-תרבותי כמשמעותי ליצירת הקונפליקט ביחסי חמות-כלה. המחקר מלמד כי חלק מהבעייתיות קשור ל"אחרות" הנשית בחברה, ול"התנגדות" הנשים למיצובן זה. הכרה זו מאפשרת לחלץ את הקונפליקט ממיקומו האישי למיקומו החברתי, ומכוונת את הפרספקטיבה בה צריכים יחסים אלו להבחן - לכיוון שונה. סדר היום הפמיניסטי, המתעניין בדיכוי הנשים, נראה כמחוייב להתעניין גם בדיכויין הסטריאוטיפי של נשים על רקע היותן חמיות (וחותנות).

תרומה מחקרית

.3

המחקר מביא את קולן של נשים בתפקידי חמיות וכלות, שלמרות מרכזיותם במשפחה המורחבת, לא קיבלו עד כה תשומת לב רבה. תשומת לב זו חיונית להכרת עולמן של נשים ואמהות בחברה בכלל, ובמשפחה בפרט. מתן "קול" לחמיות, משמע מתן נוכחות ומקום לנשים אלו מעבר לבדיחות ולעוקצנות, ובחינת מורכבות עולמן של נשים לאורך שלבי החיים. השימוש שנעשה בעבודה זו בראיון הקבוצתי (focus group) נמצא כמקל על חילוץ הקול הנשי בסוגיה מורכבת זו, ועל כן ניתן להמליץ על הרחבת השימוש בכלי מחקר זה בנושאים בעלי רגישות.

7.5 סיכום

"כל כך רציתי שיהיה טוב. השתדלתי בכוח. אמרתי, אני אעשה שלושה דברים: לא לשמוע, לא לראות ולתת. זה לא עזר. כנראה תיאוריה ורגש זה לא הולך ביחד" (בלה, חמות ותיקה).

עבודת מחקר זו, התמקדה בתופעת היחסים הבעייתיים בין חמיות וכלות, ונעשה בה ניסיון להבינם תוך הקשבה לסיפורי הנשים הללו כנראטיב של התנגדות מוסרית (Linn, 1996, 2001b). ניסיון זה נעשה בעקבות מחקריה החדשניים של לין על קונפליקטים מוסריים של נשים וגברים במצבי לחץ בספירות מיגדריות מסורתיות כמלחמה (ספירה גברית) ומשפחה (ספירה נשית) (Linn, 1997, 2001b).

לדעת לין (2001a), הייצוג השכיח של הספירה המשפחתית בספרות הפסיכולוגית כמקום של הרמוניה ואהבה (Brody, 1999), ולרוב, באופן אנטגוניסטי לספירת המלחמה - כמקום של אלימות (Linn, 1997) - הינו בעייתי. בעייתיות נוספת נמצאת בנטיית הספרות הפמיניסטית המסורתית לייחוס כישורי עשיית שלום לנשים בספירה המשפחתית, כמו גם בספירה הציבורית (Yob, 2000). יתר על כן, האלימות במשפחה מתועדת כקיימת כלפי קשישים, נשים וילדים (Ali et al., 2000), אך לא כתוצר של קונפליקטים בין נשים ובין עצמן.

לין טוענת כי אין לראות את ספירות המשפחה והמלחמה, כמו גם את המיגדר של מקבלי ההחלטות, כבעלי גבולות מובחנים ומוגדרים, אלא כרצף. טענה זו מאפשרת מעבר גמיש בין ספירות ובין מינים (Walker, 1999). לין רואה רצף בין נראטיב ההתפתחות המוסרית של גברים-חיילים סרבני מצפון בעת מלחמה (Linn, 1989, 1996), וסיפורי התנגדות מוסרית של נשים בספירת המשפחה (Linn, 2001b), בין אם הן חוות דילמת הפלה, נישואין, לידה או יחסי חמות-כלה. לדעתה, חקר קבלת החלטות מוסריות (בעת שלום ומלחמה כאחד) מחייב בחינה לא רק של מורכבות הקול המוסרי, כפי שהציעה גיליגאן (Gilligan, 1982), אלא גם של מיצוב (positioning) העצמי (Linn, 2001b). אופן מיצובו של העצמי המוסרי, הוא אשר הופך את הקול המושמע לנראטיב של ההתנגדות המוסרית. בכך מסתמכת לין על הקמן (Hekman, 1995), הטוענת כי להתנגד פירושו להשמיע קול מוסרי ("to have a moral voice is to assume a position of resistance", p. 148).

גם גיליגאן (Gilligan, 2001) בתוך (Linn, 2001b) רואה בכיוון מחקרה של לין על נראטיב ההתנגדות המוסרית, מרחב תיאורתי המאפשר רגישות רבה יותר להבנת "הקול האחר", כפי שהיא מציינת: "The study of psychological resistance reminds us of our capacity to function as moral agents" (עמ' VI).

כיוון מחקרי זה נתמך במקביל על ידי מחקרים חדישים (Jaffee & Hyde, 2000; Hekman, 2000), אשר זונחים אט-אט את ההגדרה המיגדרית הנוקשה המבחינה בין גברים ונשים, והמחוייבות לנוכחותו של כל מין בספירה המוסרתית שלו (למיש, 2001; Walker, 1999; Bonnie, 2001).

לדעת לין (1997), גם נשים וגם גברים עשויים להימצא במצב בו התנגדותם לתסריט הפטריארכלי בכל ספירה שהיא - מחייבת אותם לפתור מצבי קונפליקט שלא בדרך מונוליטית. יתר על כן, ראיית ההתנגדות המוסרית כנראטיב שאינו תלוי מיגדר או ספירה, והיכול לשמש גם גברים וגם נשים בכל תחום, מאפשרת לחקור את הבעייתיות של יחסי חמות-כלה גם ללא הכלת קול הגברים, למרות הדרישה המסורתית שקולם ייחקר ויישמע כחלק ממערך מחקר מאוזן - ולרוב כקבוצת ביקורת.

ההאזנה לסיפורים האישיים והקבוצתיים מתוך ראייתם כנראטיב של התנגדות מוסרית, איפשרה לנו במחקר זה לשמוע קולות מרובים של חמיות וכלות ביחסייהן אחת עם השניה וכן עם נשים אחרות במשפחה ומחוצה לה. לו המשכנו את קו המחקר השכיח בספרות הפמיניסטית, בו הנורמטיבי לנשים הוא תכונת הדאגה ורדיפת שלום אישי, ציבורי ועולמי (Ruddick, 1989), אזי הבעייתיות המתועדת בספרות, כמו גם במחקרנו, ביחסי חמות-כלה, היתה מחייבת את תיוגן של נשים אלו כבעלות תכונות הפוכות מאלו של care וכסוטות מהנורמה האוניברסלית המיוחסת לנשים. אולם, בעוד שכיחות זו של הבעייתיות ביחסים בין חמיות וכלות עשויה לרמוז על סטייתן מאידיאל ה-care הנשי, אין היא מורה בהכרח על בעייתיות אצל נשים אלו, אלא, אולי על בעייתיות התיאוריה הבאה להסבירן (Linn, 2001b).

נקודת מבט תיאורתית זו הובילה אותנו לראיית החמיות והכלות לא כ"אחרות" לעומת נשים דואגות, אידיאליות ואף דימוניות (טאבריס, 1995; Naficy & Gabriel, 1993), אלא כקורבנות של "אחרות" שנכפתה עליהן. נדמה כי האופציה היחידה שנותרה בפני החמיות והכלות היתה בחירתן הבלתי נמנעת בסוג ה"אחרות" שמיצובן מאפשר להן (בחברה או במשפחה, כאשר לא ברור איזו ספירה הינה הראשונה בהבנייה זו). מתוך מיצוב כפוי זה של "אחרות" תפקידית, סוגי ה"אחרות" שאובחנו היו תוקפנות, לוחמנות ודכאנות של החמיות והכלות אחת כלפי השניה.

פתיחותו של המחקר למרחב הפוסטמודרניסטי, איפשרה להבחין כי מורכבות "אחרותן" של הנשים במשפחה משתנה לאורך מחזור החיים הנשי, עוברת שינוי תוך-מיגדרי ובין-מיגדרי, וכן מושפעת משינויים חברתיים המתרחשים מחוץ למשפחה (Hekman, 1999).

ה"אחרות" הנשית בלטה בהיותה רבת פנים וקשורה לגיל הנשים. הנשים המבוגרות ביותר (חמיות ותיקות) חוו "אחרות" משולשת (רב-מימדית, כלפי גברים, כלפי נשים במשפחה וכלפי נשים צעירות), הנשים בגילאי הביניים (חמיות צעירות וכלות ותיקות) חוו "אחרות" כפולה (דו-מימדית, כלפי גברים ונשים במשפחה), והנשים הצעירות (כלות צעירות) חוו "אחרות" חד-מימדית (כלפי גברים) אך בלתי מורגשת על ידן.

מיצוב הנשים את עצמן כ"אחרות" הופיע כתימה מרכזית בכל המימדים שהציעה לין (Linn, 2001b) : פרקטיקה של אפשרויות, פרקטיקה של "אחרות", פרקטיקה של עמידה בקונפליקט, פרקטיקה של שחרור מהשיח האחר, פרקטיקה של רגשות ופרקטיקה של חיים עם אחרים. יתר על כן, "אחרות" זו הופיעה גם כקטגוריות עצמאיות ייחודיות וחדשניות על ידי הנשים עצמן, להן קראנו "פרקטיקה של גבולות" ו"פרקטיקה של האשמה".

"אחרות" בכלל (Linn, 2001b), ו"אחרות" של גבולות והאשמה בפרט, הינן תימות שתועדו כבר בספרות הפסיכולוגית. דובאל (Duvall, 1954, 1977) ראתה בגבולות פרמטר מרכזי לבחינת הקונפליקט בין החמות והכלה, ואילו פרויד (Freud, 1965) ודה בובואר (De Beauvoir, 1964) ראו ב"האשמת האם" בסיס להבנייה החברתית של "מיתוס החותנת".

אי יכולתן של חמיות וכלות להשתחרר מהשיח הפטריארכלי, היווה לרוב ציר מרכזי בנראטיב ההתנגדות המוסרית שלהן, והמוטיב המרכזי של "אחרותן". בכך יש דמיון לחוויית ה"אחרות" שחשו הנשים הצעירות במחקרה של גיליגאן (1982), כששקלו ביצוע הפלה, והנשים הבוגרות במחקרה של לין (Linn, 2001b) כששקלו את רצונן ללדת ילד בכל מחיר, גם אם ללא נישואין.

עם הגבר, כמו גם בלעדיו, סיפור הקונפליקט בין החמות והכלה, נראה כסיפורן של שתי "אחרות" נצחיות, כסיפורו של ה"יהודי הנצחי", המחזיק ב"אחרותו" בעל כורחו. הנראטיב של שתי הנשים הללו במשפחה, העלה את חיפושן המתמיד אחר המיצוב ה"נכון", הגבולות ה"נכונים", וה"משולש הנכון" - מתוך "אחרותן".

אחרית דבר

עבודה זו באה לידי סיומה ערב יום העצמאות ה-54 למדינת ישראל. ב"מגזין העצמאות" של עיתון "ידיעות אחרונות" (16.4.02) הופיעה כתבה מרכזית בשם "המשפחה הלוחמת" (עמ' 5-2). נראטיב ההתנגדות המוסרית חוצה בכתבה זו את ספירות המשפחה והמלחמה, ומעלה את זירת המשפחה ואת יחסי חמות-כלה כמאתגרים אף יותר מזירת המלחמה:

"כשמלכה ויעקב גלזל עשו היסטוריה והביאו לעולם את חמישיית הבנים הראשונה בישראל, פרצה מלכה בבכי. 'לא חשבתי על החיתולים והבקבוקים או הלילות הקשים שצפויים לנו בגידולם', היא מספרת. 'כל ההריון עבר עלי בצל מלחמת לבנון, ושעה אחרי הניתוח הקיסרי ראיתי בעיני רוחי את חמשת הבנים שלי יושבים בטנק, ולא יכולתי לכבוש את הדמעות. גם כשאמרו לי שלטנק נכנסים רק ארבעה המשכתי לבכות. אחות אחת שעמדה לידי אמרה לי 'מה פתאום את חושבת עכשיו על הצבא? עד שהבנים שלך יגיעו לגיל 18 כבר יהיה שלום'. אחות אחרת חייכה אלי ואמרה: 'תדעי לך שהצבא זה כלום לעומת חמש כלות!'".

פרק 8 - ביבליוגרפיה

- אדר, ג. ופלגי, מ. (1996). נשים בקיבוץ המשתנה. אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי.
- אייל, נ. (1997). החיים כנהר, מסע פסיכולוגי. תל-אביב: הוצאת למשכל.
- אלבוים-דרור, ר. (2001). האשה הציונית האידיאלית. בתוך: התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. עורכת: י. עצמון. ירושלים, מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ארליך, ש. (2001). אחרות, גבולות ודיאלוג - הרהורים. בתוך: ח. דויטש ומ. בן-ששון (עורכים), האחר - בין אדם לעצמו ולזולתו. ת"א: הוצאת למשכל.
- ביבי, מ. 1988. שינויים בקשר בין בנות לאמהות בעקבות מעבר לאמהות. עבודת גמר לתואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- בירקאן, ט. (1997). החטא וחירותה - דיאלוג ביקורתי פמיניסטי. עיונים בחינוך, (2), 141-172.
- בן דוד, ע. (1992). אימהות וגנדר: הערכה מחודשת של המיתוס בטיפול המשפחתי. שיחות, כרך ז', 1, דצמבר, 14-19.
- בן-זאב, א. (2001). בסוד הרגשות: על אהבה, שנהא ומה שביניהן. תל-אביב: זמורה-ביתן, מוציא לאור.
- בן נפתלי, מ. (2001). כרוניקה של פרידה: על אהבתה הנכזבת של הדקונסטרוקציה. רסלינג: במה חלופית לטקסטים עבריים, 8 : 36-45.
- ברנר, ע. (1988). אהבת רות. תל-אביב: סדרת אפיק.
- ברסלרמן, ש. (1993). יחסי חמות-כלה בישראל: הקשר בין משתנים מצביים ואישיותיים ומידת שביעות הרצון מיחסים אלו. עבודת גמר לתואר מוסמך, החוג לחינוך, אוניברסיטת חיפה.
- גורביץ, ד. (1997). פוסט מודרניזם, תרבות וספרות בסוף המאה ה-20. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- גורביץ, ז. (2001). על הגבול הדק בין זהות לאחרות. בתוך: ח. דויטש ומ. בן ששון (עורכים), האחר - בין אדם לעצמו ולזולתו. ת"א: הוצאת למשכל.
- גירץ, ק. (1990). פרשנויות של תרבות. ירושלים: כתר.
- זה בובאר, ס. (2001). המין השני. כרך ראשון, העובדות והמיתוסים. תל-אביב: הוצאת בבל.
- זה קסטייחו, א. (2000). אשה: הפסיכולוגיה של הנשי. תל-אביב: הוצאת מודן.
- זהאן-כלב, ה. (1999). פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות. בתוך: ד. יזרעאלי, א. פרידמן, ה. דהאן-כלב, ח. הרצוג, ח. מנאר, ח. נוה, וס. פוגל-ביזיאוי. מין, מיגדר, פוליטיקה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דנציג, ר. (1988). העדפת הומור המופנה כנגד קבוצת ההזדהות המקצועית והקשר שלו לעמדות כלפי קבוצת ההזדהות המקצועית אצל מהנדסים ופסיכולוגים. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- היילי, ג. (1984). בעיות משפחה - גישות חדשות ופתרונן. ת"א: ספריית פועלים.
- הילגארד, א. ר. ואטקינסון, ר. ק. (1967). מבוא לפסיכולוגיה. אוצר המורה.
- הנדריקס, ה. (1994). לבסוף מוצאים אהבה. תל-אביב: הוצאת אחיאסף בע"מ.
- הרמתי, א. ושפירא, מ. (2001). ניהול דיאלוגים בין מנהיגויות של זרמים בחברה הישראלית. בתוך: ח. דויטש ומ. בן ששון (עורכים), האחר - בין לעצמו ולזולתו. ת"א: הוצאת למשכל.

- זיו, א. (1986). הומור יהודי. אוניברסיטת תל-אביב: הוצאת פפירוס.
- זיידמן, ע. (1994). הומור. תל-אביב: הוצאת פפירוס.
- זליגמן, ר. (1986). חותנים וחותנות. נעמ"ת, ספטי-אוקי, 44-46.
- חזן, ח. (2001). קול אחר: על הצליל האיכותי במחקר. בתוך: נ. צבר-בן יהושע (עורכת). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. תל-אביב: הוצאת דביר.
- חן, מ., אודרי, א. וענבר, נ. (1998). בין תארים אקדמיים לבין מעידה במנהל החינוך: ממצאי מחקר ומעקב. עיונים במינהל ובארגון החינוך, 5-34 : 22.
- טאבריס, ק. (1995). אמת המידה הנשית. הוצאת "אור-עם".
- טהרני, א.פ. (1985). אלופינו מסוגלים. תורת הבית העברי, חלק ב', ירושלים: הוצאת שיח ישראל.
- טוויק, מ. (1989). השמועות על מותי היו מוגזמות מאוד - אמרות ואנקדוטות. בעריכת ס. יפה. הוצאת תדמית.
- זרעאלי, ד. (1988). נשים בתפקידי ניהול ומיקודי כח. מעמד האשה, 21 : עמי 140-162.
- זרעאלי, ד. (1997). משפחה ועבודה בחברה הישראלית. תרבות, מדיניות ונשים במשפחות שבהן שני מפרנסים. בתוך: משפחה ודעת - מבט עכשווי על המשפחה. עורכות: ר. ולר ור. כהן. ירושלים, משרד החינוך, התרבות והספורט.
- זרעאלי, ד. (1999). המיגדור בעולם העבודה. בתוך: ד. זרעאלי, א. פרידמן, ה. דהאן-כלב, ח. הרצוג, ח. מנאר, ח. נוה וס. פוגל-ביזיאוי. מין, מיגדר, פוליטיקה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- יוסיפון, מ. (2001). חקר מקרה. בתוך: נ. צבר-בן יהושע (עורכת). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. תל-אביב: הוצאת דביר.
- ינאי, נ. ורפורט, ת. (2001). נידה ולאומיות - גוף האשה כטקסט. בתוך: התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. עורכת: י. עצמון. ירושלים, מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לוינס, ע. (2001). תשע קריאות תלמודיות, ת"א: הוצאת שוקן.
- מועלם-מרום, ד. (1985). יחסים בינדוריים, סב - הורה - נכד: השוואה בין עדות מזרחיות ומערביות. עבודת גמר לתואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- ליבליך, ע. (1991). רקמות. הוצאת שוקן.
- למיש, ד. (2001). "ארבע אמהות" - מאבק אזרחי בתקשורת. קשב, 28, המכון לחקר העיתונות העברית, אוניברסיטת ת"א.
- מאסלין, ב. (1996). נישואין של כעס. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- מינושין, ס. (1984). משפחות ותרפיה משפחתית. תל-אביב: הוצאת רשפים.
- מלאך-פיינס, א. (1997). פסיכולוגיה של המינים. כרך א', יחידות 1-4. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- מרקוס, י. ודורון, נ. (1988). משפחות צעירות בישראל. תל-אביב: הוצאת צ'ריקובר בע"מ.
- נבו, ע. (1980). תגובות הומור כמבטאות תוקפנות אצל יהודים וערבים בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- נבו, ר. (1990). הבדלי מין וגיל בקשרי בנים ובנות בוגרים להוריהם. עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

- נוי, ד. (1970). העימות המשפחתי במעשיות עם של עדות ישראל. מחקרי המרכז לחקר הפולקלור. כרך א', עמ' כא'-כט', האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- סונהיים, מ. (1995). התערבות מקצועית בקבוצות. הוצאת אקדמון.
- סליטרניק, ר. (1986). הבדלים בין המינים במערכת יחסים בינדוריים. עבודת גמר לתואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת ת"א.
- סידי, ג. (1993). קשרי השתיקה – נשים בגיל המעבר. דפוס כתר.
- סעיד, א. (2000). אוריינטליזם. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- סקארף, מ. (1990). שותפים אינטימיים. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- עצמון, י. (2001). מבוא - הבניית זהות מגדרית, וכוח. בתוך: התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. עורכת: י. עצמון. ירושלים, מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פוגל-ביזיאוי, ס. (1999). משפחות בישראל: בין משפחותיות לפוסט מודרניות. בתוך: ד. יזרעאלי, א. פרידמן, ה. דהאן-כלב, ח. הרצוג, ח. מנאר, ח. נוה וס. פוגל-ביזיאוי. מין, מיגדר, פוליטיקה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פלדחיי, ר. (2002). בעקבות המקור האבוד - פרשת גלילאו בראי הזהות. למחשבה בשער, 18 : 26-30.
- פינוס, א., טוראל, מ., תשבי, א., גומבל, ע., בן לביא, ש. ושניידרמן, ס. (1997). המשפחה הישראלית וגינס בן לצבא - האומנם יציאה מהבית. בתוך: משפחה ודעת - מבט עכשווי על המשפחה. עורכות: ר. ו. ולר ור. כהן. ירושלים, משרד החינוך, התרבות והספורט.
- פלר, ט. (1985). השוואת מערכת יחסים תלת-דורית במשפחות דתיות, מסורתיות וחילוניות. עבודת גמר לתואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת ת"א.
- פרידמן, א. (1996). באה מאהבה, אינטימיות וכוח בזהות הנשית. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פרידמן, א. (1999). על פמיניזם, נשיות וכוח של נשים בישראל. בתוך: יזרעאלי, ד., פרידמן, א., דהאן-כלב, ה., הרצוג, ח., מנאר, ח., נווה, ח. ופוגל-ביזיאוי, ס. מין, מיגדר, פוליטיקה. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פרוינד, ע. (1988). הקשר בין מהלך חיי עבודה ודינמיקה משפחתית. עבודת גמר לתואר מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- פרקינסון, ב. וקולמן, א.מ. (2000). רגש ומוטיבציה. הוצאת "אחי" בע"מ.
- צבר-בן יהושע, נ. (1996). קיבוץ L.A. תל-אביב: הוצאת עם עובד בע"מ.
- צבר-בן יהושע, נ. ודרגיש, א. (2001). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה בתוך נ. צבר-בן יהושע (עורכת). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. תל-אביב: הוצאת דביר.
- רבין, ק. (1991). טובים השניים: נישואין כדיאלוג. תל-אביב: מודן בע"מ.
- רוזמרין, מ. (2001). הפוליטיקה של ה"אני": על קיום פוליטי של פרטים אצל איריגאריי ובאטלר. רסלינג: במה חלופית לטקסטים עבריים. 8 : 25-35.
- רוזנברג, מ. (1998). גבולות במשפחות גרושות: הסתגלותם של ילדים. עבודת דוקטור, החוג לחינוך, אוניברסיטת חיפה.
- רוזנברג, ש. (2001). האחר והאחר - שורשיה האונטולוגיים של הפוליטיקה. בתוך: ח. דויטש ומ. בן שושן (עורכים). האחר - בין אדם לעצמו ולזולתו. ת"א. הוצאת למשכל.

- ריבר, ס.א. (1994). לקסיקון למונחי הפסיכולוגיה. ירושלים: הוצאת כתר.
- רפפורט, ג. (1993). על הפמיניזם ומתנגדיו. תל-אביב: זמורה-ביתן, מוציאים לאור.
- רפפורט, ע. (1995). הקשר בין הערכת הומור ויצירתו לבין צורך בריגושים ושמרנות: ישראל לעומת גרמניה. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- רשף, א. (2000). אספקטים מוסריים בהחלטות ניהוליות. תל-אביב: הוצאת דביר.
- רתוק, ל. (1994). הקול האחר. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- שדמי, א. (2001). הכמיהה למלאות ההווה, הכמיהה אל הכוח - הערות ראשוניות על הווייתן של נשים אשכנזיות בישראל. בתוך: התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. עורכת: י. עצמון. ירושלים, מכון ון ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- סטרן, א. (1986). אלימות בעולם קסום - מחקר באופייה האלים של המעשיה הנשית לילדים. תל-אביב: אוניברסיטת בר-אילן.
- שנהר, ע. (1986). סיפורים משכבר - המעשיה העממית לילד. הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- שמגר-הנדלמן, ל. ובר-יוסף, ר. (עורכות). (1991). משפחות בישראל. ירושלים: אקדמון.
- שמש, ל. (1989). יחסי סב-נכד מנקודת מבטם של נכדים יתומים מאב ונכדים ממשפחות גרעיניות שלמות. עבודת גמר לתואר מוסמך בפסיכולוגיה, אוניברסיטת ת"א.
- שפלן-קצב, ה. קולה של אמא - אמניות ישראליות וייצוג האם. בתוך: משפחה ודעת - מבט עכשווי על המשפחה. עורכות: ר. ולר ור. כהן. ירושלים, משרד החינוך, התרבות והספורט.
- שרלין, ש., כץ, ר. ולביא, י. (1992). מדיניות המשפחה בישראל. חלקים ב, ג, ד. המרכז לחקר המשפחה, אוניברסיטת חיפה.
- Abramson, J.L. (2000). Perceived isolation as a predictor of mortality in an elderly population. The science and engineering. 60 (12) : 419-421.
- Adler, L.L., Denmark, F.L. & Ahmed, R.A. (1989). Attitudes toward mother in law and stepmother: A cross cultural study. Psychological reports, Dec., 65 (2-3), 11-94.
- Aitken, G. & Burman, E. (1999). Keeping and crossing professional and radicalized boundaries. Psychology of women quarterly. 23, 277-297.
- Ali, A., Tornern, B.B., Stuckless, N., Gallop, R., Diamant, N.I., Gould, M. & Vidins, E.L. (2000). Emotional abuse, self blame and self silencing in women with irritable bowel syndrome. Psychosomatic medicine. 62 (1) : 76-82.
- Allen, K.R. & Baber, K.M. (1992). Ethical and epistemological tension in applying a postmodern perspective to feminist research. Psychology of women quarterly. 16, 1-15.
- Anderson, E. (2000). Feminist epistemology and philosophy of science. Stanford encyclopedia of philosophy. <http://www.science.uva.nl/~seop/entries/feminism-epistemology>.
- Apter, T. (1995). Secret paths, women in new midlife. New-york: W.W. Norton & Company.

- Argyle, N.A. & Anderson, P.A. (1985) In-Laws in U.S.A. New-York: Basic Books.
- Atkinson, R. (1998). The life story interview. London: SAGE Publications.
- Bachkoff, P. (2000). Mother-in-law is hell. iUnivers.com.
- Barash-Shapiro, S. (2001). Mother-in-law and daughters-in-law. New-York: Dolphin book.
- Barnett, R.C. (1988). On the relationship of adult daughters to their mothers. Journal of geriatric psychiatry. 21 (1) : 37-50.
- Belenky, M.F., Clinchey, B.M., Goldberger, N.R. & Tarule, J.M. (1986). Women's way of knowing: Development of self, voice and Mind. New-York: Basic books.
- Benhabib, S. (1999). "Sexual differences and collective identities: The new global constellation". Signs. 24 : 335-361.
- Bengston, V.L. & Troll, I. (1979). Family Boundaries. New-York: Human Sciences Press.
- Bemgstm, V.L. & Kuypers, J.A. (1971). Generational difference and the developmental stake. Aging and Human Development, 2:249-260.
- Benjamin, O. (1997). Negotiation and Emotion in marital conversations. Based on a study undertaken as part of D. Phil studies at the University of Oxford, UK.
- Ben-Ze'ev, A. (2000). The subtlety of emotions. Cambridge, MA: MIT Press.
- Berg-Werger, M., McGartland, R. & Tebb, S. (2001). Strengths-based practice with family caregivers of the chronically ill: Qualitative insights. Family in society. 82(3) : 263-272.
- Berkowitz, M.W. & Grych, J.H. (1999). Fostering goodness: Teaching parents to facilitate children's moral development. Journal of moral education. 27(3) : 371-391.
- Bernstein, F.A. (1986). The Jewish mother's hall of fame. New-York: Dolphin book.
- Besharat, M.A., Eisler, I. & Dare, C. (2001). The Self and Other Blame Scale (SOBS). Journal of family therapy. 23, 298-223.
- Billing, M. (1987). Arguing and thinking. Cambridge, Englad: Cambridge University Press.
- Bohan, J.S. & Rusell, H. (1999). Regarding gender: Essentialism, construction and feminist psychology. Psychology of women quarterly. 17(10) : 5-22.
- Bonnie, J.F. (2001). Family patterns, gender relations. Oxford Univeristy press.
- Brody, L. (1999). Gender, emotion and the family. Boston: Harvard University press.
- Bromberg, E.M. (1987). Mothers and daughters in later life: Rediscovery and renegotiation: A group work approach. Journal of gerontological social work. 21(1) : 223-235.

- Bromley, D.B. (1986). The case-study method in psychology and related disciplines. New-York: Jhon Wiley & Sons.
- Brotherson, M.J. (1994). Interactive focus group interviewing: A qualitative research method. Topics in early childhood special education. 14(1) : 101-118.
- Brown, L., Argyris, D., Attanucci, J., Bardige, B., Gilligan, C., Jonston, D.K., Miller, B., Osborn, R., Ward, J., Wiggeins, G. and Wilcox, D. (1987). A guide to reading narratives of moral choice for self and moral orientation. Monograph 1, GEHD study center, Harvard graduate school of education, Cambridge, MA.
- Brown, L., Debold, E., Tappan, M. & Gilligan, C. (1991). Reading narratives of conflict and choices: A relational method. In: W.M. Kurtines & J.L. Gewirtz (Eds.). Handbook of moral behavior and development. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Brown, L. & Gilligan, C. (1993). Meeting at the crossroads: Women's psychology and girls development. Feminism and psychology. 3(1) : 11-35.
- Bryant, C.M., Conger, R.D. & Meehan, J.M. (2001). The influence of in-laws on change in marital success. Journal of marriage and the family. 63(3) : 614-626.
- Burck, Ch. & Speed, B. (Eds.) (1995). Gender, power and relationships. London and New-York: Routledge.
- Burke, K. (1965). Permanence and change-anatomy of purpose. New York: Bobbs-Merrill.
- Burman, S. & Aitken, L. (1999). Families of three generations. Family Issues, 23:275-283
- Burstow, B. (1992). Radical feminist therapy. California: SAGA Publications, Inc.
- Butler, J. (1990). The psychic life of power: Theories in subjection. Stanford University Press.
- Campbell, A. (1976). Subjective measures of well-being. American Psychologist, 31: 117-124.
- Campbell, R. & Schram, P. (1995). Feminist research methods. Psychology of women quarterly. 19 : 85-106.
- Cambell, R. & Salem, D.A. (1999). Concept mapping as a feminist research method. Psychology of women quarterly. 23 : 65-89.
- Caplan, P.J. (2000). The new don't blame mother: Mending the mother-daughter relationship. New-York: Routledge.
- Caplan, P.J. & Caplan, B.J. (1994). Thinking critically about research on sex and gender. New-York: Harper Collins college publishers.
- Cavan, R.S. (1974). Marriage and family in the modern world. London: Tonasy-Crowell.

- Chesler, P. (1990). Mother hatred and mother blaming: What Electra did to Clytemnestra. Women and therapy. 10(1-2) : 71-81.
- Chodorow, N. (1978). The reproduction of mothering. California: University of California press.
- Chodorow, N. (1989). Femininities, masculinities, sexualities: Freud and beyond. Kentucky: The University press of Kentucky.
- Chodorow, N. & Contratto, S. (1992). The fantasy of the perfect mother. In: B. Thorne & M. Yalom, Rethinking the family: Some feminist questions. (revised edition). Boston: Northeastern University press.
- Clopton, N.A. & Sorell, G.T. (1993). Gender differences in moral reasoning-stable or situational. Psychology of women quarterly. 17 : 85-101.
- Code, L. (1991). What can she know? Feminist theory and the construction of knowledge. Ithaca and London: Cornell University press.
- Cohler, B.J. (1988). The adult daughter-mother relationship: Perspectives from life-course family study and psychoanalysis. Journal of geriatric psychiatry. 21(1) : 51-72.
- Colaizzi, P.F. (1978). Psychological research as the Phenomenologist views it. In: R.S. Valle & M. Kink (Eds.): Existential-phenomenological alternatives for psychology. New-York: Oxford University press.
- Cotterill, P. (1994). Friendly relations? Mothers and their daughters-in-law. London: Taylor & Francis.
- Crawford, M. and Marecek, J. (1989). Feminist theory, feminist psychology. Psychology of women quarterly. 13 : 477-491.
- Crawford, M. & Kimmel, E. (1999). Promoting methodological diversity in feminist research. Psychology of women quarterly. 23 : 1-6.
- Crittenden, A. (2001). The price of motherhood: Why the most important job in the world is still the least valued. New-York: Metropolitan books.
- Croghan, R. & Miell, D. (1995). Blaming our mothers, blaming ourselves: Women's accounts of childhood abuse and disruption. Feminism & psychology. 5(1) : 31-46.
- Croghan, R. & Miell D. (1998). Strategies of resistance: "Bad" mothers dispute the evidence. Feminism & psychology. 8(4) : 445-465.
- Dahl, E.K. (1989). Daughters and mothers: Oedipal aspects of the witch-mother. Psychoanalytic study of the child. 44 : 267-280.
- Daniluk, J.C. (1993). The meaning and experience of female sexuality. Psychology of women quarterly. 17 : 53-69.

- Davis, K. (1994). What's in a voice? Methods and metaphors. Feminism and psychology. Vol. 4(3) : 353-361.
- De Beauvoir, S. (1964). The second sex. New-York: Knopf.
- De Reus, L.A., MaloneBeach, E.I. & De Genova, M.K. (2000). Critical life events in women's identity development: Lessons for the course in human development. Family science review. 13(1-3), 1-13.
- Denzin, N.K. (1984). On understanding emotion. San Francisco: Jossey-Bass.
- Di Leonardo, M. (1992). The female world of cards and holidays and the work of Kinship. In: B. Thorne & M. Yalom, Rethinking the family: Some feminist questions. (Revised edition). Boston: Northeastern University press.
- Dimen, M. (1995). The third step: Freud, the feminist and postmodernism. American Journal of psychoanalysis. Dec. Vol. 55(4) : 303-319.
- Dreman, S. (1997). The family on the threshold of the 21st century: Trends and implications. New-York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Douglas, T. (1995). Scapegoats: Transferring blame. New-York: Routledge.
- Duetch, H. (1962). The psychology of motherhood. New-York: Garland Publishing/
- Duvall, E.M. (1954). In-laws: Pro & Con. New-York: Association press.
- Duvall, E.M. (1971). Family development. Philadelphia: J.B. Lippincot Co.
- Duvall, E.M. (1977). Marriage and family development: Developmental perspective on families. Philadelphia: J.B. Lippincot Comp.
- Eagly, A.H., Wood, W. & Diekman, A.B. (2000). Social role theory of sex differences and similarities: A current appraisal. In: T. Eckes & H. Trautner (Eds.). The developmental social psychology of gender. New-Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Eckart, D.R. (1993). Discrimination, feminist narratives and policy arguments. Women and politics, 13(1) : 127-139.
- Elder, G.H. (2001). Families, Social change and individual lives. Marriage and Family Review, 31 (1/2), 177-192.
- Erikson, E.H. (1959). Identity and he life cycle. Psychological issues. Monograph, 1.
- Ferrari, J.R. (2000). Family systems/ Family therapy: Applications for clinical practice. New-York: Haworth Press.
- Ferree, M. (1991). Beyond separate spheres: Feminism and family research. In: A. Booth (Ed.) Contemporary families, looking forward, looking back. Minisota: N.C.F.R.

- Fingerman, K.L. (2001). Aging mothers and their adult daughters: A study in mixed emotions. New-York: Springer Pub.
- Fischer, L.R. (1983). Mothers and mothers-in-law. Journal of marriage and the family. Feb. 187 – 192.
- Fischer, L.R. (1991). Between mothers and daughters. Marriage and the family review. 16 (3-4) : 237-248.
- Fitzory, L. (1999). Mother-Daughter Incest: Making sense of the unthinkable. Femiism and Psychology. 9(4) : 402-405.
- Flax, J. (1990). Thinking fragments. California: University of California Press.
- Flax, J. (1993). Disputed subjects. New-York: Routledge.
- Flemke, K.R. (2001). The marginalization of intimate friendship between women within the context of therapy. Journal of Feminist Family Therapy. 13(1) : 75-91.
- Forcey, L.R. (1987). Mothers of sons. New-York: Praegex.
- Foucault, M. (1993). About the beginning of the hermeneutics of the self. Political theory. 21(2) : 198-227.
- Fragiskatos, C.A. (1994). Factors impacting in-laws in Greek American families. PHD dissertation abstract, United States International University.
- Freud, S. (1965). On femininity. In: J. Strachey (Ed.). New introductory lectures on psychoanalysis. New-York: W.W. Norton and company.
- Fullbrook, K. (1999). Simone de Beavoir: A feminist thinker for our times. Hypatia, 14 (4): 133-148.
- Gadamer, H.G. (1975). Truth and method. New-York: Continuum.
- Gallin, R.S. (1986). Mothers-in-law and daughters-in-law: Intergenerational relations within the Chinese family in Taiwan. Journal of cross-cultural gerontology. 1 : 31-49.
- Garko, M.G. (1999). Existential phenomenology and feminist research: The exploration and exposition of women's lived experiences. Psychology of women quarterly. 23 : 167-175.
- Genevie, L. & Margolies, F. (1987). The motherhood report. New-York: McMillan Publishing Company.
- Gergen, M.M. (1990). Finished at 40- woman's development within the patriarchy. Psychology of women quarterly. 14 : 471 – 493.
- Gilgun, J.F., Daly, K. & Handel, G. (Eds.). (1992). Qualitative methods in family research. California: Saga Publication, Inc.

- Gilligan, C. (1982). In a different voice. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gilligan, C. (1990). Making connections: The relational worlds of adolescent girls at Emma Willard school. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gilligan, C. (1991). Women's psychological development: Implications for psychotherapy. Journal of women and therapy. 11(3-4) : 5-31.
- Gilligan, C. (1997). Women's place in man's life cycle. In: L. Nicholson (Ed.). The second wave, a reader in feminist theory. New-York: Routledge.
- Gilligan, C. (1998). Remembering Laryy. Journal of moral education. 27(2) : 125-139.
- Gilligan, C. (2002). The Birth of Pleasure. New York: Random House, Inc.
- Gilligan, C., Roger, A. & Brown, L. (1990). Psyche embedded: A place for body, relationship and culture in personality theory. In: A.I. Rabin et al. (Eds.). Studying persons and lives. New-York: Springer, 86-147.
- Goetting, A. (1990). Patterns of support among in-laws in the United States. Journal of family issues. 11(1), March, 67-90.
- Goldberg, I.L. & Goldberg, H. (1996a). New directions in family therapy. Journal of family therapy. 43(3) : 432-444.
- Goldberg, I.L. & Goldberg, H. (1996b). Family therapy, an overview. Boston: Brooks/Cole Publishing Company.
- Goldberger, N. (1997). Ways of knowing: Does gender matter? In: M.R. Walsh. Women, men and gender. New Haven & London: Yale University Press.
- Goodson, I. & Sikes, P. (2001). Life history research in educational settings: Learning from lives. Philadelphia Open University Press.
- Green, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2001). An fMRI investigation of emotional engagement in moral judgment. Science. 14 : 2105-2108.
- Griffin, C. (1994). The relationship between qualitative and quantitative research: Lessons from feminist psychology. Journal of community and applied psychology. 4 : 287-298.
- Grossman, F.K. & Moore, R.P. (1999). Reflection on a feminist research project. Psychology of women quarterly. 23 : 117-135.
- Grych, J.H. (1999). Family conflict and child adjustment Journal of Family Psychology, 13(2):194-208.
- Gurman, N. (1999). Daughter-in-law as caregivers: How and why do they come to care? Journal of women aging. 11(1) : 85-102.
- Hagerty, B.M. & Williams, R.A. (1999). The effect of sense of belonging, social support, conflict and loneliness on depression.

- Haidt, J. (2000a). The moral emotions. In: Handbook of affective sciences. R.J. Davidson, K. Schere & H.H. Goldsmith (Eds.). Oxford: Oxford University Press.
- Haidt, J. (2000b). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. Submitted to Psychological review.
- Harding, S. (1987). Introduction: Is there a feminist method? In: S. Harding (Ed.). Feminism and methodology. Bloomington: Indiana University.
- Hare-mustin, R.T. (1988). The problem of gender in family therapy theory. In: M. McGoldrick, C.M. Anderson & F. Wals (Eds.). Women in families. New-York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Hare-mustin, R.T. (1989). Family change and gender differences: Implications for theory and practice. Family relation. 37 : 36-41.
- Hare-mustin, R.T. & Marecek, J. (1990). Making a difference psychology and the construction of gender. (Eds.). New Haven and London: Yale University Press.
- Hartmann, H.I. (1981). The family as a locus of gender, class and political struggle. Signs, 6:367-378.
- Heilbrun, C. (1988). Writing a woman's life. New-York: W.W. Norton & Company.
- Heinemann, E. (2000). Witches: A Psychoanalytical Exploration of the Killing of Women. New York: Free Association Books.
- Hekman, S.J. (1990). Gender and knowledge, elements of a postmodern feminism. Cambridge: Polity Press.
- Hekman, S.J. (1995). Moral voices, moral selves. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Hekman, S.J. (1999). The future of differences: Truth and method in feminist theory. Cambridge: Polity Press.
- Hekman, S.J. (2000). Beyond identity: Feminism, identity and identity politics. Feminist theory. 1(3) : 289-308.
- Henwood, K.L. & Pidgeon, N. (1995). Remaking the link: Qualitative research and feminist standpoint theory. Feminism and psychology. 5(1) : 7-30.
- Henwood, K.L. (1997). Adult mother-daughter relationships: Two phases in the analysis of a qualitative project. Feminism and psychology. 7(2) : 255-263.
- Hiatt, L.R. (1984). Your mother-in-law is poison. Man. 19(2) : 183-194.
- Hochschild, A. (1990). The second shift. New-York: Avon books.

- Hope, L. & Klonoff, E.A. (1992). Cultural diversity and methodology in feminist psychology. Psychology of women quarterly. 16 : 145-163.
- Irigaray, L. (1985). This sex which is not one. C. Porter, trans. New-York: Cornell University Press.
- Jaffee, S. & Hyde, J. (2000). Gender differences in moral orientation: A meta-analysis. Psychological bulletin. 126(5) : 703-726.
- Jaffee, S., Kling, K.C., Plant, E., Solan, M. & Hyde, J. (1999). The view from down here. Psychology of women quarterly. 23 : 423-430.
- Johnson, M.M. (1988). Strong mothers, weak wives: The search for gender equality. California: University of California Press.
- Johnsonton, D.K. (1988). Two moral orientations - two problem - solving strategies in fables. In: C. Gilligan, J.V. Ward & J.M. Taylor, (Eds.). Mapping the moral domain. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Josselson, R. (1987). Finding herself. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Josselson, R. (1992). The space between us – exploring the dimensions of human relationships. San Fransisco: Jossy-Bass Publishers.
- Kenyon, S.M. (1994). Gender and alliance in central Sudan. Journal of cross cultural gerontology. Apr. Vol 9(2) : 141-155.
- King Mize, L., Valkyrie, K., Falleyt, Ch., Carney, A., Duson, S., McGuire, S., Jackson, C. & Watson, S. (1997). Mother-daughter dilemma: Research on issues of context for daughters. Journal of feminist family therapy. 9(1) : 17-45.
- Kirkpatric, C. (1963). The family as process and institution. New-York: Roland Press.
- Kirston, S. (1989). The dual mother. San Francisco: Harper & Row.
- Kitzinger, C. (1999). Researching subjectivity and diversity. Psychology of women quarterly. 23 : 267-276.
- Klein, D.M. & White, J.M. (1996). Family theories: An introduction. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kline, A., Kline, E. & Okenm E. (1992). Minority women and sexual choice in the age of aids. Social science and medicine. 34(4) : 447-457.
- Knudson-Martin, C. (1997). The politics of gender in family therapy. Journal of marital and family therapy. 23(4) : 421-437.
- Kohlberg, L. (1984). Essays on moral development. Psychology of moral development: The nature of validity of moral stages. San Francisco: Harper and Row.

Komarovsky, M. (1967). Functional analysis of sex roles. American sociological review. 15 : 508-516.

Komarovsky, M. (1964). Blue-collar marriage. New-York: Vintage.

Kramare, C. & Treichler, P. (1996). A feminist dictionary. London: Pandora Press.

La-Sorsa, V.A. & Fodor, I.G. (1990). Adolescent daughter-midlife mother dyad: A new look at separation and self definition. Psychology of women quarterly. 14(4) : 593-606.

Laird, J. (1989). Women and stories: Restoring women's self-constructions. In: McGoldrick, C.M. Anderson & F. Walsh (Eds.). Women in families. New-York: W.W. Norton & Company, Inc.

Lakkof, R.T. (1990). Talking power: The politics of language. New-York: Basic books.

Lambert, J. (2001). Attributions of responsibility and adjustment after traumatic burn injury. Dissertation Abstract: The Science & Engineering. 6 (10-B) 3776.

Landis, J.T. & Landis, M.G. (1963). Building a successful marriage. New-York: Prentice-Hall.

Lau, A. (1995). Gender, power and relationships, ethno-cultural and religious issues. In: Ch. Burck & B. Speed (Eds.). Gender, power and relationships. London and New-York: Routledge.

Lazarus, R.S. (1991). Emotions and adoption. Oxford: Oxford University Press.

Legowski, T. & Brownlee, K. (2001). Working with metaphor in narrative therapy. Journal of Family Psychotherapy. 12(1) : 19-28.

Leigh, G.K. (1982). Kinship interaction over the family life span. Journal of marriage and the family. Feb. 197-207.

Lerner, G. (1993). The creation of feminist consciousness. Oxford: Oxford University Press.

Letherby, G. (1999). Other than mother and mothers as others. Women's studies international forum. 22(3) : 359-372.

Liano, T.F. & Cai, Y. (1995). Socialization, life situations, and gender-role attitudes regarding the family among white American women. Sociological perspectives. 38(2) : 241-260.

Linn, R. (1997). Soldier's narrative of selective moral resistance: A separate position of the connected self? The narrative study of Lives, 5:94-111.

Linn, R. (2001a). The heart has its reason and the reason has its heart: The insight of Kohlberg and Gilligan in moral development and counseling. Social behavior and personality. 29(6) : 593-600.

- Linn, R. (2001b). Mature unwed mothers – narratives of moral resistance. New-York: Plenum Publishers.
- Linn, R. (2002). Motherhood as a narrative of moral resistance: a missing text in women's development and therapy. Journal of Feminist Family Therapy, 13 (4).
- Linn, R. & Breslerman, S. (1996). Women in conflict: On the moral knowledge of daughter-in-law and mother-in-law. Journal of moral education. Vol. 25 No. 2, 291-307.
- Linn, R. & Gilligan, C. (1990a). One action, two moral orientations: The tension between justice and care voices in Israeli selective conscientious objectors. New Ideas in Psychology, 8(20) : 189-204.
- Lundnan-Gothlin, E. (1996). Sex existence, Simon de Beauvoir's 'The second sex'. London: Athelone.
- Mahlstedt, D. (1999). Power, social change, and the process of feminist research. Psychology of women quarterly. 23 : 111-115.
- Maras, S. & Archer, L. (1997). Darren's playing lego, or are they? Gender issues and identity in education. Feminism and psychology. (7) : 264-274.
- Marotz-Baden, R. & Cowan, D. (1987). Mothers-in-law and daughters-in-law: The effects of proximity on conflict and stress. Family relations. 36, 385-390.
- Marx, E. (1987). Relations between spouses among the Negev Bedouin. Ethnos. 52 (1-2) : 156-179.
- Mason, M.A., Skolnick, A. & Sugarman, S.D. All our families: new policies for a new century. New York, Oxford University Press.
- McCluskey, P.A. (1999). The experience of women's felt sense of belonging in a religious congregation: A phenomenological investigation. The science and the engineering. 59(8) : 225-233.
- McGoldrick, M. (1989). Women through the family life cycle. In: M. McGoldrick, C.M. Anderson & F. Walsh (Eds.). Women in families. New-York: W.W. Norton & Company, Inc.
- McLeod, J. (2001). Qualitative research in counseling and psychotherapy. London: SAGE Publications.
- McNab, S. & Kavner, E. (2001). When it all goes wrong – challenge to mother-blame: Forgoing connections between mother and daughter. Journal of Family Therapy. 23, 189-207.
- Meehan, S.H. (2001). Families and changes. New-York: Dolphin Books.
- Meyers, D.T. (1993). Family life and moral theory – introduction. In: L D.T. Meyers, K. Kipnis & C.F. Murphy, Jr. Kindred matters: Rethinking the philosophy of the family. Ithaca and London: Cornell University Press.

Meyers, D.T. (2000). Intersectional identity and the authentic self? Opposites attract! In: Eds. C. MaCkenzie and N. Stoljar. Relational autonomy. New-York: Oxford University Press.

Miller, J.B. (1976). Toward a new psychology of women. Boston: Beacon Press.

Minuchin, S. (1974). Families and family therapy. Cambridge, M.A.: Harvard University.

Mitchell, W.L. (1994). Women's hierarchies of age and suffering in an Andean community. Journal of cross cultural gerontology. Apr. Vol. 9(2) : 179-191.

Moller-Okin, S. (1989). Justice, gender and the family. New-York: Basic books.

Moller-Okin, S. (1997). Families and feminist theory: Some past and present issues. In: H. Lindemann Nelson (Ed.). Feminism and families. New-York and London: Routledge.

Moller-Okin, S. & Reich, R. (1999). Families and schools as compensating agents in moral development or a multicultural society. Journal of moral education. 28(3) : 284-300.

Morgan, D.L. (1996). Focus groups. Annual review sociological. 22 : 129-152.

Moxley, D.P. (1995). Rehabilitation in postmodern age. Psychosocial rehabilitation journal. Jan. Vol. 18(3) : 125-128.

Naficy, H. & Gabriel, T.H. (1993). Otherness and the media. Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers.

Nicholson, L. (1997). The second wave, a reader in feminist theory. New-York: Routledge.

Nicholson, P. (1996). Gender, power and organization: A psychological perspective. New-York: Routledge.

Nielson, J.M. (Ed.). (1990). Feminist research methods. Boulder. San Francisco and London: West view Press.

Noller, P. (1993). Gender and emotional communication in marriage: Different cultures or differential social power. Journal of language and social psychology. 12 (1-2) : 132-152.

Nussbaum, M.C. (2001). Morality and emotions. Routledge encyclopedia of philosophy. CD-ROM, v. 10. London: Routledge Edward Craig (Ed).

Oskamp, S. & Costanzo, M. (1993). Gender issues in contemporary society. California: Sage Publications, Inc.

O'Reilly, A. & Abbey, S. (2001). Mothers and daughters: Connection, empowerment and transformation. Lanham, Md: Rowman & Littlefield.

Peled, N. (1999). The image of woman as witch in selected novels by Fay Weldon and Margaret Atwood. A thesis submitted for M.A. Degree, faculty of humanities, university of Haifa.

- Parkinson, B. (1999). Relations and dissociations between appraisal and emotion ratings of reasonable and unreasonable anger and guilt. Cognition and Emotio. 13(4) : 347-385.
- Perelberg, R.J. & Miller, A.C. (Eds). (1990). Gender and power in families. London and New-York: Routledge.
- Piaget, J. (1954). The construction of reality in the child. New-York: Basic books.
- Pillari, V. (1991). Scapegoating in families: Intergenerational patterns of physical and emotional abuse. New-York: Brunner - Mazel.
- Plant, E.A., Hyde, J.H., Keltner, D. & Devin, P.G. (2000). The gender stereotyping of emotions. Psychology of women quarterly. 24 : 81-92.
- Price, W.G. (1992). The relationship of levels of differentiation from the family of origin to the mother-in-law relationship. Texas woman's university, MA Thesis.
- Reid, P.T. (1993). Poor women in psychological research. Psychology of women quarterly. 17 : 133-150.
- Reitz, R.R. (1999). Battersers' Experiences of being violent, a phenomenological study. Psychology of women quarterly. 23 : 143-165.
- Richardson, L. (1994). Writing: A method of Inquiry. In: N.K. Denzin & Y.S. Lincoln (Eds.). Handbook of qualitative research. CA: Sage.
- Richter, J.M., Bottenberg, D.J. & Roberto, K.A. (1991). Focus group: Implication for program evaluation of mental health services. The journal of mental health administration. 18:2, 148-153.
- Ricoeur, P. (1992). Oneself as another. Chicago: The University of Chicago Press.
- Riessman, C.K. (1993). Narrative analysis. London: Sage Publications.
- Roberts, H. (1981). Doing feminist research. London, Boston and Henely: Routledge & Kegan Paul.
- Roth, Ph. (1971). Portnoy's complaint. London: Corgi books.
- Rowland, R. (1989). Woman herself. New-York: Brunner – Mazel.
- Rubin, L. (1976). Worlds of pain. New-York: Basic Books.
- Ruch, W. & Forabosco, G. (1994). Sensation seeking, social attitudes and humor appreciation in Italy. Personality and individual differences. 16(4) : 515-528.
- Ruddick, S.T. (1989). Maternal thinking: Towards a politics of peace. New York: Springer-Verlage.

- Russell, A. & Saebel, J. (1997). Father-son, mother-daughter, mother-son, father-daughter: Are they distinct relationships? Developmental review. 17 : 111-147.
- Russell, G.M. & Bohan, J.S. (1999). Hearing voices: The uses of research and the politics of change. Psychology of women quarterly. 23 : 403-418.
- Russo, N.F. (1999). Feminist research: Questions and methods (Editorial). Psychology of women quarterly. 23, i-iv.
- Ryder, R.G. & Bartle, S. (1991). Boundaries as distance regulators in personal relationship. Family process. 30 Dec. 393-406.
- Safir, M. (1991). Religion, tradition and public policy give family first priority. In: B. Swirski & M. Safir (eds.) Calling the equality bluff. New-York: Pergmon Press.
- Saris, R.N. & Johnston-Robledo, I. (2000). Poor women are still shut out of mainstream psychology. Psychology of women quarterly. 24 : 233-235.
- Sartre, J.P. (1976). Critique of Dialectical Reason, trans.: Alan Sheridan-Smith. London: New Left Books.
- Schwandt, Th.A. (1997). Dictionary of qualitative inquiry. London: Sage Publications.
- Segal, L. (1995). Feminism and the family. In: Ch. Burck & B. Speed (Eds.). Gender, power and relationships. London and New-York: Routledge.
- Semetana, J.G. (1999). The role of parents in moral development: A social analysis. Journal of moral education. 28(3) : 311-322.
- Shackelford, T.K. (2001). Self esteem in marriage. Personality and individual differences. 30(3) : 371-390.
- Shanas, E. & Streibe, G.F. (1965). Social structure and the family: generational relations. New-Jersey: Prentice-Hall.
- Shectman, Z. (1988). Selecting candidates for teachers' training collage: A group assessment procedure as an alternative to individual interviews. European journal of teacher education. Vol. 11, nos. 2-3, 185-193.
- Shifrin-Averick, L. (1996). Don't call me mom: How to improve your in-law relationships. New-York: Shapolsky Publishers.
- Shlien, J.M. (1962). Mother-in-law: A problem in kinship terminology. ETC: A review of general semantics. Vol. 19(2) : 161-171.
- Simons, M.A. (1995). Feminist interpretations of Simon de Beauvoir. Pennsylvania: The Pennsylvania State university Press.
- Sluzki, C.E. (2000). Social networks and the elderly: Conceptual and clinical issues, and a family consultation. Family process. September, 271-284.

- Smith, D.E. (1990). The conceptual practices of power: A feminist sociology of knowledge. New-York: Basic Books.
- Smith, P.H., Smith, J.B & Earp, J.A. (1999). Beyond the measurement trap: A reconstructed conceptualization and measurement of women battering. Psychology of women quarterly. 23 : 177-193.
- Snelling, S.J. (1999). Women's perspectives on Feminism: A Q-Methodological study. Psychology of women quarterly. 23 : 247-266.
- Solan, R. & Hyde, P. (1999). Moral action and moral development. Feminism & Psychology, 7(3):315-320.
- Sommers, C.H. (1994). Who stole feminism? How women have stayed women. New-York: A Touchstone Book.
- Spielrein, S. (2001). The mother-in-law. Journal of analytical psychology. 46 : 201-208.
- Stauro, E. (2000). Re-reading the second sex: Theorizing the situation. Feminist theory. 1(2): 131-150.
- Stewart, A.J. & Zucker, A.N. (1999). Comments on "Feminist Research Process". Psychology of women quarterly. 23 : 137-141.
- Strauss, A. & Nielson. J. (1990). Basics of qualitative research. New-York: Pergamon Press.
- Sugihara, Y. & Katsurada, E. (2000). Gender – role personality traits in Japanes culture. Psychology of women quarterly. 24 : 309-318.
- Swarajyalakshmi, K. & Ramamurti, P.V. (1973). A study of Certain variables as related to mother-in-law, daughter-in-law attitudes. Journal of psychological researches. Jan. 17(1) : 15-18.
- Sweeter, D.A. (1963). Asymmetry in intergenerational family relationships. Social forces, 41:346-352.
- Tappan, M.B. (1990). Hermeneutics and moral development: Interpreting narrative representations of moral experience. Developmental review. 10 : 239-265.
- Tappan, M.B. & Brown, L.M. (1992). Hermeneutics and developmental psychology: Toward and ethic of interpretation. In: W.M. Kurtines, (Ed.). The role of values in psychology and human development. New-York: John Wiley & Sons.
- Tavris, C. (1994). Reply to Brown and Gilligan. Feminism and Psychology. Vol. 4(3) : 350-352.
- Thorne, B. (1992). Feminist rethinking of the family: An overview. In: B. Thorne & M. Yalom. Rethinking the family: Some feminist questions. Boston: Northeastern University Press.

- Tidd, U. (1999). The self-other relation in Beauvoir's ethics and autobiography. Hypatia. 14(4) : 163-174.
- Todd, J., Friedman, A. & Kariuki, P.W. (1990). Women growing stronger with age. Psychology of women quarterly. 14 : 567-577.
- Toerien, M. & Durrheim, K. (2001). Power through knowledge: Ignorance and the 'Real Man'. Feminism and psychology. 11(1) : 35-54.
- Toland-Serb, A.T. (1978). Mothers-in-law. New-York: Carillon books.
- Tong, R. (1989). Feminist thought: A comprehensive introduction. San Francisco: Westview Press.
- Torgoff, I. & Torgoff, L. (1977). Life satisfaction during adolescence: Some developmental correlates of subjective well-being. Paper presented at annual meeting of the Michigan Education Research Association. Southfield, Michigan, March 16.
- Umberson, D. (1992). Relationships between adult children and their parents: Psychological consequences for both generations. Journal of marriage and the family. 54 : 664-674.
- Underwood, A. & Paquettes, R. (2000). Gender & Victimization. New-York: Routledge.
- Unger, R. (1999). Comments on "Focus Groups". Psychology of women quarterly. 23, 245-246.
- Unger, R. & Crauford, M. (1992). Women and gender, a feminist psychology. New-York: McGraw Hill.
- Van Scoyoc, S. (2000). Perfect mothers, invisible women. London: Robinson.
- Vetere, A. (2001). Structural family therapy. Child psychology and psychiatry review. 6(3) : 133-139.
- Vintges, K. (1999). Simon de Beauvoir: A feminist thinker of our times. Hypatia. 14(4) : 133-144.
- Walker, L.J. (1993). Couching Resistance. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Walker, L.J. (1997). Is morality gendered in early parent-child relationships? Meril-Palmer quarterly. 43(1) : 148-159.
- Walker, L.W. (1999). The family context for moral development. Journal of moral education. 28(3) : 261-281.
- Walker, L.W. & Hennig, K.H. (1999). Parenting style and the development of moral reasoning. Journal of moral education. 28(3) : 359-374.
- Wallace, R.J. (2001). Moral sentiments. Routledge encyclopedia of philosophy. CD-ROM, v, 10. London: Routledge Edward Craig (Ed.).

- Walsh, M.R. (1997). Women, man and gender – ongoing debates. New Haven and London: Yale University Press.
- Walters, J., Tasker, F. & Bechards, S. (2001). 'Too busy?' father's: Attendance for family appointments. Journal of family therapy. 23(1) : 3-20.
- Walzer, M. (1992). Just and Unjust wars: Social criticism and political commitment in twenties century. New York: Basic Books.
- Wark, R.W. & Dennis, S.L. (1997). Sources of variation in moral judgment: towards a model of real-life morality. Journal of Adult Development. 4(3): 163-178.
- Weaver, J.J. & Ussher, J.M. (1997). How motherhood changes life – a discourse analytic study with mothers of young children. Journal of reproductive and infant psychology. 15 : 51-68.
- Wegar, K. (1997). In search of bad mothers: Social constructions of birth and adoptive motherhood. Women's study international forum. 20(1) : 77-86.
- Weitzman, P.F. & Weitzman, E.A. (2001). Everyday interpersonal conflicts of middle-aged women: An examination of strategies and their contextual correlates. The international journal of aging and human development. 52(4) : 282-296.
- White, M. (1994). Ritual of inclusion. Journal of child and youth care. 9(2) : 51-64.
- White, M. & Epston, D. (1990). Narrative means to therapeutic ends. London: W.W. Norton.
- Wilkinson, S. (1999). Focus groups, a feminist method. Psychology of women quarterly. 23 : 221-244.
- Wilkinson, S. & Kitzinger, C. (1996). In: S. Wilkinson & C. Kitzinger (Eds.). Representing the other. London: Sage Publications.
- Widdershoven, G.A.M. (1995). The story of life, Hermeneutic perspective on the relationship between narrative and life history. Narrative study of life. 1 : 1-19.
- Wiersma, J. (1988). The press release: Symbolic communication in life interviewing. Journal of personality. 56(1) : 3 205-238.
- Wolf, A.P. (1968). Adopt a daughter-in-law, marry a sister: A Chinese solution to the problem of the incest Taboo. American anthropologist. 70, 5, Oct. 864-874.
- Wolf, N. (2001). Misconceptions: Truth, lies and the unexpected on the journey to motherhood. New-York: Doubleday.
- Wolfinger, N.H., Rabow, J. & Newcomb, M.D. (1999). The different voices of helping: Gender differences in recounting dilemmas. Gender issues. 17 : 70-86.
- Wood, J.T. (1994). Who cares? Women, care and culture. Southern Illinois University.

- Worthen, V. & McNeill, B.W. (1996). A phenomenological investigation of "Good" supervision events. Journal of counseling psychology. 43(1) : 25-34.
- Wright, E. (1992). The original of E.G. Boring's young girl-mother-in-law drawing and its relation to the pattern of a joke. Perception. Vol. 21(2) : 273-275.
Psychology of women quarterly. 23 : 247-266.
- Wyche, K.F. (1999). Interpreting the life narrative. Psychology of women quarterly. 23 : 323-326.
- Yalom, M. (2001). A history of the wife. New-York: Harper Collins.
- Yob, I.M. (2000). Feminism in the schools in a postfeminist age. Educational theory. 50(3) : 383-403.
- Yorburg, B. (1993). Family relationships. New-York: St. Martin's Press.
- Young, I.M. (1997). Intersecting voices: dilemmas of gender, political philosophy and policy. Princeton University Press.
- Zeller, N. (1995). Narrative strategies for case reports. OSE – International journal of qualitative studies in education. Vol. 8, 1, 75-88.
- Zerb-Enns, C. (1991). The "New" Relationship of women's identity: A review and critique for counselors. Journal of counseling and development. January-February, 69, 209-217.
- Zerb-Enns, C. (1997). Feminist theories and feminist psychotherapies: Origins, themes and variations. New-York: The Haworth Press.

פרק 9 - נספחים

נספח א': תיעוד יחסי חמות-כלה בתחום הלינגוויסטי

יחסי שארות אינם מאורגנים באותה דרך בחברות שונות, ולפיכך גם שונה המינוח משפה לשפה (Shlien, 1962). ישנן שפות בהן מבחינים במינוח בין סבתא מצד האם וסבתא מצד האב. בניגוד למינוחים "אבא", "אמא", "סבתא", "סבא", "ידוד" ו"דודה" - שהם גם מינוחים כלליים וגם צורת פניה ישירה לאדם, המינוח "חמות" אינו שם שניתן להשתמש בו לפניה ישירה (Shlien, 1962).

המונח הצרפתי לאם הרעיה הוא "Belle", שפירושו: יפה, והוא בעל צליל של פעמון. לעומת זאת, המונח האנגלי "Mother-in-law" הינו רשמי, מתקשר אסוציאטיבית לחוק ולמשטר, ומצטלצל כנקישת שלשלאות ברזל (Shlien, 1962). בעברית, "חמות" הוא המינוח לאם הבעל ולאם הרעיה גם יחד, ולאם הרעיה יש מינוח נוסף - "חותנת". הכינוי בשם גוף "רבות" לחמות הינו "חמיות" (אבן-שושן, תשי"ג).

שליין (1962), בדק כיצד פונים נשים וגברים אל חמיותיהן וחותנותיהם. הוא בחר להתייחס דווקא לחמות, מכיוון שלדעתו הנושא הינו רגיש ורווח אצל רבים, ומכיל טווח רחב של מנהגים חברתיים והשלכות פסיכולוגיות. לדעת שליין, הפגישה בין חמות וכלה מתרחשת באופן פתאומי למדי, בין שתי נשים שאין להן ניסיון קודם ביחסים מסוג זה, ואף לא משיכה מיוחדת זו לזו. הן מוצמדות יחד, מבלי שיינתן להן כלי מינוח לפניה ישירה, והן צריכות למוצאו מאי-שם. בנוסף לכך, יחסים אלו הינם חיוניים ביותר להרמוניה המשפחתית, ויש בהם מטען רגשי אינטנסיבי ביותר.

ממצאי הראיונות של שליין העלו, שמחצית מהכלות קוראות לחמיותיהן "אמא" או "אמא-X". השאר כינו את חמיותיהן בכינויים הבאים (בסדר יורד): שמה הפרטי, סבתא, גבירתי, שם חיבה אישי, תואר (ד"ר, שופטת, דוכסית וכו'), ראשי התיבות של שמה. אולם, כאשר ערך שליין תצפיות על נחקרותיו גילה, שכאשר הכלות היו צריכות לפנות בפועל לחמיות או לקרוא לה לטלפון - היו פונות אליה ללא כל כינוי שהוא. הפניה במינוח "אמא" נעשתה רק ב- 16% מהמקרים !

לדעת טולנד-סרב (Toland-Serb, 1978), מעדיפים רוב ההורים בארה"ב להיקרא "Mom" או "Dad", מכיוון שהדבר מעניק להם תחושת היותם משפחה מורחבת חמה. מעטים מאד (1 ל- 1000) מעדיפים להיקרא בשם חיבה מקוצר. לעומתם, אנשים רבים מתקשים לקרוא "אמא" ו"אבא" לאנשים שאינם הוריהם.

העדר שם או כינוי קבוע לפניה לחמות, יוצר בעיה במשפחות רבות, מכיוון שהכלה אינה יודעת מהי צורת הפניה הנאותה לחמותה (Shlien, 1954 ; Toland-Serb, 1962 ; Duvall, 1977). הבעייתיות של כינוי החמות עשויה, לדעת שליין, לשקף את רמת המתח בין שתי נשים אלו, ואף להוסיף נדבך נוסף לבעייתיות הקיימת ממילא. בחלק מהמשפחות, בעיקר לאחר שנולדו ילדים, פותרים את הבעיה בכך קוראים לחמות כפי שהנכד קורא לה, אפילו בסירוס ילדותי (Shlien, 1962).

נספח ב': תיעוד יחסי חמות-כלה בתחום ההומוריסטי

"אין לך נישואין שלא מעורבת בהם חותנת, ואין לך חותנת שלא כרוכה בעקבותיה בדיחה" – כך, מארק טווין בהרצאה שנשא על הומור גלוי והומור בלתי מודע (טווין, 1989). אימרתו זו של מארק טווין משקפת את העובדה שחותנות וחמיות הינן נושא רווח לבדיקות, ושרק לעיתים נדירות ניתן למצוא בדיחות על החתן או החותן (Duvall, 1954; Cotterill, 1994). יתר על כן, בדיחות על חמיות ניזונות מעויינות כלפיהן (זליגמן, 1986; Toland-Serb, 1978). האיפיונים החוזרים על עצמם בתחום ההומור הינם בדרך כלל אלו:

- א. חותנת (וחמות) הינה נושא לבדיחות (Duvall, 1954).
- ב. יוצרי הבדיחות, הינם לרוב גברים (Toland-Serb, 1978).
- ג. נושאי הבדיחות קשורים לפריצת גבולות בין החמות לבני-הזוג הנשואים (Cotterill, 1994).
- ד. הבדיחות קשורות לסטריאוטיפ השלישי של החמיות (Duvall, 1954).

אלמנטים אלו מעלים שאלות למחקר הנוכחי: מדוע מכוונות בדיחות אלו כלפי החמות דווקא, ומדוע הן עויינות? מדוע וכיצד מחזקת הבדיחה את הסטריאוטיפ של החמות?

המחקר הפולקלוריסטי מראה כי בדיחות אל חמיות שואבות את עוקצן מתוך סטריאוטיפים אודות נשים זקנות, שתלטניות ומתערבות, עבורן רעיית הבן אף פעם אינה ראויה לו (Cotterill, 1994; Goetting, 1990). בדיחות וחידודים על חמיות (ובעיקר על חותנות – אם הרעיה) מוצאות דרכן לאמצעי התקשורת והבידור – חדשות לבקרים (זליגמן, 1986). הומור זה בא לביטוי אפילו בטקסט לימודי של "מבוא לפסיכולוגיה" (הילגארד ואטקינסון, 1967), המדגים השפעת הנסיון על תפיסת צורה ושטח: "את הציור... אפשר לתפוס כאשה צעירה ונחמדה ("הרעיה") או כזקנה מכוערת (המכונה בדרך ההלצה "החמות")", עמ' 289. ציור זה (Young wife-mother-in-law), הוכנס לשימוש על ידי בורינג (Boring, 1942 בתוך: Wright, 1992) ונמצא כמתאים לחידוד חוש האבחנה החזותית אצל ילדים.

סוציולוגים רואים את ההומור כקומוניקציה בין שני אנשים לפחות, ישירה או עקיפה, אשר מתגשמת כהומור בגלל התגובות החברתיות כלפיה, של קורבן הבדיחה, של המקור או של שומע הבדיחה (דנציג, 1988). לפיכך, הומור הינו תופעה חברתית בתהליך התרחשותו, בפונקציות ובתוצאות שלו. לכל תרבות, סביבה חברתית או קבוצה יש נושאים מיוחדים לצחוק, והחברה מספקת את הרקע, התוכן והחוקים למה שמותר לצחוק עליו, בהתאם לנורמות החברתיות.

עובדת קיומן של בדיחות על החותנת בתרבויות רבות (Cotterill, 1990; Goetting, 1994), מרמזת כי מעבר לפונקציה הפסיכולוגית-אישית של הומור זה, יתכן כי קיימת לו פונקציה חברתית, שכן הומור הינו אמצעי להסדרת היחסים, הסטטוס והעוינות בין חברי הקבוצה. כך מוסדרים "יחסי התבדחות" (joking relations) – יחסים בין שני אנשים, כאשר אחד מורשה לצחוק או להתגרות בשני, והשני נדרש שלא להעלב. דרך זו מאפשרת פורקנם של רגשות עוינים המתפתחים בקבוצה (Ruch & Forabosco, 1994), ומעניקה תחושת שמחה על כך שהאדם אותו עוינים – נמצא במצב בו ידו על התחתונה (רפפורט, 1995).

ההומור המופנה כלפי החותנת והחמות, אכן עונה על קריטריונים אלו: ריבוי הבדיחות עליהן הפך את ההתבדחות על נשים אלו ללגיטימית ופומבית, עד שאפילו קורבנות ההתבדחות נאלצות לצחוק לשמען (Toland-Serb, 1978).

אם אמנם מטרתה העיקרית של הבדיחה היא ביטוי חופשי (או במושג הפרוידיאני - קתרסיס) של דחפים מיניים ותוקפניים אשר אינם יכולים לבוא לידי גילוי ישיר בשל איסורים והגבלות חברתיות (זיו, 1981; זיידמן, 1994), מדוע זה נמצאו בדיחות עוינות רק כלפי החמיות והאמהות ולא כלפי החמים או האבות? האם הבדיחות על חמיות וחותרנות מהוות הנצחה של הסטריאוטיפ של ה"אשה הרעה" ו"הבלתי מינית" - דימוי שמקורו בפחד ובשננת נשים בחברה הפטריארכאלית (פרידמן, 1997), ואשר למרבה האירוניה הנשים למדו להאמין בו (Toland-Serb, 1978)? יתכן כי התשובה לשאלות אלו נמצאת במחקרים שבדקו את הקשר בין הומור ומין, והעלו כי גברים גבוהים יותר בתכונת ההומור, מאשר נשים. נשים דרגו בדיחות כפחות מצחיקות מאשר גברים, קבלו דירוגים סוציומטריים נמוכים יותר מבני קבוצתם, ודווחו על עצמן כבעלות פחות חוש הומור (זיו, 1986). במחקרים שבדקו את הרכיב האקטיבי של ההומור - הפקת הומור - נמצאו נשים כנוטות פחות מגברים ליצור הומור (זיידמן, 1994). מעניין לציין כי גם נשים וגם גברים העדיפו הומור בו קרבן הבדיחה והתוקפנות הינו אשה (נבו, 1980; רפפורט, 1995). ממצא זה מסביר את העובדה שרוב הבדיחות שנאספו בתחום המשפחה, ייעדו להן את אם הרעה למטרה, ומסופרות על ידי החתן. גם Duvall (1954) מצאה כי בדיחות על חמיות ניוזנות מעוינות, והן תמיד מכוונות כלפי החמות ולא כלפי החתן או הכלה. לדעת דובאל, מקור הבדיחות על חמיות הינו קרוב לודאי בהתנסויות בלתי נעימות של בני המשפחה עימן, וכמו הרבה סמלים ומנהגים הממשיכים להתקיים הרבה לאחר שהסיבה המקורית להיווצרותם נעלמה, כך גם הסטריאוטיפ של החמות ממשיך להתקיים (Duvall, 1954).

דובאל, אם כן, מטילה על החמיות את האחריות להיותן קורבנות הבדיחות, ואף את האשמה ב"התנסויות בלתי נעימות" עם אחרים במשפחה.

מהן אותן "התנסויות בלתי נעימות עם החמות"? דובאל תיעדה את המוטיבים החוזרים בבדיחות על חמיות, תוך שהיא קושרת מוטיבים אלו למציאות המשפחתית:

1. החמות מדברת יותר מדי;
2. החמות יודעת את כל התשובות;
3. החמות עושה "צרות" ומתערבת;
4. החמות מוצאת פגמים ושגיאות;
5. החמות הינה מרושעת;
6. החמות שנואה ואובייקט לתוקפנות;
7. ביקורי החמות תכופים וארוכים מדי;
8. יש להתרחק מהחמות.

מעיון ברשימת המוטיבים הללו, ניתן להבחין שחציים לפחות עוסק בשאלת הגבולות וה- separation (התערבות) בין החמות והזוג הצעיר: מס' 3, 4, 7, 8.

ההומור הנוגע לחמות כולל גם פתגמים ("חמותי היא ממש כוכב - מוטב להתפעל ממנה מרחוק" - פתגם צרפתי, Forcey, 1987), ועקיצות: שמו העממי באנגלית של הצמח "Sansevieria" (בעל עלים מחודדים וקוצניים במיוחד) הוא "לשונה של החמות" (Shlien, 1962). בישראל, נקרא צמח זה "כסא החותנת", ובחיפה נפתח לאחרונה פאב הקרוי "כסא החותנת", על שום הצמח הצומח בחצר ומזכיר בצורתו כסא קוצני (20.5.1997, ידיעות אחרונות, עמ' 24).

שליין מצא גם שימוש בקללות על החמות בצורה הומוריסטית: "הלואי שחמותך תאריך ימים". העוינות הרבה (עד כדי איחולי מיתה) משתקפת בכל הבדיחות שנאספו ע"י Duvall (1954) ו-Shlien (1962). עוינות זו עשויה להיות מוסברת על ידי התיאוריה של "תסכול-תוקפנות", המניחה כי התוקפנות היא הדרך הטבעית להגיב על תסכול (זיו, 1981). ריבוי הבדיחות בעלות אופי עוין ותוקפני כלפי החמות ובלגיטימציה החברתית כלפיהן, עשוי להעיד על רגשות התסכול והאיבה כלפי החמות. יתכן כי רגשות שליליים אלו קיימים גם כלפי אמהות, אולם עדיין אין לגיטימציה לתוקפנות פומבית כלפיהן, בשל הסטריאוטיפ החיובי הגבוה שיש למוסד האמהות (Yorburg, 1993).

אספקט פסיכואנליטי של ההומור נמצא בגישתה של פוקס (זיו, 1986), המסווגת את הבדיחות על בני משפחה כבדיחות של "משפאחע צורעס" (צרות משפחתיות), ומדגישה אף היא כי צרות אלו לובשות בדרך כלל דמות השייכת למין אחד. התוקף בבדיחות אלו הוא הבעל, החתן, הבן, והקורבן - הרעיה, הכלה, האם (ה"יידישע מאמע"), החמות, ובקיצור - האשה..

מכל האמור לעיל, נראה כי קיומן של הבדיחות ששמו להן כקורבן את החמיות, מעיד על כך שקיימת איבה כלפיהן, וכי קיימת אוירה המתירה לשים אותן ללעג. למרות זאת, הסברה של דובאל שקיומן של הבדיחות הללו הינו תוצאה ישירה של מעשי החמיות, לא הוכח עד כה. יתכן כי הסטריאוטיפ המאפשר קיומן של בדיחות אלו נובע מצרכים חברתיים ופסיכולוגיים, כמו הגבלת כוחן של נשים מבוגרות בחברה או העתקת האיבה לאם כלפי החמות.

נספח ג': תיעוד יחסי חמות-כלה בספרות העממית

נושא יחסי חמות-כלה לא נפקד גם מתחום הספרות העממית. כמו הבדיחות, משמש הסיפור העממי כאלמנט מזכך-משחרר, ובאמצעותה מתגלים, ולעיתים גם נפתרים, קונפליקטים חברתיים ומאבקי דורות ומעמדות (שנהר-אלרעי, 1986), כך למשל, הגישה הפסיכואנליטית תייחס לספרות העממית פונקציה מוגדרת בתרבות, בהיותה מדיום אשר בו משתקפים המתחים הריאליים במשפחה (שטרן, 1986). על פי גישה זו, מוצאה של האם החורגת במעשיות אינו קשור להיסטוריה האנושית, אלא שאוב מתוך חיינו וחלומות ילדותנו. בילדותנו, אנו חווים לא פעם תחושה שאנו ילדים חורגים או מאומצים. תחושות אלו נובעות מכעסים סמויים ומודחקים כלפי הורינו שלנו. מכיוון שהאם היא אובייקט לאהבה ושנאה גם יחד, מפוצלת הדמות לשתי דמויות מנוגדות: האם הטובה והאם הרעה (פרידמן, 1997).

אם אמנם מופיעים יחסי חמות-כלה כבעייתיים בסיפור העממי, מהווה שכיחות זו מקור תימוכין נוסף לצורך הפסיכולוגי לחקור את הנושא. ואומנם, הסיפור העממי מרמז על בעייתיות ביחסי חמות-כלה לא רק בדואליות התכונות של האם (האם הרעה והאם הטובה), אלא גם בתרומתו של הגבר לתופעה מבחינה מצבית ואישיותית: (1) נטישתו את הבית; (2) היותו פסיבי בפתרון הבעיות. מוטיב זה, הנמצא במעשיה, הוא הנטישה של הבן את בית הוריו עם נישואיו, עד כדי ניתוקו מהם. המוטיב נמצא גם במעשיות היהודיות בהן מודגש שלמרות המאמצים שהשקיעו ההורים בגידול הבן בדרך הטובה ביותר עבורו, הוא אינו גומל להם כגמולם הטוב, וברגע בו הוא פוגש את בחירת ליבו הוא שוכח אותם. מכאן עולה כי בסיפור העממי היהודי, הארוסה-האשה, הנראית או הנכספת, הינה בעלת עדיפות אצל הגבר על פניו הוריו (נוי, תש"ל).

המיתולוגיה האמריקאית נתנה לחמות את תפקיד הפייה הרעה, בניגוד לאם שהיא הפייה הטובה (Duval, 1954). האמא היא כל מה שעדין, רך ואוהב, והחמות הינה יצור רע שלעברו ניתן לנקז את כל העוינות. בתרבותנו, מותר לבטא רגשות שליליים כלפי האם רק על ספת המטפל, אולם מותר לבטא בפומבי תוקפנות ועוינות גלויות כלפי החמות (Duval, 1954). בהקשר זה, מפתיע לגלות כי דווקא ה"אם היהודיה" הפולקלוריסטית, יוצאת דופן במובן זה, שמותר לגלות כלפיה עוינות גלויה, ותכונותיה הסטריאוטיפיות מגלות דמיון רב לסטריאוטיפי החמות של דובאל (1954).

האם הדאגנית, החונקת את בנה בהגנתה המוגזמת מפני העולם החיצון (אשר "אין רעיה בעולם שתהיה ראויה לו"), ובכך מונעת את התפתחותו הטבעית, הפכה לדמות מרכזית בספרות היהודית האמריקאית, מפיליפ רות ("מה מעיק על פורטנווי") ועד לוודי אלן ("סיפורי ניו-יורק"). פוקס (זיו, 1986) רואה בסטריאוטיפ המתועד של האם היהודית לא רק מרד ב"ממסד" האמהי ביהדות, אלא גם ובעיקר, מרד באם הפרודיאנית הגדולה, אשר הפכה דווקא בתקופה המודרנית במערב לדמות כל יכולה, שהתנהגותה עלולה לפגוע בבנה לכל ימיו.

ה"אידישא מאמע" מתוארת בספרות כגרוטסקה: האם המקריבה עצמה על מזבח משפחתה, ושואבת סיפוק רב מעמדתה המארטרית (זיידמן, 1994). זוהי אשה שתלטנית, דאגנית יתר על המידה, יודעת הכל יותר טוב מאחרים, מפטמת את בעלה וילדיה, ומארגנת להם את החיים. יחד עם זאת, אין בה ביטויי חמימות רגשית, בעיקר בגלולה האמריקאי (Roth, 1980). מקור מיתוס ה"אידישא מאמע" הוא בעיירה היהודית במזרח אירופה, בה היה לאם תפקיד מרכזי לא רק בגידול הילדים, אלא אף בפרנסת המשפחה כולה (בתקופה בה יציאת נשים לעבודה היתה נדירה), כשהאב מקדיש עצמו ללימודי הקודש (זיו, 1986).

The discussion of 'a practice of the boundaries' has supported Duvall's argument (Duvall, 1954, 1977) that the boundaries issue is central to the examination of the conflict between mothers-in-law and daughters-in-law. The mutual complaints of the mothers-in-law and daughters-in-law reflected the asymmetry between them regarding the establishment of family and individual boundaries: the wish of the daughters-in-law for clear and remote boundaries, is found in contradiction to the wish of the mothers-in-law for blurred and close boundaries. The mothers-in-law and the daughters-in-law jointly claimed that the daughters-in-law are the ones that determine the nature of family boundaries.

The dimension of 'a practice of self and other blaming' revealed that the women in the study mainly tend to blame the other regarding the problematic character of the relationships, and abstain from ascribing the blame to themselves or to the man (son/spouse). The tendency of the veteran mothers-in-law to blame themselves occurred only during the individual interviews.

The research procedure of "focus group" interviews appears in this study as enabling women, mainly mothers-in-law, to express their personal and family story, without denying the problematic character of the relationships, which was recorded in previous researches on this subject (Cotterill, 1994; Linn & Breslerman, 1996).

Thus, while women are considered to be victims of cultural/social oppression, the narrative of moral resistance of the mothers-in-law and the daughters-in-law reveals their aggressive and hostile voices, and their underlying potential to be oppressive towards other women.

These research and theoretical directions illustrate the need to include the study of the complex relationships of mothers-in-law/daughters-in-law within the field of developmental and family psychology, and to acquire an educational and therapeutic model of women for themselves, with their significant variation, and not in comparison with men.

Recommendations for continued research, therapy and educational implementations, the limitations and contribution of the study are found at the final part of this research.

"Otherness" was experienced by the veteran mothers-in-law as multi-lateral (as women in the family and the society, as mature women and as mothers-in-law) by the young mothers-in-law and the veteran daughters-in-law as bilateral (as women in society and in the family and as mothers-in-law and daughters-in-law) and by the young daughters-in-law as unilateral (as women in society and in family). This distinction suggests that women's "Otherness" is not stable and fixed, but involves intra-gender and inter-gender changes in the course of the feminine life cycle and is also influenced by social changes which occur outside the family (Hekman, 1999).

The dimension of 'a practice of preservative love' which Linn suggested (Linn, 2001b) is extended to the present research in 'a practice of emotions', as the women's narratives in the research arose diverse emotional voices, and mainly negative emotions of grief, suffering, jealousy, anger and hatred. The discussion of this practice challenges the widespread research and theoretical tendencies characterizing women with attitudes of care and love (Gilligan, 1982).

The dimension of 'a practice of living with others' occurs within the women's narratives as the family roles which are significant for the mother-in-law/daughter-in-law relationships: the daughter-in-law's mother, the grandmother, the spouse/son. This dimension expresses the discrimination of the mother-in-law as a mother and a grandmother, in opposition to the daughter-in-law's mother, and the absence of the male from the relationships between his mother and his wife.

The voices of the individual and group's moral resistance which were expressed by the women in the study, broadened the theoretical discussion to include issues of moral, power, and language, which exposed an asymmetry between the women's populations according to their role and age. These voices enabled comprehension of the complexity of the mother-in-law/daughter-in-law relationships as deriving from their forced family role, and their inability to liberate themselves from the dominant other's discourse, which classifies the mother-in-law and the relationships with her as problematic.

In addition to these dimensions, which were confirmed in the mothers-in-law and daughters-in-law stories, two additional noted categories appeared (although previous expressions are also shown in the comprehensible categories): a practice of boundaries and a practice of self and other blaming.

Mother-in-law/Daughter-in-law's Narratives: Theoretical and Research Aspects of Feminine "Otherness"

Sara Breslerman

A b s t r a c t

The limited anthropological, psychological and family literature available, which refers to the issue of mother-in-law/daughter-in-law relationships patterns tends to see these relationships almost apriori as problematic (Bryant, Conger & Meehan, 2001). The problematic character of these relationships was recorded as being involved with the problem of the boundaries between the new family unit and the extended family, and putting the blame upon the mother-in-law (Spielrein, 2001, Duvall, 1954).

This research thesis is an attempt to examine the phenomenon of problematic relationships between mothers-in-law and daughters-in-law, upon hearing their stories as a narrative of moral resistance of women in situations of conflict (Linn, 2001b). From this theoretical space, the relationships between mother-in-law/daughter-in-law are studied as relationships between two "Others" within society and family.

Extraction of the "Otherness" voices of the women, was implemented by two research tools: individual in-depth interviews (Brown & Gilligan, 1993, Linn, 2001b) and "focus group" interviews (Wilkinson, 1999), required for the study of populations and issues which raise sensitivity and shame (Crawford & Kimmel, 1999).

Eleven mothers-in-law and twelve daughters-in-law, participated in the study and were divided into four groups: veteran mothers-in-law , young mothers-in-law, veteran daughters-in-law and young daughters-in-law.

The research findings were processed according to the dimensions of Linn's narrative of moral resistance (Linn, 2001b), which focused upon the "Otherness" of women in conflict situations. Linn identified six dimensions of resistance: geography of the possible, redefining "Otherness" ways of facing conflict, liberation from the other's discourse, a practice of preservative love, and ways of living with others. Listening to the mothers-in-law and daughters-in-law voices from these dimensions, raises the motive of feminine "Otherness" as a central and multifaced theme, which is connected to the age of the women: This

**"MOTHER-IN-LAW / DAUGHTER-IN-LAW'S
NARRATIVES: THEORETICAL AND RESEARCH
ASPECTS OF FEMININE "OTHERNESS"**

By: SARA BRESLERMAN

Supervised by: Prof. RUTH LINN

**A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
"DOCTOR OF PHILOSOPHY"**

**University of Haifa
Faculty of Education
Department of Education**

August, 2003

